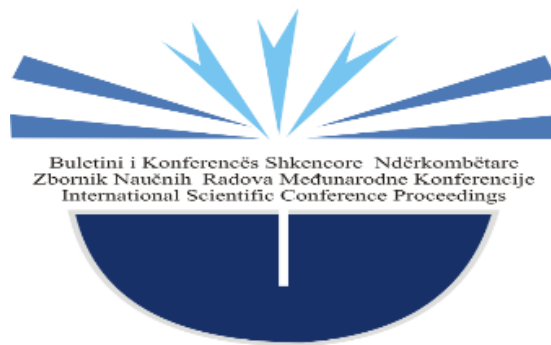

Volume: 15 – Issue: 1 – April 2023 –

**PROCEEDINGS OF THE INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
BULETINI I KONFERENCËS SHKENCORE NDËRKOMBTARE
ZBORNIK NAUČNIH RADOVA MEĐUNARODNE KONFERENCIJE**

e-ISSN 2337-0521

International Scientific Conference Proceedings
(ISCP)

*THE XV-TH INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
KONFERENCA E XV-TË SHKENCORE NDËRKOMBËTARE
XV-TA NAUČNA MEDJUNARODNA KONFERENCIJA*

*“ANALYSIS OF THE POSSIBILITY OF EXITING
THE GLOBAL ENERGY CRISIS IN THE WESTERN BALKAN COUNTRIES”*

*“ANALIZA E MUNDËSISË SË DALJES
NGA KRIZA GLOBALE ENERGJIKE NË VENDET E BALLKANIT PERËNDIMOR”*

April, 2023
Ulqin - Ulcinj

E-ISSN 2337-0521

International Scientific Conference Proceedings

Distribution

Published by the Institute for Scientific Research and Development, Ulcinj, Montenegro

ISSN Online	: ISSN 2337-0521
ISSN Print	:
Pub. Date Season	: April 2023
Volume	
Number	: 15
Founded	: 1
Place of Publication	:
Publication Type	: Ulcinj, Montenegro
Official Language	Is an international, periodical, double-blind peer-reviewed and online academic journal published biannually
Frequency	
Publisher	
e-mail	
Telephone	: English, Albanian, Russian, Serbian, German
Homepage	
	: April
	: +382 69-959-299

Editorial Board

Editor-in-Chief

Ma. Yllka Imeri Phd.C, University of Gjakovo “Fehmi Agani” Kosovo

Vice Editors-in-Chief

Prof. Dr. Tibbor Petres, Department of Statistics, Faculty of Economics of the University of Szeged, Hungary

Editors

Prof. Dr. Ahmet Diken, Necmettin Erbakan University, Turkey

Prof. Dr. Arjana Striniqi-Laçe, University „Luigj Gurakuqi”, Shkoder

Prof. Dr. Harun Şeşen, European University of Lefke, Cyprus

Prof. Dr. Ahmet Ergülen, Balıkesir University, Turkey

Prof. Dr. Ulf-G. Gerdtham, Lund University, Sweden

Prof. Dr. Graciennë Lauwers, Universiteit Antwerpen, Belgium

Prof. Dr. Piotr Pietrzak, Sofia University “St. Kliment Ohridski”, North Macedonia

Prof. Dr. Ramazan Erdem, Süleyman Demirel University, Turkey

Prof. Dr. Asrat Amnie, The City University of New York, USA

Prof. Dr. Francesco Scalera, Università degli studi di Bari Aldo Moro, Italy

Prof. Dr. Marko Todorovic, Serbian Academy of Innovation Sciences, Serbia

Prof. Dr. Blendi Barolli, Niiigata University of Management, Japan

Prof. Dr. Pece Nikolovski, SS. Kliment Ohridski University, North Macedonia

Prof. Dr. Slobodan Nešković, Faculty of Economics and Management, Serbia

Prof. Dr. Zoran Mastilo, University of East Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Prof. Dr. Dean Sinkovic, Dr. Mijo Mirkovic University, Croatia

Prof. Dr. Matteo Mandala, University of Palermo, Italy

Prof. Dr. Gazmend Kaplani, Panteion University Athens, USA

Prof. Dr. Babu George, Christian Brothers University, USA

Prof. Dr. Dajo Stavro, Thessaloniki State University, Greece

Prof. Dr. Malyadri Pacha, Osmania University, India

Assoc. Prof. Dr. Rusana Bejleri, Sofia University “St. Kl. Ohridski”, North Macedonia

Assoc. Prof. Dr. Kamber Kamberi, University of Gjakova “Fehmi Agani”, Kosovo

Assoc. Prof. Dr. Naile Mala Imami, University of Belgrade, Serbia

Assoc. Prof. Dr. Elinda Ramadani, University of Shkodra “Luigj Gurakuqi”, Albania

PhD. Emilia Conforti, University of Calabria, Italy

PhD. Kashif Ali Abro, Engineering and Technology Mehran University, Pakistan

PhD. Saeed Ullah Jan, University of Malakand, Chakdara, Khyber Pakhtunkhwa, Pakistan

PhD. C. Agon Ademi, University of Warsaw, Poland

Newsroom Board

Prof.Dr.Jetmire Zeqiri
Prof. Dr. Sonja Vitanova
Prof.Asoc.Dr.Ylvije Kraja
Prof.Ass.Dr.Nazli Tyfekqi

Directory International Scientific Conference Proceedings

Jemin Osmanović

Scientific Board

- Academican Slobodan Nešković, (Serbia)
- Academican Konstantin Pochivalov, (Russia)
- Academican Dragoljub Mirjanić, (Serbian Rep.)
- Prof.Dr Nevenka Žarkić-Joksimović, (Serbia)
- Prof.Asoc.Dr. Vehbi Ramaj (Kosovo)
- Prof.Dr. Slađana Benković FON (Serbia)
- Prof.Dr. Armand Krasniqi (Kosovo)
- Prof. Dr. Dragoljub Jankovic (Montenegro)
- Prof.Dr. Isak Mustafa (Kosovo)
- Prof.Dr. Ibish Mazreku (Kosovo)
- Prof.Dr. Tonin Gjuraj (Albania)
- Prof.Dr. Anatoly Avdenko (Ukraine)
- Prof.Dr. Valentin Nedeff (Romania)
- Prof.Dr. Fahrush Rexhepi (Kosovo)
- Prof.Dr. Piotr Pietrzak (Bulgaria)
- Prof.Dr. Constantin Bungau (Romania)
- Prof.Dr. Vladimir P. Sergienko (Belarus)
- Prof.Dr. Predrag Dašić (USA)
- Prof.Dr. Hidajet Shehu (Albania)
- Prof.Asc.Dr. Halit Shabani (Kosovo)
- Prof.Asc. Dr. Husnija Bibiljica (Kosovo)
- Prof.Dr. Laszlo Karpati (Hungary)
- Prof.Ass. Dr. Shefket Jakupi, (Kosovo)
- Prof.Dr. Diana Shehu (Albania)
- Prof.Dr. Shkëlqim Fortuzi (Albania)
- Prof.Dr. Seadin Xhaferi (Macedonia)
- Prof.Dr. Naser Raimi (Macedonia)
- Prof.Dr. Astrit Mehmeti (USA)
- Prof.Dr. Azeta Tartaraj (Albania)
- Prof.Dr. Edmond Beqiri (Kosovo)Prof.Dr. Artan Nimani (Kosovo)
- Prof.Dr. Kerstin Bree Carlson (Danska)
- Prof.Dr. Robert Dimitrevski (Macedonia)
- Prof.Dr. Michael Minch (USA)
- Dr. Fitim Maçani (Kosovo)
- Dr.) Rexhep Suma (Kosovo)
- Prof.Asoc.Dr.Theranda Beqiri (Kosovo)

- Prof.Asoc.Dr.Qazim Tmava (Kosovo)
- Prof.Dr.Shyqeri Kabashi (Kosovo)
- Prof.Dr.Muharem Karamujić (Bosnia and Herzegovina)
- Prof.Dr.Arben Malaj (Albania)
- Prof. Dr. Michael Minch (USA)
- Prof.Dr.Marija Popović (MNE)
- Prof.Dr. Armend Kadriu (Macedonia)
- Prof.Asc.Dr. Blerta Dragusha (Albania)
- Prof.Dr. Niké Wentholt (Netherland)
- Prof.Dr. Drita Kruja (Albania)
- Prof.Dr. Sulo Haderi (Albania)
- Prof.Asc.Dr. Brilanda Bushati (Albania)
- Prof.Dr. Besa Xhaferi (Macedonia)
- Prof.Dr. Arta Bilalli (Macedonia)
- Prof.Dr. Laszlo Karpati (Hungary)
- Prof.Dr. Miodrag Brzaković (Serbia)
- Prof.Asc.Dr. Darko Lacmanović (MNE)
- Prof.Dr. Salvator Bushati (Albania)
- Prof.Dr. Sofronija Miladinoski (Macedonia)
- Prof.Dr. Daniel Dobrev, (Bulgaria)
- Prof.Dr. Andrej Raspor (Slovenia)
- Prof. Dr. Zoran Mastilo (B&H)
- Prof.Ass.Dr. Halil Kukaj (Kosovo)
- Prof.Dr. Mirsad Nuković (Serbia)
- Doc. Dr. Nazmije Merko Zabzun (Maced.)
- Prof.Dr. Tibor Petres (Hungary)
- Prof.Asc. Dr. Mirijam Dibra (Albania)Prof.Dr. Heinrich Meister (Switzerland)
- Prof.Ass. Dr. Kamber Kamberi (Kosovo)
- Prof.Ass. Dr. Xhevat Sopi(Kosovo)
- Prof.Dr. Jusuf Mustafai (Macedonia)
- Prof.Asc. Dr. Fatos Ukaj (Kosovo)
- Prof.Asc Dr. Elidiana Bashi (Albania)
- Prof.Dr. Radovan Stojanović (MNE)
- Prof. Dr. Biljana Ciglovska (Macedonia)
- Prof.Dr. Zoran Todorović (MNE)
- Doc.dr. sc. Dean Sinkovic, (Croatia)
- Prof.Dr. Sonja Vitanova (Macedonia)
- Prof.Asoc.Dr.Elinda Ramadani (Albania)
- Prof.Asc.Dr. Shaip Bytyqi (Kosovo)
- Prof.Asc.Dr.Alba Robert Dumi(Albania)
- Prof.Dr.Baki Koleci(Kosovo)
- Dr. Ylvije Borici (Albania)
- Dr. Sc. Shaqir Elezaj (Kosovo)
- Dr. Alva Dani (Albania)

Aims and Scope

International Scientific Conference Proceedings (ISCP) is a peer - reviewed international journal that publishes original and qualified works with a scientific approach in all scientific related fields. The journal is published one time per year, namely in April.

Scientific and legal liabilities of the articles published in ISCP belong to the authors. The copyrights of the works that are published in the journal are transferred to the Institute for Scientific Research and Development. No part of this publication may be duplicated and published elsewhere including electronically without permission of the Publisher.

ISCP focuses on, but not limited to the following topics: business, economics, educational sciences, finance, fine arts, history, international relations, linguistics, literature, philosophy, political science, psychology, sociology and theology, etc. All articles published in our journals are open access, freely available online and no fee is charged for publishing articles

NOTE: The views expressed through ISCP do not necessarily represent the views and beliefs of the ISCP. Authors retain full rights over the content of their works.

International Scientific Conference Proceedings

CONTENTS

Distribution	3
Editorial Board	4
Editor-in-Chief	4
Vice Editors-in-Chief.....	4
Editors	4
Newsroom Board	5
Scientific Board	5
THE EFFECT OF THE PANDEMIC ON THE TOURISM INDUSTRY	11
Msc Servete Lleshi.....	11
TURIZMI DHE NDIKIMI I MARKETINGUT NË ZHVILLIMIN E TURIZMIT	27
Dr. Ruzhdi Kabashi	27
Dr Abetare Kabashi	27
Mrsc Atdhe Kabashi PhdC.....	27
Dr Nexhmije Kabashi.....	27
ECONOMIC DUALISM IN KOSOVO AS A REALITY OR A DILEMMA	35
Vehbi Ramaj	35
Mustafë Kadriaj.....	35
PUBLIC DEBT AND ITS IMPORTANCE IN THE ROLE OF FINANCING THE BUDGET DEFICIT FROM BORROWING IN THE REPUBLIC OF KOSOVO	42
Prof.Asoc.Dr. Betim Spahiu	42
Prof.Ass.Dr. Ylber Krasniqi	42
Prof.Ass.Dr. Burim Krasniqi.....	42
NDIKIMI I NDRYSHIMEVE TEKNOLOGJIKE NË EKONOMINË MODERNE.....	53
Msc. Gjovalin Deda	53
Msc. Dorian Deda.....	53
DIALOGU KULTUROR FETAR DHE KOMUNIKIMI MEDIAL	61
Prof. As. Dr. Rexhep Suma	61
TË JESH PERSONAZH I VEPRËS MIGJENIANE	70
DR. ROVENA (VATA) MIKELI	70

ELASTOGRAFIJA DOJKE-INDIKACIJE I MOGUĆNOSTI:	76
Dr Jasmin Nuković.....	76
Doc dr Edib Hajrović.....	76
Primarijus Doc Dr Jusuf Nuković	76
Dr Merisa Nuković.....	76
Prof dr Mirsad Nuković	76
Dr Fuad Ugljanin.....	76
ZNAČAJ KOMUNIKACIJE U MENADŽMENTU PREDUZEĆA	84
Prof.dr Muamer Kalić.....	84
Prof.dr Mirsad Nuković	84
Mr sci Sadik Džafo	84
GJURMË TË HEBRENJËVE NË RAJONIN E VUSHTERRISË	100
Mr.sc. Jeton Sallahu	100
HISTORIKU I LUNDRIMIT NË LIQENIN E SHKODRËS	112
Hajrullah Hajdari	112
FINANCIAL NALYSIS IN THE PROGRESS OF ECONOMIC UNITS.....	118
Prof.Dr Fatbardha Molla	118
KONTRIBUTI I HAFIZ ALI RIZA ULQINAKUT NE KULTIVIMIN DHE RUAJTJEN E GJUHES SHQIPE	125
Prof. Dr. Fahrush Rexhepi	125
INCLUSION OF THE TEACHING PROCESS. TYPES OF LEARNING AND THE DIDACTIC CRITERIA FOR EACH TYPE, THE ART OF QUESTIONING AND WRITING, THE REFLECTIVE AND EXPERT TEACHER.	131
Dr. Ermelinda Kashah.....	131
IMPACT OF EMOTIONAL INTELLIGENCE (EI) ON LIDERSHIP EFFECTIVENESS.....	137
Alba Berberi	137
Ylvije Kraja.....	137
VËSHTRIM I PËRGJITHSHËM I KARTELEVE DHE RASTE NDËRKOMBËTARE	145
Emirjeta Bejleri.....	145
Gentian Memaj	145
HISTORIA DHE TEORIA E GJEOPOLITIKËS AMERIKANE	151
Albana Jeminaj	151

BIZNESET TURISTIKE DHE MIKROFINANCA NE SHQIPËRI.....	161
Prof.As.Dr. Ardita Boriçi	161
Jetmir Muja	161
Albjona Selimi	161
NDIKIMI I MËNYRËS SË TRAJTIMIT NË MOTIVIMIN E PUNËTORËVE NË NDËRMARRJE.....	166
Msc. Valbone Ramaj	166
MËNYRAT PËR PËRMIRËSIMIN E FEEDBACKUT NË MËSIMDHËNIE	176
Msc. Fidan Ibrahim i	176
GJERGJ FISHTA, GREAT NATIONAL POET.....	193
Edlira Dhima.....	193
THE MANAGEMNT OF GOVERNANCE ANALYSES AND PERFORMANCE OF SME’S GROUTH IN ALBANIA.....	198
Dr Gerti DAJCI	198
PROF. DR. Alba DUMI.....	198
SUSTAINABLE ENTREPRENEURSHIP: INNOVATION FOR A GREEN FUTURE.....	210
Dr. Ylvije (Boriçi) KRAJA.....	210
Dr. Emirjeta BEJLERI.....	210
Dr. Alba BERBERI.....	210

THE EFFECT OF THE PANDEMIC ON THE TOURISM INDUSTRY

Msc Servete Lleshi-Shoqëri Civile

Abstract

The idea of dealing with this topic is precisely the situation we are living in. Under conditions of fear and uncertainty, the unknown and challenge, danger and survival. Intensive studies. Thoughts of endless theorists and specialists. A situation which continues and continues...!

The world is currently brought to its knees by the pandemic caused by COVID-19, which has halted the tourism sector and created a deep global economic crisis. By closing the doors of the world, the possibilities of communication and cooperation decreased, while international travel had a drastic decrease.

This paper will describe the economics involved in the COVID-19 lockdown, recovery and the inevitable competition that will occur between countries for fewer and therefore more valuable tourists.

Keywords: pandemic, economic crisis, tourism, visitors, employment.

Abstrakt

Idea e trajtimit të kësaj teme është pikërisht situata të cilën ne po jetojme. Nën kushtet e frikës dhe pasigurisë, të panjohurës dhe sfidës, rrezikut dhe mbijetesës. Studime intensive. Mendime teoricienësh dhe specialistësh të pafundme. Një situatë e cila vazhdon dhe vazhdon...!

Bota aktualisht është gjunjëzuar nga pandemia e shkaktuar nga COVID-19, e cila ka ndaluar sektorin e turizmit dhe ka krijuar një krizë të thellë ekonomike globale. Duke mbyllur dyert e botës, u ulën mundësitë e komunikimit e bashkëpunimit, ndërsa udhëtimet ndërkombëtare patën një rënie drastike.

Ky punim do të përshkruajë ekonominë që ka të bëjë me bllokimin e COVID-19, rimëkëmbjen dhe konkurrencën e pashmangshme që do të ndodhë midis vendeve për turistët që do të jenë më të paktë dhe për këtë arsye më të vlefshëm.

Fjalë kyçe: pandemi, krizë ekonomike, turizëm, vizitorë, punësim.

Hyrje

Është ende shpejtë për të gjykuar një sjellje konsumatore apo një sjellje të turistit potencial në një të ardhme të afërt. Pasojat e krizës ekonomike janë ende të paqarta për shumë vende, siç është e paqartë mënyra e evoluimit të pandemisë. Bota po bëhet më e ndërgjegjshme ndaj disa problematikave të cilat mund të kenë qenë disi të fjetura për një kohë të gjatë. Askush nuk e priti lajmin se ndërkohë që bota po varfërohej, më të pasurit po pasuroheshin si asnjëherë më parë (Forbes, 2020). Një element i rëndësishëm për tu theksuar është se pandemia dhe kriza ekonomike e shkaktuar prej saj mund të transformojnë sjelljen e turistëve. Pavarësisht kohëzgjatjes, situata do të kthehet në normalitet, por nëse pandemia zgjat për shumë kohë, ka gjasa që një koncept i ri mbi “normalen” të lind. Kthimi në normalitet mund të ndikohet prej disa faktorëve. Së pari, nëse situata e pandemisë do të vazhdojë për një kohë të gjatë njerëzit mund të ndryshojnë sjelljet e tyre dhe të ndërtojnë një set të ri vlerash.

Historia ka treguar se është në natyrën e krizave në përgjithësi të prodhojnë realitete të reja ekonomike, politike apo sociale. Pandemia mund të shkaktojë një ristrukturim të ekonomisë, të ul rëndësinë e shumë profesioneve, të shkaktojë ndryshime në stilin e jetesës, apo të sjellë ndryshime demografike. Një ristrukturim i mundshëm ekonomik do të pasohet nga një ristrukturim shoqëror dhe efektet psiko-sociale të këtij ristrukturimi do të ndihen për një kohë të gjatë.

Pandemia nuk e “kurseu” edhe Malin e Zi, i cili ishte vendi me numrin më të lartë të infektimeve në vendet e rajonit. Ndër sektorët e prekur ishte gjithashtu dhe ai i turizmit i cili përbën një nga burimet kryesore të PBB-së të vendit. Mbyllja e shumë strukturave pritëse u shoqërua me shkurtime të vendeve të punës si dhe me largime. Ky fakt u shoqërua me dilemën se ku do të punësoheshin ata të cilët përfunduan të papunë nga sektori i turizmit?!

Kriza me të cilën po ballafaqohemi

COVID-19 po i shtynë ekonominë drejt recesionit ekonomik, në një kohë kur të gjithë parametrat dhe trendet ishin me prirje pozitive. Sa më shumë që po përkeqësohet gjendja me pandeminë, secili e ka vështirë të vendosë, cilat biseda janë më të frikshme: bisedat që i kemi me epidemiologët apo bisedat që i kemi me ekonomistët dhe drejtuesit e kompanive. Distancimi social po shëndrrohet në distancim ekonomik. Njerëzit po kufizohen të shkojnë në dyqane, teatro, kinema, muze, bare, restorante dhe në vende të punës. Për të parandaluar shpërndarjen e pandemisë COVID-19, detyrimisht po shkohet drejt recesionit ekonomik, e më shumë gjasa, nëse e tëra zgjatë, edhe drejt depresionit ekonomik, në shkallën që nuk e kemi parë në ekonominë moderne. Nuk ka asnjë situatë analoge në kohërat moderne.

Ka një pajtueshmëri në mesin e ekspertëve që “dhimbja ekonomike” do të kalojë në disa valë: Vala e parë është “ndalesa e paplanifikuar”, pra krejt papritur ndalen pothuajse të gjitha aktivitetet ekonomike në gjithë vendin. Disa javë më herët, njerëzit kane shkuar në punë, kanë ngrënë në restorante, kanë paguar për shërbimet e tyre, kanë prenotuar udhëtime dhe pushime, kanë planifikuar blerje të veturave, kanë qenë duke vlerësuar blerjen e një shtëpie të re, kanë mbajtur trajnime dhe konferenca. Tani, gati gjithëçka është stopuar. Njerëzit kanë gjetur strehën dhe sigurinë në shtëpitë e tyre dhe janë pasiv. Në valën e dytë, kur gjithëçka është e stopuar, njerëzit gradualisht mund t’i humbin vendet e punës. Në valën e tretë, të gjithë këta që mund të mbesin pa punë apo ata që rrezikojnë të humbin vendet e punës do të jenë në një panik, jo nga pandemia, por nga ankthi për të ardhmen.

Sipas Rogoff, derisa të kemi një kuptimësi me të mirë, për atë se kur dhe si do të zgjedhet situata e shëndetit publik e lidhur me COVID-19, ekonomistët nuk do të mund të fillojnë të parashikojnë përfundimin e recesionit që tani është në rrugë e sipër. Por ajo që është mëse e sigurtë të presim, është që kjo rënie e ekonomisë, do të jetë shumë më e thellë dhe më e gjatë se ajo e vitit 2008.

Sipas Hausmann, kjo gjendje është e papërballueshme, sidomos për vendet në zhvillim. Këto vende varen nga eksporti i lëndës të pare, turizmi, remitencat dhe të gjitha pritjet të pësojnë kolaps për këtë vit. Kjo do të ndikojë në fuqinë blerëse në këto vende. Qeveritë do të kenë problem me të hyrat buxhetore.

Në të njëjtën kohë, Organizata Botërore e Tregtisë (OBT) ka konstatuar që tregtia globale është në rrugën e kolapsit, të ngjashëm me atë të vitit 1930, gjatë Depresionit të Madh. Sipas OBT-së, rimëkëmbja do të jetë më e shpejtë, nëse vendet i mbajnë tregjet e hapura, nuk vendosin barriera dhe veprojnë së bashku.

Vlerësimet e OBT-së janë që tregtia botërore do të pësojë një tkurrje prej 13% deri 32%, varësisht nga kohëzgjatja e shpërthimit të pandemisë COVID-19 dhe kohëzgjatja e masave kufizuese që janë vendosur për parandalimin e përhapjes të pandemisë.

Ekonomia moderne është një strukturë komplekse e shumë palëve të ndërlidhura: qeveritë, punëtorët, ndërmarrjet, furnizuesit, konsumatorët, bankat dhe institucionet tjera financiare, etj. Secili është punëtor i dikujt, konsumator i dikujt, huadhënës i dikujt. Një ndalesë e papritur, krijon reaksion zingjir, i cili mund të arsyetohet në rrafshin individual, por do të pasohet me dëme kolektive katastrofike. Konsumatori i vetëizoluar, i ballafaquar me pasiguri për të ardhmen, e zvogëlon vazhdimisht blerjen. Kjo e bën të pamundur për ndërmarrjet të krijojnë të ardhura dhe të njejtat detyrohen të ulin shpenzimet, duke zvogëluar edhe numrin e vendeve të punës, për të shmangur katastrofën totale¹.

Ndikimi i vazhdueshëm në turizëm

Shumica e vendeve në botë po dalin nga bllokimi. Sidoqoftë, për shkak të lidhjeve të zvogëluara, distancimit social, të fluturimit (me aeroplanët vetëm gjysma të mbushur me kapacitet “të plotë”) dhe kufizime të tjera në industri për shkak të pranisë së vazhdueshme të virusit, vlerëson Organizata Botërore e Turizmit e Kombeve të Bashkuara (UNWTO) se turizmi bie në vitin 2020 me trilionë dollarë humbje në të ardhura, pasi turizmi ndërkombëtar është vendosur të bjerë me 80%.

Për këto arsye, Këshilli Botëror i Udhëtimit dhe Turizmit (WTTC) vuri në dukje se COVID-19 po ushtron një efekt domino në të gjithë ekonominë globale, duke kërcënuar jetesën e 300 milion njerëzve, një në 10 të fuqisë punëtore globale të punësuar në turizëm në industrinë e mikpritjes, një industri e cila zë 300 milionë vende pune dhe pothuajse 10% të PBB -së globale.

Ekonomia botërore dhe COVID-19

Produkti i Brendshëm Bruto (PBB) përcaktohet si sasia totale e mallrave të prodhuara dhe shërbimeve të ofruara, të cituara zakonisht ose të cituara për vend, për një periudhë njëvjeçare ose për tremujorët. Rritja vjetore jepet si përqindje e PBB -së së një viti më parë. PBB -ja e botës (Produkti Bruto Botëror) ishte 85.9 trilion dollarë në 2018. Vetëm për perspektivë, ekonomia më e madhe për sa i përket PBB -së është ajo e SHBA -së me gati 19.5 trilion dollarë në vit. Buxheti vjetor i këtij vendi për vitin 2019 ishte pothuajse 4.45 trilion dollarë. Deri më tani, për të ndihmuar ekonominë për shkak të efekteve të dëmshme të COVID-19 dhe në këtë mënyrë duke u përpjekur për të shmangur një recension të llojit të dëshmuar në vitet 1930 gjatë Depresionit të Madh, vendet e zhvilluara si SHBA dhe vendet që bëjnë pjesë të BE -së, ndër të tjera, kanë premtuar pako të ndryshme stimuluese. Për shembull, Qeveria Federale Amerikane ka garantuar tashmë më shumë se 6 trilionë dollarë ndihmë të brendshme. Banka Rezervë Federale (banka qendrore e vendit) është zotuar në mënyrë efektive se do të bëjë gjithçka që do të duhet për të mbajtur ekonominë në këmbë dhe nuk do të përmbahet nga stimujt ekonomikë (huamarrja dhe injektimi i parave të gatshme):

¹ Invalid source specified.

“Ne supozohet se po kërkojmë punësim maksimal dhe çmime të qëndrueshme, dhe kjo është ajo që ne po ndjekim”². Shumica e vendeve kanë zbatuar masa të ngjashme, të tilla si një paketë stimuluese/ndihme prej 1 trilion dollarësh për Bashkimin Evropian.

Shumica e vendeve përjashtuar Brazili me nivele katastrofike të vdekjeve nga COVID-19, kanë krijuar nivele të ndryshme të bllokimit, një term amorf, i cili përfshin masat e karantinës dhe distancimin shoqëror. Vendorsja e këtyre masave shkonte nga qasja e relaksuar e miratuar nga Suedia, në versionin e pjesshëm të miratuar në Maltë, deri në bllokimin total të krijuar në Indi. Sa më drakoniane të jenë kufizimet, aq më keq humbjet e vendeve të punës dhe bizneset e falimentuara. Masa të tilla ndikojnë natyrshëm në ekonominë e secilit vend, një efekt i cili matet si një tkurrje e PBB -së.

Organizata për Bashkëpunim dhe Zhvillim Ekonomik (OECD) ka parashikuar që ekonomia botërore do të tkurret me 6% në 2020. Pothuajse të gjitha vendet (jo vetëm SHBA) po përpiqen në përpjekjet e kontrollit të dëmit në mënyrë që të minimizojnë ndikimin në PBB -në e tyre.

Stimulimet e qëndrimit

Ndërkombëtarisht, varësia e vendit nga turizmi ndryshon (Tabela 1). Disa vende kanë filluar të aplikojnë stimuj lokalë në industritë e tyre të mikpritjes. Qëndrimet janë të rëndësishme për secilin vend individual pasi kufijtë janë të hapur, pasi fluksi i parashikuar i turizmit pritet të jetë i ulët, turizmi i brendshëm është një komponent thelbësor për rimëkëmbjen ekonomike³.

Tabela 1. Vendet europiane të renditura sipas përqindjes së PBB -së të grumbulluara nga udhëtimet dhe turizmi.

Vendet	% PBB -së nga Udhëtimet dhe turizmi	Vendet	% PBB -së nga Udhëtimet dhe turizmi
Kroaci	25.5	Itali	9.7
Mal i Zi	24.6	Angli	9.2
Maltë	23.0	Belgjikë	8.9
Qipro	21.4	Finlandë	8.9
Estoni	20.4	Gjermani	8.6
Greqi	17.2	Danimarkë	8.5
Spanjë	17.2	Luksemburg	8.1
Portugali	15.7	Poloni	7.7
Shqipëri	14.7	Latvi	7.5
Austri	14.5	Hollandë	7.4

² Powell J. Powell says Fed isn't even thinking of raising rates. Bloomberg, June 10 2020. Available from: <https://www.bloomberg.com/news/videos/2020-06-10/powell-says-fed-isn-t-even-thinking-of-raising-rates-video>.

³ World Travel & Tourism Council. Accessed June 2020. Available from: www.wttc.org.

Irlandë	13.3	Irlandë	7.3
Sllovaki	12.6	Suedi	7.1
Zvicërr	12.6	Hungari	6.7
Bullgari	12.0	Lituani	6.2
Slloveni	11.9	Maqedoni	6.1
Francë	10.9	Norvegji	6.1
Çeki	10.4	Romani	5.8
Bosnje	10.3	Serbi	4.7
Armeni	10.2		

Qeveria Malteze për shembull do t'i japë çdo banori të moshës 16 vjeç e lart pesë kuponë prej 20 € secila. Katër nga kuponët mund të përdoren në hotele dhe restorante të regjistruara në Turizmin e Maltës dhe kuponi i mbetur prej 20 € në shitoret me pakicë të cilat u mbyllën për shkak të masave të COVID-19. Belgjika lehtësoi bllokimin me 10 bileta treni falas për çdo qytetar në mënyrë që të inkurajojë qëndrimet.

Planet për zhvillim në Japoni përfshijnë nxitjen e turizmit të brendshëm me udhëtime të lira dhe zbritje që ofrojnë deri në 184 dollarë në ditë në subvencione dhe kuponë. Një propozim në Zvicër mund t'i japë çdo qytetari 200 dollarë për të shpenzuar për pushime në shtëpi. Këto dy propozime do t'i kushtojnë vendeve përkatëse rreth 12.4 dollarë dhe 1.17 miliardë dollarë.

Edhe atëherë, me kufizimet e buxhetit të familjes për shkak të humbjes së të ardhurave, pushimet mund të jenë më të shkurtra dhe pushuesit mund të përfitojnë nga atributet specifike të pushimeve të tyre si pasojë e goditjes negative globale ekonomike.

Për të mbijetuar, mund të jetë shpëtimtare për vendet dhe kompanitë të rishikojnë ngjarjet e krizës financiare amerikane, "recesionin e madh", një goditje e përgjithshme që ndikoi negativisht në të gjithë ekonominë botërore, duke filluar në vitin 2008, e cila kishte të ngjashme (edhe pse më të vogla) efektet globale. Në 2009 PBB -ja botërore për frymë u ul me rreth 3.4%; ardhjet turistike në nivel global ranë me rreth 3.8%, dhe të ardhurat nga turizmi vlerësohen të kenë rënë me 9.4%.

Udhëtimet ndërkombëtare

Zgjedhja e destinacionit turistik varet jo vetëm nga "distanca në destinacion" dhe "çmimet e destinacionit", por edhe nga motivimet turistike në momentin e zgjedhjes së një destinacioni⁴. Për më tepër, këto motivime shitesë mund të kenë një efekt të moderuar të drejtpërdrejtë (duke rritur efektin pengues) ose të kundërt (duke zvogëluar efektin pengues) në këto zgjedhje.

Prandaj, parashikohet që përveç faktorëve të zakonshëm që vendosin se ku merren pushimet, vendimet do të ndikohen edhe nga dy faktorë shtesë, stimuj për të tërhequr vizitorët edhe në prani të COVID-19 dhe sigurinë e perceptuar të destinacionit, të dy duke kapërcyer përvojën më të rëndë të aeroportit e cila do të strehojë parimet e distancimit shoqëror⁵.

Turizmi është një fenomen kompleks, dhe përbëhet nga disa mallra dhe shërbime plotësuese dhe të gjithë duhet të përshtaten për të mbijetuar në këto kohë të vështira pasi që kanë ndodhur kontraktimet e segmenteve ndërkombëtare dhe vendore.

Në lidhje me stimujt e udhëtarëve, këto janë të larmishme dhe krijuese. Disa kompani udhëtimi tashmë po ulin çmimet deri në 2/3 në mënyrë që të rikthejnë besimin dhe të joshin pushuesit. Për shembull, nga Mbretëria e Bashkuar, këto janë disa pako jashtë shtetit:

- Një javë gjithëpërfshirëse në Tui Blue Atlantica Bay, Qipro kushton 674 £.
- Një javë gjithëpërfshirëse në vendpushimin Tui Sensatori Atlantica Dreams, Greqi kushton 769£.
- Një javë gjithëpërfshirëse në vendpushimin Ibiza's Invisa Figueras, nga 545 £.
- Një javë gjithëpërfshirëse në Hotel Alborada Ocean Club, Tenerife kushton 295£.
- Dy netë në Hôtel Romance Malesherbes në Paris në shtator: nga 79 £.
- Një javë në Anseli Hotel, Rodos, nga 195 me fluturime.
- Një javë vetë-ushqim në Agar Apartments të Turqisë: nga 248 £.

Qipro po ofron për të mbuluar kostot e pushimeve të prekura nga koronavirusi, përfshirë akomodimin, ushqimin dhe shpenzimet mjekësore ndërsa ato janë në karantinë. Hotelet e Meksikës ofrojnë netë falas dhe marrje me qira të makinave. Fushata *Come2MexicanCaribbe* është caktuar të përkohë me rihapjen e kufijve të Meksikës më vonë në qershor dhe do të përfshijë qëndrime falas në hotel për fëmijët, zbritje në marrjen me qira të makinave dhe oferta në parqe tematike dhe fusha golfi.

⁴ Nicolau JL, Más FJ. The influence of distance and prices on the choice of tourist destinations: The moderating role of motivations. *Tourism Management*. 2006;27:982–96.

⁵ Clatworthy B. Holiday firms lure nervous Britons abroad with cheap deals. *The Times*. 2020. Available from: <https://www.thetimes.co.uk/edition/news/holiday-firms-lure-nervous-britons-abroad-with-cheap-deals-vgcb2sksp>.

Vendpushimet bregdetare të Karaibeve të Meksikës po ofrojnë një ofertë "qëndroni dy netë, merrni dy falas" në hotele në destinacione të tilla si Kankun, Cozumel dhe Grand Costa Maya⁶.

Një mjet më praktik (megjithëse më pak joshës) i cili jo vetëm që mund të parandalojë infeksionet në hyrje, por gjithashtu të sigurojë turistët e mundshëm po teston në mbërritje. Ishulli Portugez i Madeira si dhe Islanda po ofrojnë teste falas të koronavirusit për vizitorët. Disa plazhe po përgatisin gjithashtu masa fizike të distancimit shoqëror në përpjekje për të rritur atraktivitetin e tyre.

Për këto arsye, faqet e internetit tashmë janë shfaqur duke pretenduar të japin informacion në lidhje me vlerën e shtuar të vendeve në lidhje me çmimin dhe përfitimet dhe sigurinë relative. Një faqe interneti pretendon në mënyrë pragmatike:

Ne kemi zgjedhur për ju disa nga destinacionet më pak të prekura nga Covid-19 (deri në 600 herë më pak raste të Covid-19). Këto destinacione kanë zbatuar gjithashtu protokolle shumë specifike në lidhje me higjienën në akomodimet, restorantet, dyqanet dhe masa të tilla si ndryshimi i filtrave të ajrit të kondicionuar midis çdo qëndrimi të udhëtarëve, disponueshmëria e maskave dhe distancimi shoqëror. Këto destinacione përfitojnë gjithashtu nga afërsia me spitalet dhe kanë një numër më të madh të shtretërve spitalorë për banorë sesa shumica e vendeve evropiane.⁷

Perspektiva e Ballkanit Perëndimorë

Ndikimi Ekonomik në Ballkan

Vendet e Ballkanit Perëndimor janë rimëkëmbur vetëm rishtas nga efektet shpërndarëse të krizës së eurozonës dhe kanë regjistruar rritje të fortë ekonomike gjatë viteve të fundit. Pjesërisht, kjo është bazuar në fluksin e ri të investimeve të huaja, veçanërisht në Serbi dhe Maqedoninë e Veriut, në industrinë e prodhimit dhe përpunimit, duke krijuar mijëra vende të reja pune. Pandemia e COVID-19 bëri që kjo rimëkëmbje të ndalet në vend. Impakti i pandemisë së COVID-19 në punësim dhe paga do të jetë më i madh se sa pas krizës globale financiare të vitit 2008. Rënia e dërgesave do të ketë impakt negativ në disa vende të rajonit sa i përket flukseve hyrëse të dërgesave, ndërsa punëtorët migrantë nga rajoni humbasin vendet e tyre të punës në mbarë BE-në. Mund të pritet rënia e të hyrave nga eksporti meqë kërkesa e BE-së për mallra dhe shërbime nga vendet e Ballkanit ka të ngjarë të zvogëlohet, dhe meqë zinxhirët e furnizimit të prodhimit do të çrregullohen nëse kompanitë shumëkombëshe të vendosura në rajon mbyllin operacionet e tyre. Ky proces tashmë ka filluar, veçanërisht në fabrikën e Fiat-it në Serbi që mbylli operacionet në shkurt për shkak të mungesës së komponentëve kritikë nga Kina për prodhimin në fabrikën e automjeteve në Kragujevc.

⁶ Broom D. Belgium eases lockdown with free train tickets for every citizen. World Economic Forum. 2020. Available from: <https://www.weforum.org/agenda/2020/06/free-train-tickets-belgium-tourism-lockdown-covid-19-coronavirus/>

⁷ <https://content.iospress.com/articles/international-journal-of-risk-and-safety-in-medicine/jrs200042>

Për më tepër, do të ketë rënie substanciale të numrit të turistëve (veçanërisht në Mal të Zi dhe Shqipëri, ku turizmi dhe udhëtimi përbëjnë rreth një të pestën e ekonomisë) dhe kërkesa e brendshme do të dërrmohet⁸.

Fotografia globale e parashikimit të rritjes së Udhëtimit dhe Turizmit prej 4% në vit për secilin prej dhjetë viteve të ardhshme mesatarisht, maskon faktin se sektori ynë përballet me tronditje gjithnjë në rritje dhe të paparashikueshme, nga sulmet terroriste dhe paqëndrueshmëria politike, tek pandemitë shëndetësore dhe fatkeqësitë natyrore. Çdo vit, shfaqen sfida të reja për të testuar elasticitetin e sektorit në më shumë nivele lokale (WTTC, 2017)⁹. Në të vërtetë, COVID-19 ka ndikime të mëdha në të gjithë sektorët ekonomikë, dhe ndoshta më së shumti në turizëm, mikpritje, kohë të lirë dhe artet. Kufizimet e udhëtimit hynë në fuqi në vitin 2020, të gjitha llojet e ngjarjeve shoqërore, kulturore dhe të biznesit u anuluan, tërheqjet turistike, hotelet, restorantet etj, ndërprehen shërbimet e tyre madje edhe kufijtë kombëtarë në Europë u mbyllën për vizita jo thelbësore në vendet fqinje. Qeveritë në Europë zbatuan politika të bllokimit në mënyra të ndryshme dhe lajmëruan që njerëzit të qëndrojnë në shtëpi. U shfaq një situatë e paparë turistike: nga një sezon i mirë i parashikuar 2020, në një sezon pothuajse të humbur dhe perspektiva mjaft të zymta për vitet pasardhëse **Invalid source specified**.¹⁰ Turizmi është një nga sektorët e goditur rëndë nga pandemia (OECD, 2020) në WB. Është një sektor i rëndësishëm ekonomik në WB, siç tregon Tabela 2.

⁸ <https://documents1.worldbank.org/curated/en/853191588240303807/pdf/The-Economic-and-Social-Impact-of-COVID-19-Western-Balkans-Outlook.pdf>

⁹ WTTC, 2017. Understanding the Critical Issues for the Future of Travel and Tourism. London, WTTC. (<https://www.wttc.org/-/media/files/reports/special-and-periodic-reports/understanding-the-critical-issues-for-the-future-of-travel-tourism-report-final.pdf>, accessed 20-12-2017).

¹⁰ Pandemics, Tourism and Global Change: a Rapid Assessment of COVID-19. *Journal of Sustainable Tourism*, first published 27 April, DOI: 10.1080/09669582.2020.1758708.

Tabela 2. Shifrat e turizmit 2018 Inatassstboundpopulatio n % GDP tourism % Vendet	Hyrjet /milion	Raporti i brendshshë m/popullatë	% e PBB nga turizmi	% mbërritjeve/m bërritjet tolale
Shqipëria	5.84	1.86	15.5	82
Bosnia-Herzegovina	1.14	0.10	2.4	64
Mali i Zi	2.08	3.33	22.2	n.a.
Maqedonia e Veriut	0.78	0.34	3.1	n.a.
Serbia	1.71	0.24	3.8	n.a.
Kroacia	16.64	4.84	19.9	89
Greqia	30.12	3.34*	9.9	29
Turqia	45,76	1.52	4.8	21

Burimi: UNWTO (2020a), kontrolluar me WTTC (2020). Për shkak të çështjeve të ndryshme statistikore, numrat janë thjesht tregues¹¹.

Turizmi i WB është rritur shumë mbi nivelet mesatare europiane gjatë dekadës së fundit (OECD, 2018). Për Shqipërinë dhe Malin e Zi turizmi është veçanërisht i rëndësishëm. Bosnje-Hercegovina, Maqedonia e Veriut dhe Serbia kanë zhvilluar strategji të rritjes së turizmit për të përfutur zhvillimet e turizmit. OECD (2018) vlerësoi turizmin e WB dhe vuri re se turizmi është rritur me shpejtësi, se vendet e WB kanë hartuar strategji turistike, kanë përmirësuar destinacionin dhe zhvillimin e produktit dhe kanë ndërmarrë hapa për të tërhequr më shumë vizitorë ndërkombëtarë përmes markës dhe për shembull liberalizimin e aranzhimeve të vizave¹².

Sipas OECD (2018) sfidat për sektorin e turizmit përfshijnë qeverisjen e turizmit, zhvillimin e produkteve, edukimin turistik, cilësinë e akomodimit, sezonaliteti i lartë dhe kufizimet institucionale të ndryshme dhe qeverisja e mirë e destinacionit. OECD paralajmëron se atraktiviteti i bazuar në kosto i vendeve të WB si destinacione do të jetë i vështirë për tu mbajtur.

McKinsey (2020) publikoi një blog të titulluar “E ardhmja nuk është ajo që ishte më parë; mendimet për formën e normales së ardhshme”. Qeveritë e BE -së, linjat ajrore, konsulentët dhe studiuesit të gjithë presin se sektori i udhëtimeve dhe turizmit po hyn në një epokë të re, por askush nuk e di saktësisht se çfarë lloj epoke do të jetë kjo. Qeveritë e WB dhe bizneset e turizmit mund të preferojnë të besojnë se turizmi do të kthehet në normale, siç ishte, dhe është e kuptueshme që ata do të jenë shumë aktivë në përpjekjen për të rikuperuar turizmin sapo të lejojnë kushtet e udhëtimit.

Argumentohet se përvoja e COVID-19 nuk duhet të hiqet nga mendja kur pandemia është pak a shumë nën kontroll dhe se sektori i turizmit duhet të përdorë përvojën e krizës COVID-19 për përgatitjen e një sektori më të qëndrueshëm, alternativ të turizmit, për disa arsye. Së pari është të krijohet elasticiteti i turizmit, gjë që është e qartë. E dyta janë politikat ndërkombëtare; BE vendosi që Marrëveshja e Gjellbër do të jetë instrumenti për rimëkëmbjen ekonomike, dhe WB është gjithashtu pjesë e këtij zhvillimi të politikave siç tregoi Samiti i fundit i Zagrebit.

¹¹ UNWTO, 2020a. Compendium of Tourism Statistics, Data 2014-2018, 2020 Edition. Madrid, UNWTO.

¹²OECD, 2018. *Competitiveness in South Eastern Europe: A Policy Outlook 2018*. Paris, OECD.

Studiuesit tashmë i kanë përcaktuar çështjet e qëndrueshmërisë si një kërcënim për turizmin e WB (Göler, 2018; Nientied dhe Shutina, 2018; Buçar, 2017, Alkier et al, 2015). E treta është thënia “kurrë mos e humb një krizë të mire”. Pandemia COVID-19 duhet të çojë në një rishqyrtim kritik të modelit të rritjes së vëllimit global për turizmin, për arsye të ndërlydhura të rreziqeve të shkaktuara në udhëtimet globale, si dhe kontributin e sektorit në ndryshimet klimatike (Gössling et al., 2020,). Ndikimi i COVID-19 në turizëm shkon përtej konsideratave të rrezikut për shëndetin dhe një sezoni të humbur 2020. Recesioni ekonomik gjithashtu do të luajë një rol të rëndësishëm. Kur të ardhurat të ulen, shpenzimet për pushime dhe kohën e lirë do të ulen. Në të gjithë Evropën, recesioni ekonomik që filloi në vitin 2020 do të çojë në papunësi më të madhe dhe humbje të të ardhurave. Kjo do të ketë një efekt negativ ende të panjohur në vëllimin e turizmit ndërkombëtarë. Vështirësia është se turizmi është ndër sektorët e parë që u godit nga pandemia COVID-19 dhe ndoshta i fundit që do të shërohet plotësisht, sepse udhëtimet dhe koha e lirë do të tejkalohen nga nevoja e popullsisë për ushqim, arsim dhe siguri në një kohë ekonomike dhe kriza sociale.

Elasticiteti i turizmit dhe rreziqet aktuale në Ballkanin Perendimorë

Elasticiteti i turizmit ka të bëjë me ndryshimin dhe në fushën e turizmit të lidhur me ekosistemet dhe qëndrueshmërinë. Shpesh i referohet mënyrës sesi modelet specifike të sistemeve socio-ekologjike u përgjigjen shqetësimeve (Lew, et al., 2017; Butler, 2018), ose sesi turizmi mund të përshtatet me ndryshimet shoqërore, politike dhe ekonomike (Cheer dhe Lew, 2018). Fondacioni Rockefeller (2020) përcakton elasticitetin urban si "Kapaciteti i individëve, komuniteteve, institucioneve, bizneseve dhe sistemeve brenda një qyteti për të mbijetuar, përshtatur dhe lulëzuar pavarësisht nga llojet e streseve kronike ose goditjeve akute që hasin", dhe ky përkthim i gjerë mund të përshtatet lehtësisht me destinacionet turistike. Qëndrueshmëria është e rëndësishme, por ka nevojë për një kontekstualizim të kujdesshëm dhe çështje si marrëdhëniet e pushtetit midis aktorëve duhet të merren parasysh (Butler, 2018; Barbés-Blázquez dhe Scott, 2018).

WTTC (2019) diskutoi gatishmërinë për të zbutur ndikimin e krizave, menaxhimin efektiv për të adresuar krizën dhe reagimin për të siguruar një shërim të shpejtë. Pika përfundimtare e WTTC është rindërto më e fortë dhe më mirë sepse kriza mund të ofrojë një mundësi për të rindërtuar një infrastrukturë më të fortë, të qëndrueshme dhe efikase (sociale dhe fizike) dhe të mundësojë një destinacion për të rimenduar ofertën e produktit dhe audiencën e tij të synuar. Në fakt, fatkeqësitë mund të prishin pengesat e mëparshme politike dhe financiare, duke u bërë përfundimisht një katalizator për të ndryshuar produktin e turizmit, duke përfutur si qytetarët ashtu edhe turistët. Në fund të fundit, qëllimet për destinacionet duhet të hidhen përpara krizës duke projektuar dhe ndërtuar një sistem më elastik. Nëse destinacionet mund të zhvillojnë qëndrueshmëri adekuate dhe gatishmëri për krizë për të përballuar goditjet e një dukurie si COVID-19, duhet të dyshohet, pasi është një fenomen global që prek të gjitha destinacionet. Por destinacionet me varësi më të ulët nga turizmi, me sisteme qeverisëse të mirëfunksionuara që mund të përballojnë kohë të këqija dhe një sistem të menaxhimit të fatkeqësive turistike, që mund të parashikojnë goditjet e pritshme, do të shërohen dhe rinovohen më shpejt.

Rreziqet kryesore për krizat dhe stresuesit e rëndë mund të përmbliidhen si më poshtë (krh. WTTC, 2017; WTTC, 2019; Filimonau dhe De Coteau, 2020), dhe janë të lidhura me turizmin e WB.

- Shëndeti dhe siguria, si një periudhë e zgjatur e COVID-19, ose një virus i ri, ose një valë emigrantësh nga Lindja e Mesme që përpiqen të udhëtojnë në BE.
- Ekonomia ndërkombëtare: destinacionet turistike që varen nga turizmi janë të prekshme. Pranë varësisë, gjithashtu sezonaliteti i turizmit dhe një fokus i ngushtë në Shqipëri dhe Mal i Zi në turizmin jo shumë të qëndrueshëm diell-det-rërë luajnë një rol. Recesioni mund të jetë një stresues i madh për turizmin e WB.
- Ekologjia: ndryshimet klimatike dhe fatkeqësitë mjedisore janë zhvillim gradual, afatgjatë, por ndikimet mund të jenë akute. Kushtet ekstreme të motit mund të shkaktojnë përmbytje ose zjarre të mëdhenj pyjorë dhe të ndikojnë në turizmin (Filimonau dhe De Coteau, 2020).
- Rreziqet e brendshme dhe çështjet rajonale në WB shpesh anashkalohen. Pasiguria politike, kushtet e kreditit dhe stabiliteti makroekonomik janë shqetësime të tjera kryesore të rrezikut të brendshëm, si dhe goditje të motit, të cilat ndikojnë si në bujqësi ashtu edhe në prodhimin e energjisë, të dyja këto janë jetike për ekonominë e rajonit. Banka Botërore theksoi (para periudhës COVID-19) se zhvillimi i ngadalshëm ekonomik global në Evropë dhe rajonet aziatike janë rreziqe për ekonominë e vendeve të WB. Por realitetet ekonomike kanë ndryshuar shumë shpejt. Në nivelin e WB, konfliktet e pazgjidhura mund të përkeqësohen për shkak të krizës aktuale (kërkimi i një "armiku" jashtë për të tërhequr vëmendjen nga problemet kombëtare, është një praktikë politike në mbarë botën) dhe mund të ndikojë në gatishmërinë e qeverive të WB për të bashkëpunuar në turizëm.

Transformimi i Turizmit i WB

Siç u diskutua, e ardhmja e afërt e turizmit është shumë e pasigurt. Sjellja e turizmit ndikohet nga rreziqet e mësipërme, por shumë më tepër faktorë luajnë një rol në vendimmarrjen turistike. Ka të ngjarë që qytetarët e Kosovës të vazhdojnë të shkojnë në bregdetin shqiptar dhe qytetarët Serbë do të vazhdojnë të shkojnë në bregdetin Malazez. Gjithashtu, diaspora do të vazhdojë të kthehet në vendlindje për vizita familjare dhe biznes personal. Ka të ngjarë që ato të shkojnë më rrallë, në varësi të ashpërsisë së recesionit ekonomik.

Rritja e turizmit nuk ka gjasa për vitet e ardhshme pasi turizmi hyrës nga BE dhe në një masë më të vogël nga Lindja e Largët dhe rajonet e Lindjes së Mesme është një pikëpyetje. Nëse rajoni i WB do të vazhdojë të bëjë atë që bëri, do të marrë atë që mori. Dhe epoka e fluturimeve të lira mund të marrë fund. Qeveritë kombëtare të BE -së i japin mbështetje financiare linjave ajrore, por me kushte për shembull të reduktimit të CO₂. Ndër të tjera, studiuesit e turizmit Hall et al. (2020), Gössling et al. (2020) dhe Brouder (2020) theksojnë mundësitë transformuese të pandemisë COVID-19 për turizmin dhe qëndrueshmërinë e tij. Me madhësinë e pandemisë COVID-19, ekziston një nevojë urgjente për të mos u kthyer në biznes, si e zakonshme kur kriza të ketë mbaruar, në vend se një mundësi për të rishqyrtuar një transformim të sistemit global të turizmit më të përshtatur për SDG -të Qëllimet e Zhvillimit të Qëndrueshëm (Hall et al. 2020, 8; krh. Brouder, 2020).

Në në të kaluarën turizmi i qëndrueshëm ishte mbrojtur, por nuk rezultonë në ndryshime të mëdha globalisht (McCool et al., 2015). Dhe deri më tani, turizmi i WB është rritur pavarësisht nga papërsosmëritë e produkteve të tij turistike (Lehmann dhe Gronau, 2019) dhe kërcënimet mbi qëndrueshmërinë (Göler; 2018; Balkania / Balkan Forum, 2017; Ciro, 2019; Nientied et al., 2017; Nientied dhe Shutina, 2018). Por viti 2020 dëshmoi një krizë që ndryshoi mendimet. COVID-19 ka ndryshuar mjedisin e jashtëm për turizmin e WB. WB duhet të ndryshojë sektorin e turizmit nëse turizmi dëshiron të rritet pas rimëkëmbjes. Një rikthim në biznes siç ishte do të çojë në humbjen e turizmit sepse nuk është 1) i gjelbër, 2) i gjerë në WB dhe 3) elastik.

E gjelbër: Shumë institucione ndërkombëtare zgjedhin qëndrueshmërinë, SDG-të (qëllimet e zhvillimit të qëndrueshëm), gjelbërimin e ekonomisë dhe fjalorin e krahasueshëm, si një strategji për një rimëkëmbje të qëndrueshme ekonomike, për daljen më mirë nga kjo krizë.

Është koha e turizmit për të realizuar potencialin e tij si një nxitës kryesor i zhvillimit të drejtë, të barabartë dhe të qëndrueshëm ekonomik, dhe bizneset dhe qeveritë si dhe turistët individualë kanë një rol për të luajtur në realizimin e kësaj, duke mos lënë askënd prapa.

WB gjithashtu duhet të ketë shumë më tepër shqetësim për çështjet e ndryshimeve klimatike pasi ato po bëhen gjithnjë e më shumë një faktor stresi për turizmin e WB, dhe siç tregohet përfshin rreziqe serioze që mund të ndodhin në çdo kohë në mbarë botën. Një shtyllë e dytë për një tranzicion turistik mund të jetë që vendet e WB të zhvillojnë një qasje të përbashkët turistike të WB, por të larmishme dhe plotësuese midis vendeve. Turizmi i WB është një turizëm i fragmentuar, gjashtë vende të vogla janë në konkurrencë e jo në bashkëpunim¹³. Bashkëpunimi midis sektorëve të turizmit në vendet e WB tani është mjaft i kufizuar. Ministrat shprehin mendime konstruktive në lidhje me bashkëpunimin në turizëm. Disa operatorë turistikë organizojnë udhëtime pako me autobus për turistët dhe agjencitë zbatojnë projekte të vogla të financuara nga jashtë.

Elastike. Çështja kryesore e elasticitetit të turizmit është ndërtimi i sistemeve që mund të përballojnë goditjet dhe stresorët, dhe të rimarrin ekuilibrin (Calgaro et al., 2014). WTTC (2019). Qasja e OBT -së (2020c) është më e gjerë dhe i referohet për SDG -të dhe përmend si qëllim të forcimit institucional dhe ndërtimin e elasticitetit për të ndërtuar kapacitetet e vendimmarrësve, aktorëve të turizmit dhe komunitetit lokal me qëllim për tu përshtatur me realitetin pas COVID-19 dhe për të forcuar institucionet dhe mekanizmat e bashkëpunimit të shumë palëve në sektor me qëllim zbutjen e ndikimit të krizës dhe përshpejtimin e rimëkëmbjes. Parimet e mëposhtme të elasticitetit bazohen në sintezën dhe veprat e Biggs et al. (2015) dhe kanë për qëllim të ofrojnë udhëzime për ndërtimin e elasticitetit në sistemet socialeokologjike. Berbés-Blázquez dhe Scott (2018) i zbatuan ato në kontekstin e përgjithshëm të turizmit, dhe më poshtë ato përsosen në kontekstin e WB.

- a) *Diversiteti dhe teprica*. Shumëllojshmëria në p.sh. llojet e tërheqjeve, grupet e ndryshme të synuara, etj. mendohet se rrisin elasticitetin e një sistemi socio-ekonomik. Kjo vlen për turizmin e WB.

¹³ See <https://www.youtube.com/watch?v=IR7VJrFb754> for a discussion.

Për shembull, qyteti i vogël i Mostarit (Bosnje-Hercegovina) është shumë i varur nga një tërheqje e vetme, ura e tij e famshme. Është bërë një situatë mono-funksionale e turizmit, duke çuar në cenueshmëri të lartë, turma dhe një sezon të shkurtër turizmi. Shumë udhëtime me autobus (shumë nga Italia) bëjnë një vizitë hop-off në Mostar. Turistët vizitojnë urën dhe tregun me suvenire të lira, një kafe ose pije freskuese dhe vazhdo. Mostari gjithashtu shikon shumë turizëm ditor nga Sarajeva, që përdoret si një kamp bazë nga turistët. Niveli i organizimit të ofruesve të turizmit në Mostar është i ulët. Nuk ka asnjë mënyrë të lehtë për të dalë nga një monokulturë e tillë. Diversifikimi ekonomik ose më shumë larmia e tërheqjes turistike, zgjatja e sezonit turistik dhe mbajtja e turistëve për një natë duket recetë e qartë e thjeshtë. Sidoqoftë, qyteti dhe vendi nuk kanë burime dhe kanë kërkuar të përfitojnë nga turistët pa investuar në të ardhmen. Ajo që mund të bëhet është kërkimi i më shumë diversitetit në grupet e synuara, organizimi i ngjarjeve, etj

Në qytetin bregdetar të Durrësit (Shqipëri), turizmi në plazh është i popullarizuar, por turistët gjithashtu mund të shkojnë në qendrën e qytetit dhe të vizitojnë bulevardin dhe atraksionet kulturore.

- b) *Lidhshmëria, lidhjet midis elementeve të një sistemi turistik.* Vetë natyra e turizmit do të thotë që kërkon rrjete në nivele të ndryshme, nga aviacioni që lehtëson turizmin ndërkombëtar deri tek transporti tokësor lokal që lejon përfitimet ekonomike të shpenzimeve të turizmit të shpërndahen në të gjithë destinacionin (Berbés-Blázquez dhe Scott, 2018, 17) Për më tepër, lidhshmëria vlen edhe për IT, pavarësisht nëse lidhjet janë të qeta, të sigurta dhe të qëndrueshme¹⁴. Lidhshmëria rrugore midis vendeve të WB6 është ngadalësuar nga doganat kufitare, diskutimet për udhëtime të lehta brenda WB6 nuk kanë çuar në shumë rezultate.
- c) *Menaxhimi i variablave të ngadaltë dhe reagimeve.* Variablat e ngadaltë japin pasqyrë në dinamikën e një sistemi. Një variabël i shpejtë për turizmin janë numrat e vazhdueshëm të turizmit. Është e lehtë të monitorohen për shembull ardhjet e turizmit në baza mujore ose vjetore dhe të bëhen parashikime për rritjen e ardhshme. Variablat e ngadaltë në një sistem turizmi janë për shembull preferencat e ndryshme dhe në zhvillim të turistëve. Ato janë më të vështira për t'u vlerësuar, por përfundimisht formojnë numrin e mbërritjeve me kalimin e kohës. Menaxhimi i variablave të ngadaltë mungon në turizmin e WB, pasi qasja e turizmit është bazuar në zhvillimin e biznesit të turizmit në segmente të njohura (plazh, asete kulturore) dhe disa zhvillime të shërbimeve turistike (të tilla si aktivitetet në zonat malore, udhëtimet me guidë). Kuptimi i shumë tregjeve të ngrohta është mjaft i kufizuar. Menaxhimi i mediave sociale nga ofruesit e turizmit bazohet në marketingun e thjeshtë. Pothuajse nuk ka inteligjencë turistike, ka një kuptim joadekuat të tendencave të reja në sjelljen e turizmit. Përgjigjet ndaj tendencave si turizmi i qëndrueshëm dhe me përvojë janë të kufizuara.
- d) *Eksperimentimi dhe mësimi.* Në përputhje me menaxhimin e variablave të ngadaltë dhe reagimet, eksperimentimi dhe mësimi janë gjithashtu mjaft të kufizuara në turizmin e WB. Ofruesit e turizmit, nganjëherë në bashkëpunim me të tjerët, angazhohen në risi dhe eksperimente në rritje. Sidoqoftë, në nivelin e sistemeve të turizmit, këto mekanizma janë të dobët. Shoqatat e industrisë së turizmit po përfaqësojnë interesat e industrisë në vend që të zhvillojnë forma të reja të turizmit dhe innovative.

¹⁴ <https://akzente.giz.de/de/artikel/neue-zeitrechnung>

Lidhjet midis industrisë turistike dhe arsimit të lartë janë të dobëta, dhe ekipet e menaxhimit të destinacionit turistik që mund të nxisin mësimin mungojnë ose kufizohen në aktivitetet e marketingut dhe informacionit. Hulumtimi dhe mësimi nga modelet e turizmit të BE -së është i kufizuar. Ajo që mund të dëshmohet është kopjimi i shpejtë i formulave të suksesit, veçanërisht kur investimet janë të vogla.

f) *Pjesëmarrja dhe qeverisja policentrike*. Në mendimin e elasticitetit, procesi i bashkimit të aktorëve të ndryshëm, përfshirë qytetarët dhe ekspertët çon në vendimmarrje më të mirë në përgjithësi. Qeverisja supozon që njësitë veprojnë me pavarësi të caktuar nga njëra -tjetra duke ruajtur lidhjet si horizontalisht (p.sh. midis njësive që punojnë në nivelin komunal) ashtu edhe vertikalisht (p.sh. midis njësive që punojnë në nivel komunal dhe rajonal dhe kombëtar). Të dyja, pjesëmarrja dhe qeverisja janë zhvilluar dobët në WB në përgjithësi, dhe në turizmin e WB në veçanti. Nientied dhe Shutina (2018) diskutuan rastin e Shqipërisë. Në Shqipëri, organizatat e menaxhimit të destinacionit nuk funksionojnë mirë, duke rezultuar në sfida serioze që lidhen me një mungesë totale ose bashkëpunim të dobët midis palëve të ndryshme të interesit¹⁵. Kjo i pengon ata të merren me çështje të rëndësishme siç janë: sezonaliteti dhe zhvillimi shumë i kufizuar i produkteve turistike jashtë sezonit, infrastruktura e dobët turistike, mirëmbajtja joadekuate e objekteve, mungojnë bazat e të dhënave për turizmin lokal dhe rajonal, markimi dhe marketingu i dobët lokal dhe rajonal dhe çështjet mjedisore që konsiderohen rrallë në vendimet për investimet në turizëm (krh. Risi, 2017). Në vendet e tjera të WB, situata është e krahasueshme.

Përmirësimi i elasticitetit të turizmit përgjatë linjave të këtyre përbërësve të sistemeve, është sfidues. Çështjet politike dhe të pushtetit luajnë një rol të rëndësishëm. WTTC (2019) thekson se qeverisja e destinacionit e ndërtuar mbi koalicionet e bazuara në besim është një kërkesë për qëndrueshmëri. Koalicionet e tilla janë të nevojshme për gatishmërinë ndaj krizës. Qytetarët si palë të interesuara lihen jashtë vendimmarrjes, me përjashtime të rralla (Ciro et al., 2019)¹⁶.

Konkluzione

Ndërkohë që situata është në zhvillim e sipër, është vështirë për të parashikuar ecurinë e sektorit. Shumë shtete rëndin të bëjnë parashikimet e tyre në lidhje me faturën financiare të krizës, e cila mund të ketë efekte afatgjate në ekonomi. Ajo që duket në horizont është një normale e re për sa i përket sektorit të turizmit dhe shtetet duhet të rëndin për të kuptuar natyrën e këtij realiteti.

Valët e vazhdueshme do të largojnë turistët dhe do të zvogëlojnë më tej ndjeshëm të ardhurat nga turizmi dhe do të përshpejtojnë humbjet e vendeve të punës dhe falimentimet në vendet e prekura.

Qeveritë dhe shëndeti publik duhet të veprojnë në unitet në mënyrë që të dalin nga bllokimi sa më shpejt dhe sa më sigurt të jetë e mundur.

¹⁵This is subject of a Polis University / Co-PLAN tourism study on tourism destination governance (Nientied and Ciro, 2019)

¹⁶ Ciro, A. 2019. Tourism Governance in Albania. An Assessment of the Policy Framework for the Tourism Sector in Albania. *Annual Review of Territorial Governance in the Western Balkans*, I, 69-85

Mendimi i ardhshëm në drejtim të një tranzicioni turistik nuk ka të ngjarë të jetë në mendjen e palëve më të rëndësishme të interesit në turizmin e Ballkanit Perendimorë kur menaxhimi i ndikimeve të menjëhershme të COVID-19 kërkon të gjithë vëmendjen. Mendimi për mësimet që mund të nxirren nga kriza COVID-19 dhe reflektimi dhe përgatitja për goditje të reja kërkon një perspektivë afatgjatë.

Përpjekjet aktuale për të ringjallur turizmin udhëhiqen nga një perspektivë afatshkurtër dhe orientim në veprim. Në një situatë të tillë, planet afatgjata nuk përputhen me urgjencën e ndjerë. Megjithatë, pak njerëz besojnë se çështja po rimerr numrat e turizmit 2019, veçanërisht kur problemi COVID-19 nuk zgjidhet shpejt. Çështja është nëse një destinacion merr parasysh që kërkesat e turizmit pas një krize mund të ndryshojnë dhe çfarë mund dhe dëshiron të ofrojë një destinacion turistik.

Një detyrë për akademinë dhe konsulencën mund të jetë diskutimi me qeveritë dhe palët e interesuara në sektorin turizmit për të zhvilluar plane tranzicioni me përfshirjen e qëndrueshmërisë, elasticitetit dhe ndërkombëtarizimit të skenarëve.

Referencat

- Broom D. Belgium eases lockdown with free train tickets for every citizen. World Economic Forum. 2020. Available from: <https://www.weforum.org/agenda/2020/06/free-train-tickets-belgium-tourism-lockdown-covid-19-coronavirus/>.
- Bronner F, de Hoog R. Economizing strategies during an economic crisis. *Annals Tourism Research*. 2012;39(2):1048–69.
- Buheji M, da Costa Cunha K, Beka G, Mavric B, de Souza YL, da Costa Silva SS, Hanafi M, Yein TC. The extent of Covid-19 pandemic socio-economic impact on global poverty. A global integrative multidisciplinary review. *Am J Econ*. 2020;10(4):213–24.
- Burridge T. Coronavirus: Renewed push for ‘travel corridors’. BBC. 2020. Available from: <https://www.bbc.com/news/business-53002677>.
- Callen T. What is gross domestic product. *Finance & Development*. 2008;45(4):48–9.
- Ciro, A. 2019. Tourism Governance in Albania. An Assessment of the Policy Framework for the Tourism Sector in Albania. *Annual Review of Territorial Governance in the Western Balkans*, I, 69-85
<https://sbunker.net/tregime-nga-rajoni-ii-bllogje-tematike/90664/vit-i-humbur-ekonomik-ne-mal-te-zi/>
- Cuschieri S. COVID-19 panic, solidarity and equity—the Malta exemplary experience. *J Public Health (Berl.)*. 2020. doi:[10.1007/s10389-020-01308-w](https://doi.org/10.1007/s10389-020-01308-w).
- Day M. Covid-19: Lockdown exit will be “very long,” European officials warn. *BMJ*. 2020;369. doi:[10.1136/bmj.m1549](https://doi.org/10.1136/bmj.m1549).
- Dellanna A. Italy beaches getting ‘anti-coronavirus’ ready in bid to save holiday season from pandemic. Euronews. 2020. Available from: <https://www.euronews.com/2020/04/26/italy-beaches-getting-anti-coronavirus-ready-in-bid-to-save-holiday-season-from-pandemic>.
- Dyer O. Covid-19: Bolsonaro under fire as Brazil hides figures. *BMJ*. 2020;369:m2296. doi:[10.1136/bmj.m2296](https://doi.org/10.1136/bmj.m2296).

- Elenev V, Landvoigt T, Van Nieuwerburgh S. Can the COVID bailouts save the economy? SSRN. 2020. doi:[10.2139/ssrn.3593108](https://doi.org/10.2139/ssrn.3593108).
- European Parliament. Covid-19: The EU plan for the economic recovery. News European Parliament. May 28 2020. Available.
- European Best Destinations. Coronavirus: Safest destinations to visit in Europe. Accessed June 2020. Available from: <https://www.europeanbestdestinations.com/best-of-europe/coronavirus-safest-holiday-destinations/>.
- Ellyatt H. No-lockdown Sweden balks at the possibility it could be excluded as Nordics reopen borders. CNBC. 2020. Available from: <https://www.cnn.com/2020/05/27/swedens-no-lockdown-could-mean-its-excluded-from-nordics-reopening.html>.
- Choi, H.-S. C., & Sirakaya, E. (2005). Measuring residents' attitude toward sustainable tourism: Development of sustainable tourism attitude scale. *Journal of travel research*, 43(4), 380-394.
- Kola, F., Ceku, B., & Loca, S. (2019). The Relationship Between Microfinance and Tourism (Case of Albania). *Fifth International Scientific-Business Conference LIMEN* (pp. 165-171). Graz: Graz University of Technology.
- Magali, J. (2019). The Role of MFIS Financing in Facilitating Tourism Development: Review of Empirical Literatures. *International Conference on the Future of Tourism (ICFT)* (pp. 230-241). Tanzania: The Open University of Tanzania.
- Nagouda, S. S. (2022). An Intervention of Microfinance in Tourism Sector: An Emerging Country Perspective. *Atna Journal of Tourism Studies*, 17(2), 165-191.
- Sachs, J. D. (2015). *The Age of Sustainable Development*. Columbia University Press.
- Sequeira, S. A. (2012, December). A Model Of Green Economy For Developing Countries.
- Weaver, D. (2006). *Sustainable Tourism: Theory and Practice*. New York: Routledge.

TURIZMI DHE NDIKIMI I MARKETINGUT NË ZHVILLIMIN E TURIZMIT

Dr. Ruzhdi Kabashi-Kolegji Biznesi Prishtinë

Dr Abetare Kabashi-Kolegji Biznesi Prishtinë

Mrsc Atdhe Kabashi PhdC-Kolegji Biznesi Prishtinë

Dr Nexhmije Kabashi-Kolegji Biznesi Prishtinë

Abstrakt:

The tourism industry is sensitive to the events of global and regional political, economic and social phenomena, and has also demonstrated a great strength and speed of reaction to recover the path of positive growth, despite the not very favorable state of the world economy and indicators moderate development that it has performed, as well as the marked uncertainty in demand in general, and the touristic demand in particular due to the low existence for this product category. In any marketing strategy, the four components of the marketing mix: product, price, distribution and promotion are necessary, as they play a useful role, although they do not have the same weight. Some of these elements and in some cases, only one of them has a defining role compared to competitors and therefore, constitute the key factor to succeed. Depending on the case, this role may include product quality, a better price, sales force or distribution network more efficient than competitors, promotion policy, etc.

Keywords: Tourism, tourism development, tourism business, hotel, marketing

Abstrakt:

Industria e turizmit është e ndjeshme ndaj ngjarjeve e fenomeneve globale dhe rajonale politike, ekonomike e sociale, dhe po kështu ka demonstruar një forcë e shpejtësi të madhe reaguese për të rimarrë rrugën e rritjes pozitive, pavarësisht gjendjes jo shumë të favorëshme të ekonomisë botërore dhe treguesve të moderuar të zhvillimit që ajo ka performuar, si edhe pasigurisë së theksuar në kërkesë në përgjithësi, dhe atë turistike në veçanti për shkak të ekzistencës së ulët për këtë kategori produkti. Në çdo strategji marketingu, që ka katër përbërësit e marketingut miks: produkti, çmimi, shpërndarja dhe promocioni janë të nevojshëm, pasi luajnë një rol të dobishëm, megjithëse nuk kanë të njëjtën peshë. Disa nga këta elementë dhe në disa raste, vetëm njëri prej tyre ka rol përcaktues në krahasim me konkurrentët dhe për rrjedhojë, përbëjnë faktorin kyç për të pasur sukses. Sipas rastit në këtë rol mund të ketë cilësia e produktit, një çmim më i mirë, forca e shitjes ose rrjeti i shpërndarjes më efikas sesa i konkurrentëve, politika e promovimit etj.

Fjalët Kyqe: Turizëm, zhvillim i turizmit, ndermarrje turistike, hoteleri, marketing.

Definicioni mbi turizmin

Të përcaktosh kuptimin e një lëmi apo veprimtarie, në këtë rast të turizmit si veprimtari ekonomike e rregulluar juridikisht, do të thotë të emërtosh dhe përcaktosh përmbajtjen e saj si veprimtari praktike shoqërore – ekonomike si dhe të identifikosh normat juridike me të cilat rregullohet kjo lëmi. Kuptimin e turizmit do të orvatemi ta gjejmë duke e trajtuar atë brenda kuadrit të shkencës së të drejtës turistike dhe hoteliere e cila në pikëpamje shkencore i studion të gjitha institutet dhe normat juridike, burimet juridike, kontratat dhe kontratat ndërkombëtare të cilat e rregullojnë këtë lëmi ekonomike. Mirëpo, si në teori, ashtu edhe në praktikë, nga ndikimi i shkaqeve të ndryshme, paraqitën vështirësi të caktuara në çështjen se cili është kuptimi i turizmit në aspektin juridiko – ekonomik.

Ndër të tjera mund të përmendim faktin se turizmi, si aktivitet shoqëror, karakterizohet për nga natyra shumë heterogjene dhe dinamika gjithnjë më e lartë brenda zhvillimit të vet. Me kalimin e kohës, ky fakt mund të jetë me ndikim të caktuar për ndryshimin eventual të kuptimit të këtij lloj aktiviteti. Duhet pasur parasysh faktin se turizmi dhe hoteleria janë dy sfera biznesore me veçori specifike, dukshëm të ndryshme nga njëra tjetra. Po ashtu, fakti se shumë marrëdhënie dhe raporte nga lëmi i turizmit dhe hotelerisë rregullohen me norma juridike të disa disiplinave të së drejtës, në veçanti me ato të së drejtës biznesore, e komplikon edhe më shumë problemin e përcaktimit të kuptimit të kësaj lëmie. Në këtë kontekst parashtrahet edhe pyetja e autonomisë së këtij lëmi, respektivisht se a kemi të bëjmë me një sferë të veçantë marrëdhëniesh shoqërore – ekonomike të rregulluara me norma vetanake e të veçanta juridike, apo fjala është për një sërë aktivitete heterogjene ekonomike të rregulluara juridikisht me norma të disiplinave të ndryshme të së drejtës.¹⁷ Çështje në vete teorike – praktike paraqet edhe dilema se gjatë trajtimit të kësaj çështje se a duhet që termi “turizëm” t’i shtohet edhe termi “hoteleri”, meqë, siç u cek më lart, bëhet fjalë për dy lëmi aktivitete pak a shumë të ndryshme. Për të thjeshtësuar çështjen është e nevojshme që në vija sa më të përgjithshme të sqarohen veç e veç termit “*turizëm*” dhe “*hoteleri*”. Pastaj duhet shikuar se a ekziston lidhmeri gjegjësisht se çfarë raportesh funksionojnë në mes tyre. Nëse arrihet të konkludimi se, përkundër dallimeve të caktuara, ekzistojnë fije të përbashkëta lidhmërie, atëherë konsiderojmë se do të bëhet i qartë kuptimi i turizmit në përgjithësi. Me fjalën “*turizëm*” nënkuptojmë të gjitha aktivitetet njerëzore, të planifikuara dhe të organizuara, që kanë për qëllim përmbushjen e kërkesës së individëve për të njohur vendin e vet dhe botën, e që në instancë të fundit, zgjerojnë horizontin e dijes së tyre, mundësojnë argëtimin, pushimin, shërimin, e në kohë të fundit, ndihmojnë edhe biznesin e individëve të caktuar. Për këto qëllime, në botën bashkëkohore veprojnë gjithnjë e më shumë organizata, kompani, agjencione të specializuara, që duke zhvilluar aktivitetin e tyre, sigurojnë profit, nganjëherë shumë të lartë, për vete dhe shtetin. Me fjalën “*hoteleri*” mund të definojmë aktivitetet njerëzore të planifikuara dhe të organizuara që kanë për qëllim përmbushjen e kërkesave të njerëzve, vendas ose të huaj e në veçanti të turistëve të organizuar, duke u ofruar atyre prodhime dhe shërbime të ndryshme hoteliere e atraktive siç janë: akomodimi, ushqimi, pijet, pushimi, argëtimi, shërimi etj. Për këtë qëllim ngritën dhe organizohen kapacitete të ndryshme hoteliere, që poashtu, sjellin përfitime të caktuara materiale.¹⁸ Të gjithë treguesit, empirikë dhe statistikorë, dëshmojnë për një rritje të hovshme të turizmit. Për më tepër, turizmi begatohet për çdo ditë e më shumë me forma të reja.

Në aktivitetet turistike inkorporohen gjithnjë e më shumë pa numër subjektesh të llojllojshme ekonomike, por edhe ato joekonomike duke e krijuar kështu marrëdhënien specifike juridike në mes tyre me efekte nganjëherë shumë të mëdha ekonomike. Ajo që turizmin dhe hotelerinë e bën sferë edhe më të ndërlikuar është karakteri ndërkombëtar i tij. Të gjithë këta faktorë imponojnë nevojën që shkenca juridike të merret edhe më shumë me turizmin dhe hotelerinë. Dispozitat e të drejtës biznesore dhe të drejtës biznesore ndërkombëtare me të cilat rregullohet biznesi turistik, si norma kryesore, bashkë me dispozitat e caktuara të ligjeve të tjera (*nga e drejta e detyrimeve, administrative, penale, reale, civile etj.*) dhe normat tradicionale duhet të shërbejnë si bazë me vlerë për përsosjen e mëtejme të sistemit të së drejtës në turizëm dhe hoteleri.

¹⁷ Mr. A. Krasniqi: E drejta në turizëm dhe hotelieri, UP – SHBU Pejë 2004, fq. 17

¹⁸ Po aty

Kërkimet e mëtejme shkencore juridiko – sociologjike do të kontribuojnë kështu në begatimin e rregullatives ligjore të kësaj natyre, do të përcaktojnë më qartë kufijtë e së drejtës në turizëm dhe hoteleri nga shkencat e tjera të së drejtës dhe do ti bënte ato edhe më të pavarura, gjithnjë në kuadër të një sistemi unik juridik. Për t'u kuptuar më mirë si veprimtari dhe aktivitet i organizuar shoqëror, turizmit duhet qasur teorikisht në aspektin juridik dhe ekonomik në mënyrë që më në fund të ofrohet definicioni unik juridiko – ekonomik.

Historiat i shkurtër i turizmit

Turizmi si fenomen shoqëror daton që nga kohët e vjetra, megjithëse atëbotë nuk kanë ekzistuar veprimtari të rregulluara dhe të koordinuara të subjekteve, gjegjësisht të bartësve të aktiviteteve të qarkullimit dhe të shërbimit dhe të shërbimeve turistike. Nga burimet e ndryshme dhe të shumta historike, mësojmë për një evolucion të bujshëm të turizmit gjatë historisë njerëzore. Në kohën e qytetërimeve greke, persiane, fenikase etj, motivet e udhëtimeve ishin kryesisht të natyrës kulturore, edukative etj,. Pas rënjes së Perandorisë Romake, në mesjetë, udhëtarët e rrallë dhe tregtarët, gjatë udhëtimeve kanë gjetur vend për fjetje nëpër manastire apo bujtina afër qyteteve (hospince)¹⁹. Gjatë shekullit XV, sidomos gjatë shekullit XVI, udhëtimet ndërmerren gjithnjë e më shumë me qëllim të zgjerimit të diturive për vendet e ndryshme por edhe për motive tregtare dhe ushtarake. Në vitin 1672, në Francë, për nevoja të vizitorëve vendor jashtë vendit, botohet udhëzuesi "*le guide didele des etrasigers dans le vojage en France*" ku, përveç të tjerash, janë dhënë itineraret "short tour" dhe "long tour" që konsiderohet si kohë kur fillon të përdoret fjala turizëm dhe turist deri diku në kuptimin e sotëm. Sidoqoftë, deri në fillim të shekullit XIX, gjegjësisht në prag të revolucionit industrial, turizmi është aktivitet i një numri të vogël njerëzish, kryesisht aristokratësh, dhe zhvillohej me qëllime më shumë kulturore por edhe ushtarake e tregtare.

Në shekullin e XIX e sidomos në atë XX, përdhë që karakterizohet me një zhvillim të hovshëm shkencor e industrial, turizmi merr tiparet e lëvizjes së masave të njerëzve duke e pasur si shkak tani jo vetëm ato që u than më lartë por edhe nevojat për dëfrim dhe pushim. Këtë zhvillim e kushtëzuan shumë faktorë ndër të cilët si dominant mund të përmendën: zhvillimi dhe modernizimi i mjeteve të transportit (hekurudhor, detar, rrugor e ajror) me ndihmën e të cilit shkurtohet koha e arritjes në vende të largëta; masat e shumëenduarta të qeverive për favorizimin e turizmit; raportet e ndryshuara në mes të shteteve të caktuara etj.²⁰ Pas luftës së Dytë Botërore, respektivisht në gjysmën e dytë të shekullit të kaluar (XX), turizmi përjeton të ashtuquajturin "*bum*" në dimensionet e shoqërisë konsumuese të të mirave të ofruara në këtë lëmi. Në këtë gjendje kanë ndikuar paqja relative e më vonë fundi i luftës së ftohtë pas përfundimit të ndarjes së botës në blloqe, kushtet më të favorshme ekonomike të masave më të gjëra të popullsisë, shpenzimet më të ulëta të transportit, ekspansioni i industrisë automobilistike etj,. Në këtë mënyrë turizmi merr përmasa ndërkombëtare kështu që si i tillë bëhet objekt interesimi dhe i institucioneve siç janë Kombet e Bashkuara. Në konferencën e OKB-së të organizuar që në vitin 1963, e që i kushtohet turizmit ndërkombëtar, afirmohet dhe konfirmohet rëndësia e turizmit në përmasa jo vetëm nacionale dhe bëhen rekomandime që shtetet ta mbështesin turizmin si një fenomen gjithë njerëzor por që, në rend të parë, ka rëndësi të pakontestueshme për rritjen e të ardhurave nacionale, afrim në mes të popujve, etj.

¹⁹ Dr S.Sušić: "Turističko Pravo": Šibenik 1985, fq.19

²⁰ Dr. S.Sušić: "Turističko Pravo": Šibenik 1985, fq.19

Më publikimet shkencore dhe profesionale të vendeve të zhvilluara turistike, pastaj në dispozitat sistemore – ekonomike të shteteve udhëheqëse, si dhe në dokumentet e organizatave të shumta ndërkombëtare (WTO, AIH, OECD, AFEST, AIT etj.) turizmi trajtohet (konsiderohet) si industri. Duhet theksuar menjëherë se me këtë nuk mendohet në kuptimin klasik të industrisë e cila është veprimtari ekonomike që merret me prodhimin e materialit dhe energjisë dhe përpunimin e lëndëve të para me origjinë minerale, bimore dhe shtazore. Nga kuptimi themelor i përcaktimit dhe prerjes së zhvillimit të deritashëm, vërehet se bëhet fjalë për fenomen për të cilin natyrisht se nuk mund të konsiderohet si industri klasike. Mjetet të cilat shfrytëzohen, format organizative, teknikat dhe teknologjia e procesit të punës si dhe “*prodhimi final turistik*” në asnjë mënyrë nuk përngjajnë me atë që nënkuptohet si industri. Megjithatë, meqë te ne dhe në botë ekziston një pajtim i këtillë gjithnjë e me shumë po dominon mendimi se administrimi në këtë çështje e precizon si industri shërbimesh. Së këndejmi, nisur nga pikëpamja e mësimit mbi drejtimin e punës, turizmi mund të konsiderohet si industri moderne ose më mirë e thënë – postindustri. Krahas veprimtarisë telekomunikuese dhe informatikës transproduktive, turizmi shfaqet si industri e parë e shoqërisë postindustriale. Thjesht, këto tri veprimtari globale paraqesin embrionet e industrisë shërbyese e cila, që në start të mileniumit të tretë, bëhen dominante të biznesit dhe veprimtarisë komunikuese të shoqërisë postindustrialë.

Kuptimi bashkëkohor i fenomenit – turizëm

Është me interes të thuhet se, edhe pse ka kaluar shumë kohë që kur turizmi si fenomen shoqëror bashkëkohor është zhvilluar në përmasa të mëdha, ende në shumicën e teksteve të autorëve dhe punime shkencore e profesionale të teoricienëve të ndryshëm, të cilët kanë pretendime serioze të trajtimit të problemit të fenomenit – turizëm, shqyrtimet e tyre i fillojnë me çështjen e definimit të turizmit. Ashtu sikurse në këtë punim, pothuajse nuk ka punim bashkëkohor mbi turizmin që nuk ka tentuar që nga pikëpamja e vet secili autor të përpiqet që të definojë kuptimin e fenomenit – turizëm. Në këtë shumësi definicionesh për turizmin, ka ndodhur diçka jo e zakonshme. Interesi i rritur për studimin e turizmit përkrah një numri të madh punimesh ende nuk ka rezultuar me definimin e një kuptimi të qartë dhe të caktuar. Konsiderojmë se kjo është pasojë e shumë faktorëve. Ashtu si turizmi që është në zhvillim e sipër dhe disiplinë relativisht e re shkencore, pothuajse është e logjikshme që në aspektin e trajtimeve dhe shqyrtimeve teorike – shkencore ende të ketë shumë paqartësi, mospajtime dhe keqkuptime në mes të ekspertëve të turizmit. Përveç kësaj, turizmi si fenomen shoqëror, i gjerë dhe kompleks, është i lidhur me përmbajtjen e vet, e kësaj duhet shtuar edhe ndikimin e një numri të madh të fenomeneve të tjera shoqërore në të cilat udhëtimet turistike kanë ndikim në aktivitetet e tjera të veprimtarive njerëzore.

Baretje dhe Defert që para tri dekadave (1972) kanë menduar se tentativat për ta përcaktuar kuptimin e turizmit arrijnë vetëm në disa aspekte individuale të fenomenit, e jo gjithmonë në tërësinë e fenomenit.²¹ Enzensbergeri në vitin 1958 është përpjekur që të sqarojë fenomenin e turizmit masovik duke u bazuar në vetëdijen strukturore dhe ndryshimet shoqërore të cilat janë manifestuar si rezultat i industrisë kapitaliste. Në hulumtimet e tij, Enzensbergu megjithatë ka ardhur deri të përfundimi se, motorin e zhvillimeve në turizëm nuk mund ta kërkojë vetëm në interesin për profit të turizmit, por në dinamiken e strukturave shoqërore edhe pse në fund të fundit ato varën nga mënyra e prodhimit.

²¹ R. Baretje & P. Defert: Aspects économiques du tourisme, Berger – Levrault, Paris, 1972, fq. 17

Dinamika specifike e turizmit masovik, e cila një njërën anë e zhvillon qenien e vet, e në vende tjera dhe në kushtet të tjera shoqërore krijon për vete baza të reja, duhet njohur nga dy aspekte: nga ai ekonomik dhe nga aspekti shoqëror i konstilacionit të interesave.²² Shpejtësia me të cilën turizmi është shndërruar në dukuri masovike vetëm sa i ka rritur problemet rreth definimit të këtij fenomeni. Megjithatë, ende të gjitha definicionet mbi turizmin kanë mbetur “*në pjesë të epërme të dukurisë*”, në pikëpamje të prezantimit të formave me të cilat manifestohet fenomeni i turizmit.

Sipas autorëve Vukoniq dhe Keça, vetëm në bazë të pozitës, motivimit dhe rolit të turistit është, e pamundur që të nxjerrën përfundime mbi shkaqet dhe faktorët e fenomenit – turizëm.²³ Sipas mendimit tonë, më i afërti është Kanabeli i cili pohon se në definimin e turizmit duhet të merren parasysh ndryshimet shoqërore dhe ato që lidhen me sjelljet e njerëzve. Mendojmë se këto dy komponentë janë themelore për të arritur deri të një definicion relativisht komplet sepse përcakton kuptimin e turizmit në momentin e analizimit të tij e në anën tjetër është formulë e cila duke i pasur parasysh ndryshimet shoqërore dhe dinamikën e zhvillimit të turizmit siguron që definicioni të rikomponohet. Në këtë kontekst turizmin duhet konsideruar si faktor i veçantë i fenomenit migrativ në një vend dhe në mes të njerëzve të cilët, në marrëdhëniet e tyre bilaterale, krijojnë pasoja me karakter të ndryshëm (pozitive dhe negative). Ky definicion, i bazuar nga aspekti i interesit vë në pah unifikimin e të gjitha veprimeve të shumta ekonomike të cilat zhvillohen për shkak të turizmit ose në të gjejnë interesin e vet plotësues. Po ashtu, përfshihen edhe të gjitha ato kushte të cilat janë të nevojshme që qarkullimet turistike mund të ndikojnë në zhvillimin dhe përmirësimin e gjendjes psikike, psikologjike dhe sociale të cilat i reflekton turizmi në një vend. Në anën tjetër, definicioni i tillë përfshin edhe të gjitha ata individë të cilët aktivisht angazhohen në fenomenin turistik si shfrytëzues ose, siç thuhet shpesh, pjesëtarë të kërkesave turistike. Sot, kur miliona njerëz kyçen në turizmin masovik, kur turizmi është shndërruar në një përditshmëri pothuajse në të gjitha paralelet dhe meridianët e planetit, përfundimisht mund të akcentojmë se ndikimi i turizmit në zhvillimet e gjithëmbarshe shoqërore është shumë më i madh se sa gjatë viteve të pesëdhjeta të shekullit të kaluar. Gjithsesi mund të shtojmë se turizmi, pothuajse në të gjitha vendet e botës, është fenomen i cili ndikon pozitivisht në realizimin e mjeteve të mëdha financiare. Nga kjo që u tha më sipër mund të përfundojmë se nuk është e mundur që të pranohet thënia se turisti është ai personi i cili vetëm “shpenzon para për ushqimin, vendosjen dhe transportin përderisa të jetë jashtë vendbanimit të vet”, ashtu siç jo rrallë shkruhet dhe folet në opinionin e gjerë. Është e vërtetë se turisti, parasegjithash është udhëtar. Por turisti është edhe bartës i vlerave shpirtërore, përvojës, besimit fetar, sjelljes etj.. Pra, turizmi nuk paraqet vetëm kategori ekonomike e cila manifestohet në kuptim të shpenzimeve që i realizon fenomeni – turizëm.

Marketingu në zhvillimin e turizmit

Koncepti i marketingut, pikën nismëtare e gjenë në nevojat dhe dëshirat e konsumatorit me qëllim që të ofrohen produkte a shërbime që do t'i plotësojnë ato në treg më mirë se konkurrentët tjerë. Pra, nga një qëndrim pasiv ndaj konsumatorit dhe imponimit të produkteve, marketingu përpiqet për një qëndrim aktiv ndaj tyre duke hulumtuar vazhdueshëm nevojat, dëshirat dhe kërkesat e konsumatorëve e duke ua përshtatur produktet dhe shërbimet atyre më mirë se konkurrenca në treg.

²² Po aty

²³ B.Vukonić & K. Keça: Turizam i Razvoj- pojam, načela, postupci, Zagreb 2001, fq.16

Kjo filozofi afariste nuk ka lindë rastësisht, por është pasojë e raporteve të mjedisit afarist të ndërmarrjes në fazën e caktuar të zhvillimit të secilës ekonomi të tregut.

Drejtimit e zhvillimit të botës bashkëkohore janë të lidhura drejtpërdrejt me problematikën e aktiviteteve dhe ekzistencës njerëzore. Kjo nuk është frazë, por realitet me të cilin ndeshen njerëzit në gjithë globin, edhe pse jo sipas një intensiteti dhe standardi. Përderisa kuptimi i zhvillimit për disa ka përmbajtje magjike dhe mundësi për arritje të reja, për të tjerët ky koncept nënkupton vërejtje dhe nevojë për shtegdalje nga krizat. Për të dy palët – njësoj shpresa, pritje dhe angazhime që zhvillimi të sjellë jetë më të mirë. Lëndë e shqyrtimi e këtij punimi është vërtetimi i mundësisë dhe nevojës për ndërtimin e një strategjie reale për turizmin dhe hotelierinë në cilësi të veprimtarive specifike të rëndësishme ekonomike të botës bashkëkohore. Këto fenomene paraqiten njëherit edhe si faktorë të rëndësishëm të civilizimit dhe zhvillimit ekonomik global dhe kombëtar. Turizmi është përditshmëria jonë, pjesë e të sotmes për pjesën më të madhe të globit dhe, sigurisht ardhmëria e planetit tonë. Derisa të tashmen mund ta njohim dhe analizojmë, të ardhmen, në bazë të një projekcioni, mund ta parashikojmë në bazë informacioneve dhe të metodave shkencore. Kjo më qëllim të vlerësimit dhe të përcaktimit të aksioneve të cilat do të drejtojnë kah suksesi. Edhe pse relativisht i ri, në vetëdijen e njerëzve turizmi, si fenomen në vende ku është zhvilluar deri sot, ka sjellur efekte pozitive e nganjëherë edhe negative. Për rëndësinë e këtij fenomeni flitet shumë, studiohet si në pikëpamje shkencore – akademike ashtu dhe në përgjithësi në bashkësinë njerëzore. Kështu, turizmi shumë herët është faktorizuar dhe prej kohësh mësohet dhe ligjërohet në shkolla të mesme dhe studiohet në fakultete.

Për çfarë përdorim Marketingun

Dekada e parë e shekullit të 21-të ka sfiduar firma financiarisht për të shpëtuar dhe mbijetuar edhe në pamjen e një mjedisi të paharrueshëm ekonomik. Marketingu është duke luajtur një rol kyç në adresimin e këtyre sfidave. Financat, kontabiliteti, operacionet dhe funksionet e tjera të biznesit nuk donë me të vërtetë rëndësi, pa kërkesë të mjaftueshme për produktet dhe shërbimet në mënyrë që firma të mund të bëjë një fitim. Me fjalë të tjera, duhet të ketë një linjë të lartë që të ketë një fund. Kështu, suksesi financiar shpesh varet nga aftësia e marketingut. Rëndësia më e gjerë Marketingut shtrihet për shoqërinë si një e tërë. Marketingu ka ndihmuar pranimin e produkteve të reja që kanë dalë ose pasuruar jetën e njerëzve. Ai mund të frymëzojë në produktet ekzistuese si krijuesit e tregjeve për të përmirësuar pozitën e tyre në treg. Marketingu i suksesshëm ndërton kërkesën për produktet dhe shërbimet, të cilat, nga ana tjetër, krijojnë vende pune. Duke kontribuar në linjë të fundit, marketingu i suksesshëm gjithashtu lejon firmat të angazhohen në veprimtari përgjegjëse për shoqërinë²⁴.

Drejtorët egzekutiv njohin rolin e marketingut në ndërtimin e markave të forta dhe një baze besnike të konsumatorëve, në asetet e prekshme që kontribuojnë shumë për vlerën e një firme. Prodhuesit e mallrave të konsumit, siguresit e kujdesit shëndetësor, organizatat jofitimprurëse, dhe prodhuesit industrial gjithnjë cekin arritjet e fundit të tyre të marketingut.

²⁴ Philip Kotler, "Marketing: The Underappreciated Workhorse," Market Leader Quarter 2 (2009), faqe. 8–10.

Shumë organizata tani kanë një Kryeshef Marketingu për të vënë marketingun në një pozitë më të barabartë me drejtuesit e niveleve të tjera të tilla si Zyratari Kryesor Financiar apo Përgjegjësit Kryesor të Informacionit²⁵ Marrja e vendimeve të duhura të marketingut nuk është gjithmonë e lehtë. Një sondazh i më shumë se një mijë drejtuesish të lartë të marketingut dhe shitjes tregoi se edhe pse 83 për qind mendonin se për marketing dhe shitje aftësitë ishin një prioritet i lartë për suksesin e organizimit të tyre, në vlerësimin, efektshmërinë aktuale e tyre të marketingut, vetëm 6 për qind mendonin se ata ishin duke bërë një punë "jashtëzakonisht të mirë"²⁶. Krijuesit e tregjeve (krijuesit e tregut) gjatë hartimit duhet të vendosin se çfarë përmban një produkt apo shërbim i ri, duhet caktuar çmimi, ku të shesin prodhimet ose shërbimet që ofrojnë, dhe sa kanë për të shpenzuar në reklama, shitje, internet, apo marketing mobil. Ata duhet të bëjnë ato vendime në një mjedis të stërmbyshur nga Interneti ku konsumatorët, konkurrenca teknologjike dhe forcat ekonomike të kenë ndryshuar me shpejtësi, dhe pasojat e fjalët e marketerve dhe veprimeve të mund të shumohen shpejt.

Konkluzione:

Bazuar në atë që është paraqitur më lart, mund të nxjerrim disa konkludime: Industria e turizmit vazhdon të ketë një kontribut të rëndësishëm në Bruto Produktin Vendor. Zhvillimi i vonuar i turizmit dhe modernizimi e standardizimi i ulët i kësaj industrie janë premisa të mira për zhvillimin e modeleve të turizmit miqësorë me mjedisin si eko-turizmi, turizmi aktiv, turizmi i qyteteve, turizmi i qëndrueshëm e në harmoni me mjedisin turistik. Instalimi dhe institucionalizimi i matjes dhe kontrollit të parametrave lidhur me cilësinë dhe rikuperimin e mjedisit në përgjithësi dhe atij turistik në veçanti, do ta bënte industrinë e turizmit dhe udhëtimeve të matëshme nga ana cilësore për turistin e sotëm modern, por njëkohësisht do të mundësonte edhe aplikimin e standardeve moderne të sotme. Koncepti i Turizmit Aktiv është modeli më i pranueshëm për turizmin e qyteteve, ku komunitetet lokale shfrytëzojnë burimet e tyre kulturore e sociale për qëllime turizmi duke garantuar një mirëqenie dhe jetesë më cilësore dhe duke patur gjithashtu një zhvillim kulturor më në harmoni me kulturat dhe mjediset e tjera sociale në botë. Kombinimi i disa elementëve të rëndësishëm në ofertë dhe maksimizimi i kënaqësisë për çdo element do të krijonte avantazh ndaj konkurrentëve brenda dhe jasht vendit, duke marrë në të njëjtën kohë konsensusin dhe besnikërinë e konsumatorëve, për t'u rikthyer të intriguar çdo herë në struktura dhe tek miksi i radhës së produktit dhe ai marketing, gjithnjë për kërkesë të sofistikuar e selektive për cilësi totale të garantuar.

Segmentimi i tregut dhe optimizimi i ofertës në përputhje me pritshmërinë e turistëve për produktin turistik dhe cilësinë e tij totale të projektuar për çdo rast, si edhe krahasimi i kësaj oferte me konkurrencën do të maksimizonte efikasitetin në përdorimin e burimeve të çdo organizate turistike ose mbështetëse.

²⁵ Peter C. Verhoef dhe Peter S.C. Leeftang, "Understanding the Marketing Department's Influence within the Firm", Journal of Marketing 73 (Mars 2009), faqe 14-37

²⁶ Eric Newman, "To Boost the Bottom Line, Strengthen the Front Line", Brandweek, 8 Qershor 2008, faqe 10

L i t e r a t u r a:

1. Mr. A. Krasniqi: E drejta në turizëm dhe hotelieri, UP – SHBU Pejë 2004.
2. Dr S.Sušić: “Turističko Pravo”: Šibenik 1985.
3. R. Baretje & P. Defert: Aspects économiques du tourisme, Berger – Levrault, Paris 1972.
4. B.Vukonić & K. Keča: Turizam i Razvoj- pojam, načela, postupci, Zagreb 2001.
5. Philip Kotler, “Marketing: The Underappreciated Workhorse,” Market Leader Quarter 2 (2009).
6. Peter C. Verhoef dhe Peter S.C. Leeftang, “Understanding the Marketing Department’s Influence within the Firm”, Journal of Marketing 73 (Mars 2009).
7. Eric Newman, “To Boost the Bottom Line, Strengthen the Front Line”, Brandweek, Qershor 2008.

ECONOMIC DUALISM IN KOSOVO AS A REALITY OR A DILEMMA

Vehbi Ramaj- University "Haxhi Zeka" Peje

Mustafë Kadriaj - College of Business, Pristina, Republic of Kosovo,

Abstract

Underdeveloped countries and developed countries represent economic and social dualism in the world. This results from the fact that underdeveloped countries have "traditional" economies, while developed countries have modern economies. The polarization between these countries gives a dualistic character to the world economy. Underdeveloped countries in the domestic and world market have industries, mainly raw materials in which the traditional industry develops, while countries developed with final products, i.e. with modern industry. Kosovo and its economy are best reflected in the economic dualism for the level of economic development and the ranking of Kosovo internationally as a state, so the economic dualism of Kosovo is at the domestic level with not oriented markets known as daily markets and shopping centers where the level doing business resembles developed countries but as a result of this economic dualism, Kosovo is recognized as an underdeveloped country.

Keywords: Kosovo economy, traditional and modern trade, economic development.

The scientific definition of economic dualism

Economic dualism as a practice of doing business almost all over the world with special emphasis on underdeveloped countries and even more so in underdeveloped countries has led many economic theorists to deal with this way of doing business by giving opinions and definitions where we can highlight some of them. Dualism - is generally the view, according to which a certain field is explained based on two different principles that cannot be reduced to each other (e.g. Man as the unity of body and soul, the objective, morality as something that has to do with the principle of good and the principle of evil. The word "dualism" was first used by K. Wolf in the XVII-XVIII centuries. According to Wolf, dualists are those thinkers who accept both matter and spirit although such thinkers who accept both principles can be found in ancient Greece and beyond, Rene Descartes and Immanuel Kant are still considered typical representatives of dualism. According to Descartes, these two principles exist independently, that is, they neither come out of each other nor can they affect each other. The attribute of the soul is thinking. Kant's dualism lies in the assumption that the world consists of two entities; "Things in themselves" the phenomena or phenomena. Phenomena correspond to the senses and can be known, while "things in themselves" are found beyond our experience, are graspable by reason, transcendental, and cannot be known. (Murtezai, 2007, p. 89). According to the dictionary of the Academy of Albania - Dualism doctrine, which states that the world and all phenomena have their source in two initial bases, which deny each other... (Samara, Haxhillazi, Shehu, Feka, Memisha, Goga, 2006, p. 221). Double talk: 1. Ambiguous words, a way of expression through vague ambiguous words. 2. Contradictory speech, balderdash. (Emin Dag, Pajaziti, 2019, p. 202). Dual according to the dictionary of business terminology means dual. (Rexha, 2001, p. 49). The term Dualism in the Dictionary of Terms and Economic Expressions of the former full professor at the University of Prishtina now deceased Dr. Hajrullah Gorani is expressed as Dualism. (Gorani, 1985, p. 76). Dualism - means a state of economic development where in addition to developed areas there are also underdeveloped surrounding areas. The presence, in addition to the economically developed sector, of a traditional or underdeveloped sector. (Skenderi, 2010, p. 58). Dual capacity system - a trading system on a stock exchange in which the functions of "stock employer" and "shareholder" are performed by separate firms. In a single capacity system, the two functions can be combined by firms known as market makers. (Oxford, 2003, p. 178).

Dualism - is the coexistence of two situations or phenomena (one desirable and the other not), which are mutually exclusive to different groups of society - for example, extreme poverty and wealth, modern and traditional economic sectors, growth and stagnation, and education top of a minority among large-scale illiteracy. (P. Todaro, C.Smith, Minxhozi, malaj, Bexheti, 2018, p. 143)

A brief analysis of economic dualism

The dualistic thesis of development - the implication of the theory of structural change and the clarity of the theory of international dependence, is the notion of a world with dual societies, of rich and poor countries, and developing, where the pockets of the rich filled in areas of widespread poverty. Dualism is the continuation of the gap between rich and poor countries, as well as between rich people and poor people at different levels. The traditional concept of dualism includes four main arguments;

- Different groups, some of which are "superior" and others "inferior", can coexist in a certain space.
- Coexistence is chronic and not transient, the international coexistence of wealth and poverty is not just a historical phenomenon that will improve over time.
- Degrees of superiority or inferiority fail to show signs of shrinkage, the productivity gap between workers in developed countries and their counterparts in more developed countries seems to have widened.
- The interrelationships between the superior and inferior elements are such that the existence of the superior elements manages to attract little or no to the inferior element. Indeed, it can serve to aggravate the situation, to "develop its underdevelopment." (P.Todaro, C.Smith, Minxhozi, Malaj, Bexheti, 2018, p. 143)

The economic downturn of 2008 and 2009 demonstrated the need for good governance, not less governance because it reminded us that investors and financial policymakers are rushing for short-term gains, ignoring long-term risks. For this reason, we should not expect markets to self-regulate, and intelligent government intervention can help prevent market collapse from shocks across society. (Bremmer, 2020, pp. 231,232). The end of the quarantine and the almost complete opening of economic activities urgently requires concrete support and development strategies and policies, requires deep knowledge of socio-economic development models, economic development theories, examples of successful countries in this regard. (Angjeli, Civici, 2020, pp. 280,281). Underdeveloped countries and developed countries represent an economic and social dualism in the world. This results from the fact that underdeveloped countries have "traditional" economies, while developed countries have "modern" economies. Thus, the polarization between these two groups of countries gives a dualistic character to the world economy. In other words, the countries that are not sufficiently developed in the domestic and world market are presented with extractive industries (raw materials) in which the traditional industry develops, while the developed countries with final products, i.e. with modern industry. Such industrial development processes have had the effect of increasing the development gap between these two groups of countries to the detriment of underdeveloped countries. Underdeveloped countries are characterized by numerous socio-economic elements, all of which are difficult to present cumulatively.

The main elements or features of these countries wherein some of these elements the economy of Kosovo is also confronted:

- Untapped natural resources or their irrational use,
- Unfavorable economic structure - high share of agricultural products and primary industrial products,
- Unfavorable economic structure of the population-large participation of the agricultural population, small participation of the urban population,
- Limited and incomplete industrialization,
- Low national income per capita,
- High unemployment rate of the able population,
- Situation of economic dependence,
- Great social inequality between groups of the population,
- Low awareness of the population, etc.

In underdeveloped countries, in addition to the elements specified above, other elements can be taken, whether of economic, social, or historical nature. It can be said that the indicators used to present underdeveloped countries are quite heterogeneous and their definition is difficult.

There is no hierarchy in the ranking of these indicators, which of them has the greatest analytical advantage and value to express the level of (non) development of a country. (Limani, 2010, pp. 164,165)

Picture 1&2. ALBI MALL place, Prishtina

Source: author's own work,

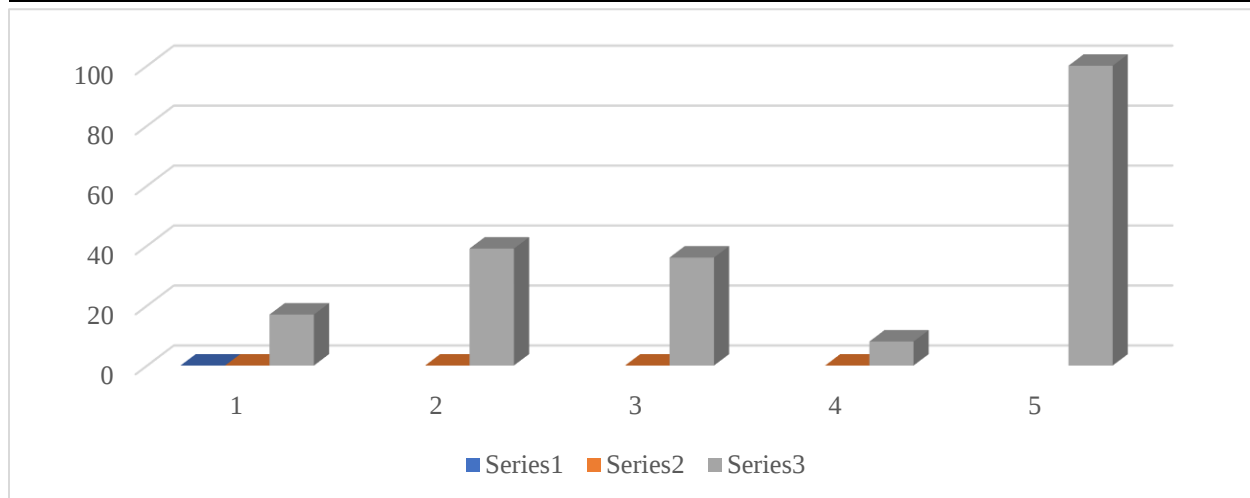
Picture.3. Ulpiana Market Place, Prishtina

The dualism of economic structure and welfare in Kosovo

Economic dualization in Kosovo is two-dimensional, i.e. locally and internationally, when we talk at the international level, even though it has been operating according to the market economy for twenty years, it is still behind in making a fully competitive economy, resulting in a big difference with developed countries. at the local level, in addition to the function of the market economy, we still have monopolies and a market that does not meet the conditions of full competition as well as at the level of hygiene, i.e. with markets outside the standard being attacked with hygienic atmospheric conditions. To measure the level of dualization and economic structure in Kosovo we have conducted a survey with citizens in Kosovo giving scientific and practical value to the work as well as an overview of the economic situation in the country.

Table.1. Citizens' satisfaction with economic development in Kosovo

Citizens' satisfaction with economic development in Kosovo				
Not at all	A little	Average	Very	Total %
17	39	36	8	100

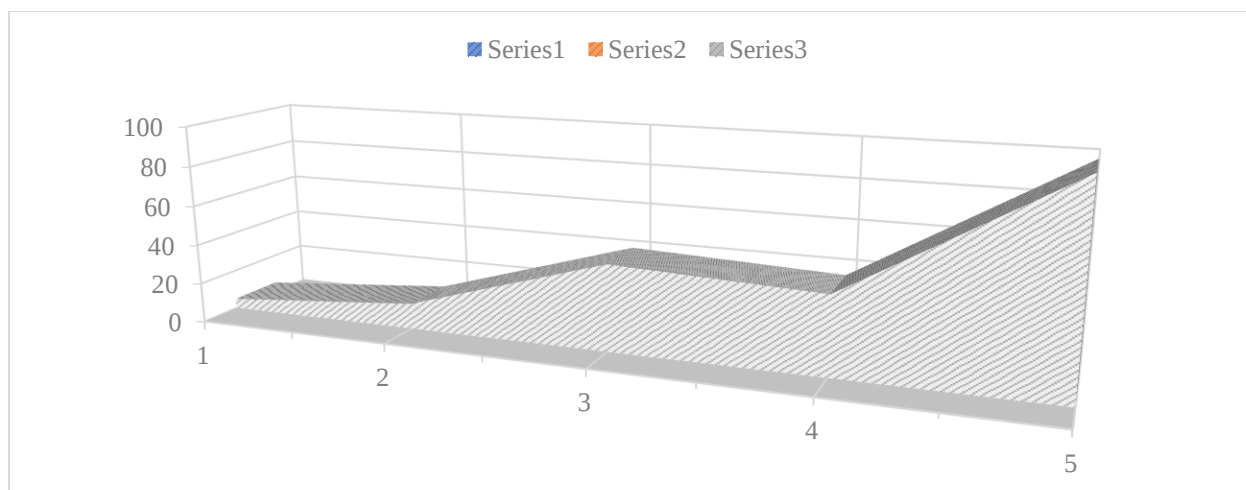

Source: author's own work

From the data collected by the questionnaire on how satisfied the citizens are with the level of development in Kosovo, we have the following picture: 17% were not at all satisfied, 39% were slightly satisfied, 36% were moderately satisfied and 8% were very satisfied. These data give us an unsatisfactory picture of citizens as a result of high unemployment and low welfare resulting in still high dissatisfaction.

Table &grafic.2. Willingness to migrate

Willingness to migrate				
Not at all	A little	Average	Very	Total %
5	13	43	39	100

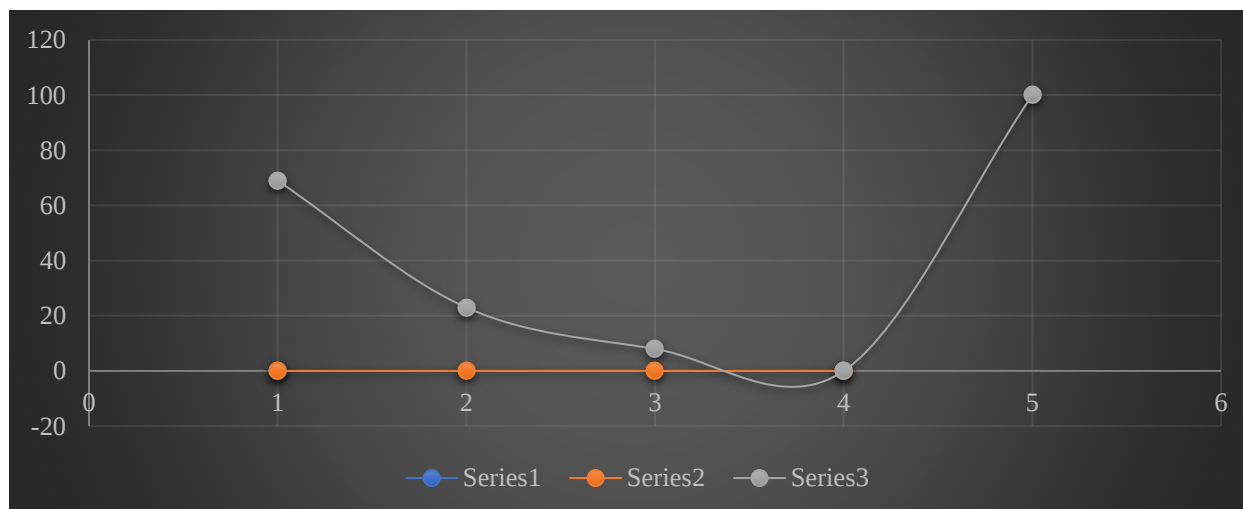
Source: author's own work

From the questionnaire we result with this level of readiness of citizens to migrate as a result of the current economic situation, where 5% are not ready to migrate, 13% are a little ready to migrate, while on average there are 43% interested in migrating. As well as 39% very interested. So the questionnaire presents an alarm for the society and relevant institutions to take measures to create policies to stay the citizen in the country for the fact that over 80% of all respondents are willing to migrate as a result of the current economic situation which has accumulated for 20 years.

Table.3. How much do you see yourself as equal in Kosovo

How much do you see yourself as equal in Kosovo				
Not at all	A little	Average	Very	Total %
69	23	8	0	100

Source: author's own work

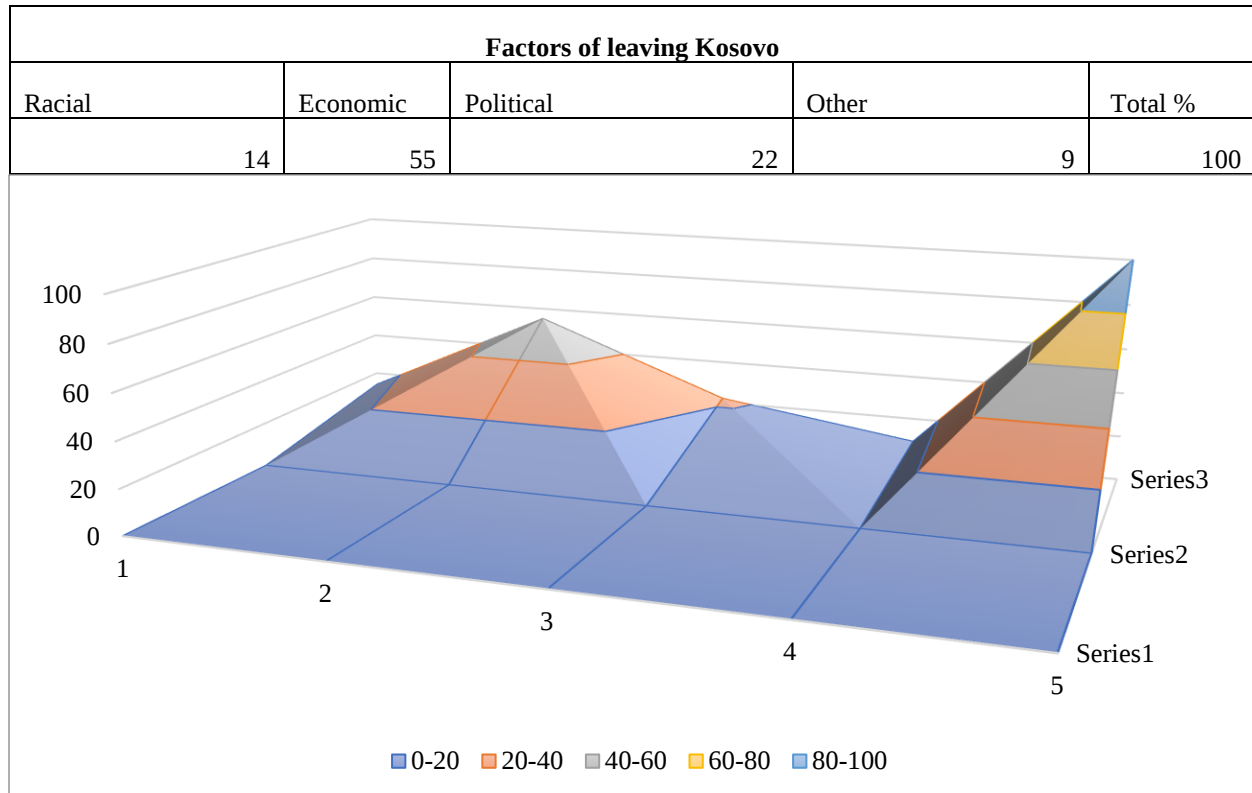

Source: author's own work

As a result that the meritocracy in Kosovo did not work in all governing institutions, the dose of pessimism among the citizens is extremely high, expressing in the questionnaire 69% not at all equal in front of public institutions,

continuing with a slightly equal 23%, on average equal 8 % even very equals did not answer any. The answers to this question are worrying about the fact that the vast majority of citizens do not feel equal, expressing over 90% unequal.

Table.4. Factors of leaving Kosovo

Source: author's own work

As a result of the unsatisfactory economic situation from the questionnaire, we get negative answers in the economy where the readiness and decisive factor is the economy to leave Kosovo expressing 55%, for political factor 22%, racial 14%, and for other factors 9%. The fate of the tragedy is that Kosovo, although after a journey of 14 years, the racial problem is negligible, showing a promising indicator, also the political indicator does not take place, but the economic factor remains a concern, leaving Kosovo institutions much work ahead to create strategies to create an economic environment to improve the well-being of the citizen which would reduce the readiness to leave Kosovo.

Conclusions and recommendations

Based on the scientific definition of dualism as a philosophical and economic term where factors attack each other or develop alongside each other but in the end, do not yield results for the fact that each factor has its supporters but do not show success and this shows best at the level economic in every country of the world at the same time in Kosovo. Based on the level of economic development in Kosovo, economic dualism is present resulting in international and national level, so the economy of Kosovo is still not at the level of developed economies and also at the national level, in addition to the development of the modern economy, we also have markets. which endanger the life of the consumer for the level of service provided by facing unfavorable hygienic and atmospheric conditions under the influence of low and high temperatures.

Recommendation

Scientific and research homogenization results in recommendations on how to overcome or manage economic dualism in Kosovo:

- Orientation towards shopping centers at the same time raising the quality of services in classic markets to have a slow transition towards the contemporary economy,
- Increasing the satisfaction of citizens through development policies by increasing employment while increasing the welfare of the country,
- Prevention of migration abroad by raising dignity at work through health insurance and compliance with contracts by employers,
- Fighting nepotism in services by institutions by creating security and dignity of the citizen,
- Development of economic policies in preventing economic migration and at the same time policies in the repatriation of the labor force.

References

- Angjeli, Civici, A. (2020). Economic crisis in the time of the coronavirus. Tirana: Academy of Sciences of Albania & Mediterranean University.
- Bremmer, I. (2020). The End of the Free Market. Tirana: Minerva.
- Emin Dag, Pajaziti, A. (2019). Dictionary of business and diplomacy. Skopje: Focus Pro- Skopje.
- Gorani, H. (1985). Dictionary of Economic Terms and Expressions, Albanian-. Pristina: ETMMKSAK.
- https://www.google.com/search?q=albi+mall+foto&rlz=1C1GGRV_enXK751XK751&tbm=isch&source=iu&ictx=
- Limani, M. (2010). Regional Development Policy. Prishtina: College of Business.
- Murtezai, E. (2007). Dictionary of Philosophy. Tirana: Toena Publications.
- Oxford. (2003). Business Dictionary. Great Britain: Oxford.
- P. Todaro, C. Smith, Minxhozi, Malay, Bexheti, M. (2018). Development Economics. Tirana, Pristina: Educational Center.
- Rexha, N. (2001). Dictionary of Business Terminology. Pristina: QKEMM.

PUBLIC DEBT AND ITS IMPORTANCE IN THE ROLE OF FINANCING THE BUDGET DEFICIT FROM BORROWING IN THE REPUBLIC OF KOSOVO

Prof.Asoc.Dr. Betim Spahiu College of Business, Prishtina, Kosovo

Prof.Ass.Dr. Ylber Krasniqi College of Business”, Prishtina, Kosovo

Prof.Ass.Dr. Burim Krasniqi College of Business”, Prishtina, Kosovo

Abstract

This paper elaborates on the public debt in the Republic of Kosovo. Public debt or government debt refers to the obligations a government has to pay a specified amount at a specified future to bondholders issued by the government or other related institutions. State debt in particular is present in less developed countries, which burdens the economy and population of these countries, which are also faced with numerous problems. The countries of the region, including Kosovo, with a low level of development, have been facing public debt in recent years. The objectives of this paper consist of:

- ☐ To analyze the budget deficit, internal debt and external debt;
- ☐ To analyze the public debt in Kosovo compared to the countries of the region.
- ☐ Analysis of the progress of public debt in the Republic of Kosovo in recent years;

In function of the objectives within this study, we will mainly use the analysis method and the comparative method, examining in dynamics the issue related to the public debt in the Republic of Kosovo. Through this study in the field of public finance, we aim for the conclusions and recommendations offered regarding the public debt to be taken into consideration.

Key concepts: Public debt, External debt, Internal debt, budget deficit.

Hyrje

Borxhi Shtetëror mund të jetë borxh i drejtpërdrejtë apo borxh i nënhuazuar. Kurse sa i përket juridiksionit të cilit i nënshtrohet, Borxhi i Përgjithshëm mund të ndahet në Borxh Ndërkombëtar dhe në Borxh të Brendshëm – ku Borxhi i Brendshëm i nënshtrohet juridiksionit vendor, ndërsa ai Ndërkombëtar mund t’u nënshtrohet edhe juridiksioneve jashtë Republikës së Kosovës.

Në Kosovë, materia e borxhit publik rregullohet me Ligjin Nr. 03/L-175, Për borxhin publik në Republikën e Kosovës, ku përcaktohet forma e borxhit dhe mënyra e menaxhimit të tij. Në Republikën e Kosovës, borxhi publik zë fill viteve të fundit dhe krahasuar me vendet tjera të rajonit, Kosova ka nivelin më të ulët të borxhit publik në raport me BPV-në.

Materiali dhe metoda

Për finalizimin e këtij punimi, materiali i paraqitur ka mbështetje si vijon:

- Studime dhe literaturë vendëse dhe të huaj, si dhe raporte e publikime nga Ministria e Financave, ku trajtohen çështje lidhur me Borxhin publik në Republikën e Kosovës.
- Është përdorur burimi statistikor vendas, metoda e analizës dhe sintezës, tabelore dhe grafike veçmas, metoda krahasuese, etj.

Rezultate dhe diskutime

Borxhi publik

Ligji Nr. 03/L - 175, Për borxhet publike në Republikën e Kosovës, neni 1 i këtij ligji i jep të drejtën Qeverisë së Republikës së Kosovës për të huazuar para, për të dhënë garanci për hua, për të paguar shpenzimet për marrjen e borxhit dhe për të paguar kryegjënë dhe interesin e Borxheve të saja Shtetërore. Veç kësaj, i jep Ministrit të Ekonomisë dhe Financave të drejtën dhe përgjegjësinë, për t’u kujdesur për tërë menaxhimin dhe administrimin e Borxheve. Borxhi i Përgjithshëm përkufizohet me Ligjin për Borxhin publik si, tërësia e borxhit shtetëror dhe borxhit komunal. Borxhi i përgjithshëm i Kosovës është borxh shtetëror, pasi Republika e Kosovës akoma nuk ka borxh komunal. Në tabelën në vijim jepet borxhi i përgjithshëm sipas llojit.

Tabela- 1: Borxhi i përgjithshëm në Republikën e Kosovës, në periudhën 2017 – 2022.

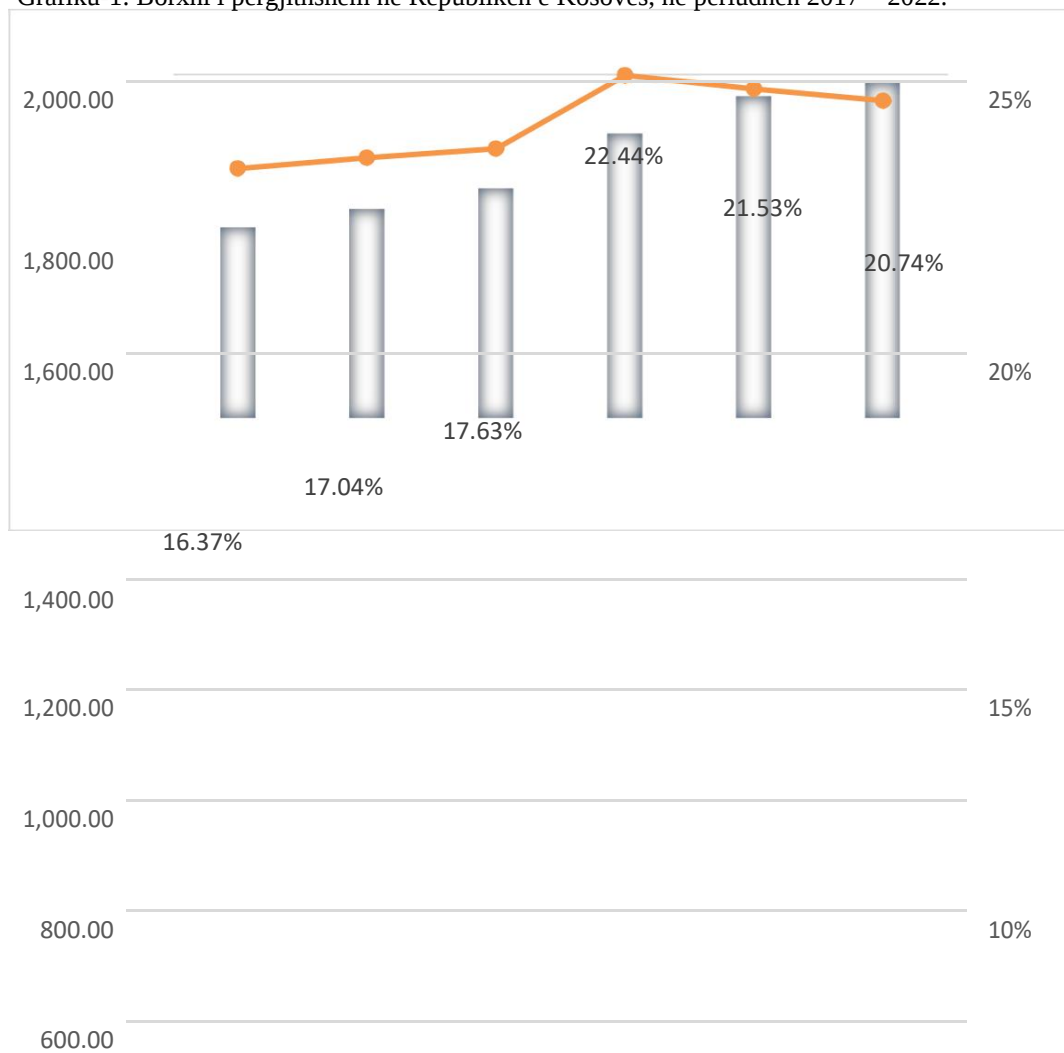
- milionë euro

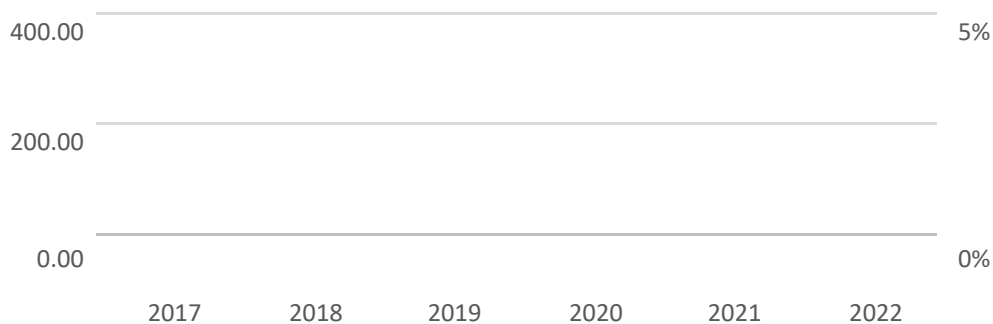
Kategoria	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Borxhi i jashtëm	422.15	416.43	409.10	525.80	576.75	641.20
Niveli Qendrorë	365.18	364.53	359.45	479.50	532.31	594.19
Nën-huazimet	56.97	51.90	49.65	46.29	44.44	47.01

Komunat	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
Borxhi i Brendshëm	574.27	676.62	791.94	961.90	1,106.14	1,112.00
Niveli Qendrorë	574.27	676.62	791.94	961.90	1,106.14	1,112.00
Komunat	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
Gjithsej Borxhi i përgjithshëm	996.42	1,093.05	1,201.05	1,487.69	1,682.89	1,753.20
Garancionet Shtetërore	44.00	43.70	42.68	31.65	30.63	29.61
Borxhi i përgjithshëm(% BPV-së)	16.37%	17.04%	17.63%	22.44%	21.53%	20.74%

Burimi: Qeveria e Kosovës, Ministria e Financave, Të dhënat tre-mujore mbi borxhin e përgjithshëm - TM1, Prishtinë, 2022, fq, 5.

Grafiku-1: Borxhi i përgjithshëm në Republikën e Kosovës, në periudhën 2017 – 2022.

■ Gjithsej Borxhi i Përgjithshëm ● Gjithsej Borxhi i Përgjithshëm (% e BPV-së)

Tabela 2. Protofoli i Borxhit sipas valutës

	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Borxhi i Përgjithshëm	996.4	1,093.05	1,201.05	1,487.69	1,682.89	1,753.20
Fiks	835.65	932.91	1,055.51	1,355.66	1,600.29	1,676.95
Variabil	160.77	160.14	145.54	132.03	82.6	76.26
Borxhi Ndërkombëtar	422.2	416.43	409.1	525.8	576.75	641.2
Fiks	261.38	256.29	263.57	393.77	494.14	564.95
Variabil	160.77	160.14	145.54	132.03	82.6	76.26
Borxhi i Brendshëm	574.3	676.62	791.94	961.9	1,106.14	1,112.00
Fiks	574.27	676.62	791.94	961.9	1,106.14	1,112.00

Tabela 3. Protofoli Borxhit sipas interesit

	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Borxhi i Përgjithshëm	996.4	1,093.05	1,201.05	1,487.69	1,682.89	1,753.20
EUR	856.91	948.33	1,068.73	1,368.38	1,590.86	1,672.09
SDR*	139.51	144.46	128.99	117.5	89.74	79.6

SAR	0	0.25	2.08	1.23	1.66	1.31
USD	0	0	1.24	0.57	0.63	0.2
Borxhi Ndërkombëtar	422.2	416.43	409.1	525.8	576.75	641.2
EUR	282.64	271.71	276.79	406.49	484.71	560.09
SDR*	139.51	144.46	128.99	117.5	89.74	79.6
SAR	0	0.25	2.08	1.23	1.66	1.31
USD	0	0	1.24	0.57	0.63	0.2
Borxhi i Brendshëm	574.3	676.62	791.94	961.9	1,106.14	1,112.00
EUR	574.27	676.62	791.94	961.9	1,106.14	1,112.00

Nga tabela dhe grafiku vërehet se, kryesisht borxhi publik i Republikës së Kosovës është në nivelin qendror. Struktura e borxhit publik përfshinë përveç borxhit të jashtëm edhe borxhin e brendshëm.

Borxhi publik në Kosovë në periudhën 2017-2022 ka pasur ecure në rritje, duke u rritur nga 996.42 milionë euro sa ishte në vitin 2017, duke arritur në tremujorin e parë 2022 në 1,753.20 milionë euro. Po ashtu borxhi publik në Republikën e Kosovës ka ecure në rritje sa i përket pjesëmarrjes në BPV-në, duke u rritur pjesëmarrja e borxhit publik në raport me BPV-në nga 16.37% sa ishte në vitin 2017, duke arritur pjesëmarrja e borxhit publik në raport me BPV-në në 20.74% në tremujorin e parë të vitit 2022.

Borxhi i jashtëm në periudhën 2017-2022 vërehet se ka ecure në rënie sa i përket pjesëmarrjes në borxhin e përgjithshëm, ku në vitin 2017 borxhi i jashtëm ishte 82 përqind duke pasur ecure të rënies në vitet në vijim, kështu që në vitin 2021 kishte pjesëmarrje në borxhin e përgjithshëm prej 43.83 përqind.

Borxhi i brendshëm në periudhën 2017-2022 kishte ecure në rritje të pjesëmarrjes në borxhin e përgjithshëm, ku në vitin 2017 borxhi i brendshëm kishte pjesëmarrje në borxhin e përgjithshëm prej 17.88 përqind, duke u rritur në vitet në vijim kështu që në vitin 2021 pjesëmarrja e borxhit të brendshëm në borxhin e përgjithshëm ishte 56.17 përqindja.

Financimi i deficitit buxhetor

Për të mbuluar deficitin buxhetor, shteti duhet të hyjë borxh, që shprehet negativisht në rrjedhat ekonomike. Borxhi shtetëror apo publik, siç quhet ndryshe, paraqet vlerën e akumuluar të huave, të cilat shteti i ka huazuar për t'i financuar deficitet e kaluara. Borxhi shtetëror për një periudhë të caktuar kohore është i barabartë me deficitin buxhetor të të njëjtës kohë. Me Ligjin Nr. 03/L – 175, për Borxhin Publik, neni 3, qëllimet e autorizuara për huamarrje,

Ministria (Ministria e Financave) është entiteti i vetëm i autorizuar për të hyrë në (shkaktuar) borxhe shtetërore për qëllimet në vijim:²⁷

1. Për financimin e deficitit të buxhetit shtetëror, kur shpenzimet e autorizuar me ligj tejkalojnë, apo ka mundësi të tejkalojnë, sipas gjykimit (vlerësimit) të Ministrit, të hyrat e nevojshme për t'i paguar ato;
2. Për financimin e projekteve investuese të cilat vlerësohet të jenë synim kombëtar dhe janë të përfshira në BKK (Buxhetin e Konsoliduar të Kosovës) dhe në KASH (Korniza Afatmesme e Shpenzimeve);
3. Për të ri-financuar Borxhet Shtetërore të kontraktuara më herët;
4. Për të paguar Garancitë Shtetërore, në tërësi apo pjesërisht, në rast se huamarrësit dështojnë ti përmbushin obligimet e tyre të huas;
5. Për të paguar shpenzimin e shërbimit të Borxhit Shtetëror, duke përfshirë, mirëpo duke mos u kufizuar vetëm në, shpenzimet e ndërlidhura, si për shembull provizione për emetimin e letrave me vlerë, mirëmbajtja e llogarive, riblerjen dhe provizionet e agjencive fiskale;
6. Për të paguar shpenzimet e ndërlidhura me një emergjencë kombëtare të shpallur nga Kuvendi.

Qeveria përmes Ministrisë së Financave, përveç legjislacionit bazë mbi borxhin publik ka hartuar Rregulla dhe Procedura përkatëse, për të rritur transparencën e menaxhimit dhe përcaktimin e përgjegjësive menaxhuese.

Tabela-4: Deficiti buxhetor ndaj BPV-së në Republikën e Kosovës në periudhën 2016-2019

Përshkrimi	2016	2017	2018	2019 Proj.
Të hyrat publike	1,345	1,470	1,634	1,725
Shpenzimet publike	1,480	1,564	1,732	2,001
Financimi vjetor nga huamarrja	121	187	184	361
Stoku i borxhit të brendshëm	257	378	478	578
Garancionet shtetërore	0.00	10.00	40.00	44.00
BPV	5,568	5,568	6,031	6,410
Deficiti si % e BPV-së	-2.3%	-1.4%	-1.6%	-1.5%

²⁷ Kuvendi i Republikës së Kosovës, Ligji për Borxhin Publik, Nr. 03/L – 175, neni 3, Prishtinë, 2009.

Burimi: Ligji Nr.05/L-125, Për Buxhetin e Republikës së Kosovës për vitin 2019, fq, 19.

Deficiti buxhetor mbahet në nivelet e përcaktuara përmes rregullës fiskale nën 2% të BPV-së. Deficiti buxhetor kryesisht financohet nga huamarrja e brendshme dhe huamarrja e jashtme.

Borxhi i brendshëm dhe Borxhi i jashtëm i Kosovës

Borxhi i brendshëm

Borxhi i brendshëm paraqet pjesë të borxhit publik që shteti u detyrohet subjekteve ekonomike dhe qytetarëve të vet.²⁸ Në nenin 7 të Ligjit Nr. 03/L - 175 „Për borxhet publike” në Republikën e Kosovës, përcaktohet forma e borxheve, ku një nga format e borxheve është edhe emetimi i letrave me vlerë. Qeveria ka filluar të emetoj Letra me Vlerë (Bona të thesarit) në janar të vitit 2012. Ankandi i parë ka përfunduar me sukses më 17 janar 2012.²⁹ Sipas Ligjit për Borxhet Publike³⁰, Komuna nuk mund të hyjë në borxh publik pa i plotësuar parakushtet e parapara, kështu që aktualisht nuk ka ndonjë borxh komunal.

Huamarrja nga borxhi i brendshëm bëhet përmes emetimit të letrave me vlerë, ku instrumentet kryesore janë Bonot e Thesarit me maturitet deri në 12 muaj, si dhe Obligacionet Qeveritare, me maturitet më të gjatë se 1 vit.³¹

Tabela-5: Borxhi i Brendshëm sipas instrumenteve (vlerë nominale), në periudhën 2014-2018

-milionë euro

Instrumenti	2014	2015	2016	2017	2018
3 muaj	30.00	15.20	9.7	10.00	40.00
6 muaj	44.00	84.00	57.67	48.60	60.00
12 muaj	---	55.00	140.10	150.00	160.00
2 vite	---	---	52.00	126.95	85.00
3 vite	---	---	---	30.00	50.00
5 vite	---	---	---	15.00	35.00
Letrat me Vlerë (nominal)	74.00	154.20	259.52	380.55	430.00

Burimi: Qeveria e Kosovës, Ministria e Financave, Buletini vjetor 2019, Prishtinë 2019, fq. 11

Qeveria e Kosovës, Ministria e Financave, Të dhënat tre-mujore mbi borxhin e përgjithshëm - TM1, TM2, TM3, TM4 2016, Prishtinë, 2019, fq.10

²⁸ Dr. Musa Limani, Makroekonomia, Prishtinë 2013, fq, 237.

²⁹ Qeveria e Kosovës, Ministria e Financave, Strategjia vjetore e borxhit 2022, Prishtinë 2022, fq, 9.

³⁰ Ligjit Nr. 03/L – 175, Për borxhet publike në Republikën e Kosovës, Neni 30.

³¹ Qeveria e Kosovës, Ministria e Financave, Programi i borxhit shtetëror 2016-2022, Prishtinë 2022, fq, 17.

Sa i përket emetimeve të reja gjatë periudhës 2014-2018, në secilin vit ka pasur ecuri në rritje të emetimeve të reja, kështu në vitin 2014 emetimet e letrave me vlerë ishin 73.3 milionë euro, në vitin 2015 emetimet e reja ishin 79.2 milionë euro, duke u rritur emetimet e reja në 104.01 milionë euro në vitin 2016, në 121.2 milionë euro në vitin 2017 dhe në 101.19 milionë euro në vitin 2018.

Borxhi i brendshëm në Republikën e Kosovës është i shpërndarë në blerës të ndryshëm dhe pjesëmarrja gjatë periudhës 2014-2018 ishte e ndryshme, kurse në tremujorin e parë të vitit 2017 kishte këtë pjesëmarrje të blerësve.

Tabela-6: Borxhi i brendshëm sipas blerësve në Tremujorin e parë 2018

Nr.	Mbajtësit e Letrave me Vlerë	Tremujori i parë 2017, Përqindja
1	Bankat komerciale	47%
2	Fondet e pensioneve	16%
3	Institucionet Publike	31%
4	Kompanitë e sigurimeve	4%
5	Të tjera	2%
6	Totali	100%

Burimi: Qeveria e Kosovës, Ministria e Financave, Të dhënat tre-mujore mbi borxhin e përgjithshëm - TM1, Prishtinë, 2017, fq,10.

Investitorët kryesor në tregun e brendshëm vazhdojnë të jenë bankat komerciale të licencuara në Kosovë, pastaj Trusti Pensional dhe në fund si të tjerë janë klasifikuar individ, korporata private dhe publike që kanë tregtuar në tregun sekondar.

Në tabelën dhe grafikun më lartë paraqiten blerësit e letrave me vlerë të emetuara nga Qeveria e Republikës së Kosovës, të cilën pjesën më të madhe e përbëjnë Bankat komerciale dhe Fondet pensionale, etj. Borxhi i brendshëm i qeverisë, i cili në pjesën më të madhe është borxh në formë të letrave me vlerë ndaj bankave (47 përqind e gjithsej borxhit të brendshëm) institucioneve publike (31 përqind) dhe fondeve pensionale (16 përqind).

Borxhi i jashtëm

Borxhi i jashtëm paraqet borxhin që një vend u detyrohet vendeve të huaja ose institucioneve financiare ndërkombëtare nga të cilat ka marrë hua.³² Borxhi i jashtëm i Kosovës është borxhi që e ngarkon Kosovën ndaj kreditorëve të jashtëm, ku pjesa më e madhe e borxhit është ndaj Bankës Botërore dhe FMN-së. Borxhi Shtetëror i Kosovës është krijuar në vitin 2009. Në atë kohë, portofoli përbëhej prej vetëm një kredie të quajtur Kredia e Konsoliduar C nga Banka Botërore.³³ Shuma totale e kësaj kredie ishte 381.21 milion Euro. Kredia KKC është trashëguar nga ish-Jugosllavia si pjesë e Borxhit Shtetëror të Kosovës. Përmes tabelës në vijim pasqyrohet ecuria e borxhit të jashtëm gjatë viteve 2017-2022.

Tabela-7:Ecuria e borxhit të jashtëm në periudhën 2017-2022
-milionë euro

Përshkrimi	2017	2018	2019	2020	2021	2022 (TM 1)
Borxhi i jashtëm	422.15	416.43	409.10	525.80	576.75	641.20
Niveli qendrorë	365.18	364.53	359.45	479.50	532.31	594.19
Borxhi i nën huazuar	56.97	51.90	49.65	46.29	44.44	47.01
Borxhi i përgjithshëm	996.42	1,093.05	1,201.05	1,487.69	1,682.89	1,753.20
Gjithsej borxhi i përgjithshëm (% e BPV-së)	16.37%	17.04%	17.63%	22.44%	21.53%	20.74%

Burimi: Qeveria e Kosovës, Ministria e Financave, Të dhënat tre-mujore mbi borxhin e përgjithshëm - TM1, Prishtinë, 2022, fq, 5-7

Zhvillimet fiskale dhe borxhi publik në vendet e Ballkanit Perëndimor

Borxhet gjithnjë e më të mëdha të shtetit, prirja gjithnjë e më e madhe e organeve ligjdhënëse dhe ekzekutive të pushtetit që shumë shpenzime nga kompetenca e shtetit ti financojnë me mjetet e huas, tendenca gjithnjë e pranishme në shumë vende për zgjerimin e aktivitetit financiar të shtetit po e aktualizojnë gjithnjë e më tepër problemin e kufirit të hyrjes borxh të shtetit.³⁴ Në Kosovë kufiri i hyrjes borxh të shtetit parashihet në nenin 5 të Ligjit Nr. 03/L-175, Për borxhet publike në Republikën e Kosovës, ku përcaktohen kufizimet në Borxhin e Përgjithshëm, i cili nuk duhet të tejkalojë 40% të BPV-së. Borxhi shtetëror në veçanti është i pranishëm në vendet jo mjaft të zhvilluara, i cili ngarkon, edhe ashtu të ballafaquara me probleme të shumta, ekonominë dhe popullatën e këtyre vendeve.

³² Dr. Musa Limani, Makroekonomia, Prishtinë 2013, fq, 241.

³³ Qeveria e Kosovës, Ministria e Financave, Buletini vjetor 2015, Prishtinë, 2016, fq, 8.

³⁴ Dr. Bozhidar Jelçiq, Shkenca mbi financat dhe e drejta financiare, Prishtinë 1985, fq, 442.

Kjo aq më parë kur dihet se borxhi qeveritar paraqet barrë të madhe për ekonominë dhe popullsinë e vendit përkatës, pasi që ai duhet kthyer me interes dhe si i tillë ngarkon, përkatësisht zvogëlon, të ardhurat kombëtare. Vendet e rajonit duke përfshirë Kosovën me nivel të ulët zhvillimor ballafaqohen viteve të fundit me borxhin publik.

Përfundimi

Qeveritë marrin hua duke emetuar letra me vlerë, obligacione qeveritare, si borxh i brendshëm dhe nga institucionet financiare ndërkombëtare si borxh i jashtëm. Kosova vazhdon të ketë një nivel rritje ekonomike pozitive dhe një stabilitet makroekonomik, mirëpo viteve të fundit ka filluar të ketë edhe borxhin publik, duke pasur ecuri të rritjes në vijueshmëri gjatë viteve të fundit.

Në kuadër të punimit lidhur me borxhin publik në Republikën e Kosovës në periudhën 2017-2022, paraqesim disa nga konkluzionet dhe rekomandimet si vijon:

Në kuadër të borxhit publik në Republikën e Kosovës, bazuar në ligjin për borxhin publik, kufizimi i borxhit publik që nuk duhet të tejkalojë 40 përqind të BPV-së, si dhe me rregullën fiskale, deficitit buxhetor nuk duhet të jetë më shumë se 2 përqind të BPV-së.

- Kosova aktualisht ka nivel të ulët të borxhit publik në raport me BPV-në që në fund të vitin 2016 ishte 14.47 përqind të BPV-së.
- Borxhi publik në Kosovë kryesisht është borxh i nivelit qendror, ngase aktualisht nuk ka borxh të nivelit komunal.
- Borxhi publik në Republikën e Kosovës në periudhën 2017-2019, përkundër nivelit të ulët në raport me BPV-në është rritur për 6 përqind, përkatësisht nga 8.44 përqind sa ishte në vitin 2017 në 14.47 përqind në vitin 2020 në raport me BPV-në.
- Sa i përket stokut të borxhit publik në periudhën 2015-2019, borxhi i brendshëm është rritur me ritme më të shpejta sesa borxhi i jashtëm. Borxhi publik i Kosovës fillimisht është dominuar nga borxhi i jashtëm, ndërsa viteve të fundit vërehet rritje e borxhit të brendshëm duke arritur në fund të vitit 2019 në 56.17% përqind të pjesëmarrjes në borxhin e përgjithshëm të Kosovës.

Rekomandime

Borxhi publik në Kosovë karakterizohet kryesisht nga borxh i brendshëm dhe borxhi i jashtëm. Deficitit buxhetor konsiderohet ndër shkaqet kryesore, që ndikon në mënyrë të drejtpërdrejtë në rritjen e borxhit publik, ngase deficitit buxhetor rregullisht financohet nga huamarrja.

- Vitet e fundit vërehet se rritja e borxhit të brendshëm ka qenë më e lartë se ajo e borxhit të jashtëm, nisur nga kjo duhet kushtuar vëmendje në vijueshmëri menaxhimit të borxhit publik.

- Politikë bërësit nuk duhet të reduktojnë shpenzimet qeveritare-Investimet publike, për të reduktuar deficitin buxhetor, por duhet përmes rritjes së kontrolleve sistematike dhe forcimit të autoriteteve tatimore të ndikohet në rritjen e inkasimit të të hyrave buxhetore nga tatimpaguesit.
- Mjetet e siguruar nga huamarrja e brendshme dhe huamarrja e jashtme duhet të vazhdojnë të orientohen kryesisht në investime publike.

Literatura

I. Literatura profesionale

1. Ahmet Manqellari, Sulo Haderi, Dhori Kule, Stefan Qirici, Hyrje në ekonomi, Tiranë 2007;
2. Brajshori, dr. Behxhet, Financat Publike, Prizren 2014;
3. Harver S. Rosen, Financa Publike, Përktheu: Manjolla Kalica, Gentiana Cane, albin Tiranë, 2003;
4. Jelqiq, Bozhidar, Shkencat mbi financat dhe e Drejta Financiare, enti i teksteve dhe i mjeteve mësimore i KSAK-së, Prishtinë 1985;
5. Kadriu, dr.Sabri, Financat publike, Prishtinë 2012;
6. Koka, dr. Mimoza, Makroekonomia, Tiranë 2014;
7. Komani, Dr.Sabahudin, Financat publike, Prishtinë, 2008
8. Limani, dr.Musa, Hyrje në ekonomi, Prishtinë 2002;
9. Limani, dr.Musa, Makroekonomia, Prishtinë 2013;
10. N.Gregory Mankiw dhe Mark P. Taylor, Makroekonomia, Përktheu: Artan Meci; Jorgji Qirjako, UET Press 2012;
11. Sharku. Gentiana, Leka. Brikena, Bajrami. Enklava, Financa, Tiranë 2013;
12. Tafa (Bungo), Genta, Shkencat mbi financa dhe e drejta financiare, Tiranë 2010.

II. Materialet e shfrytëzuara

1. Agjencia e Statistikave e Kosovës, Statistikat ekonomike, Bruto Produkti Vendor 2012-2022, Prishtinë 2022;
2. Banka Qendrore e Kosovës, Raporti i zhvillimeve makroekonomike, Numër 4, Prishtinë 2022;
3. Banka Qendrore e Kosovës, Rregullorja për tregun primar dhe sekondar të Letrave me vlerë, Prishtinë 2022;
4. Kuvendi i Republikës së Kosovës, Ligji për Borxhin Publik, Nr. 03/L – 175, Prishtinë, 2009;
5. Ministria e Financave, Programi i Borxhit Shtetëror 2014-2022, Prishtinë 2022;
6. Ministria e Financave, Programi i borxhit shtetëror 2016-2019, Prishtinë 2019;
7. Qeveria e Kosovës, Ministria e Financave, Buletini vjetore 2022, Prishtinë 2022;
8. Qeveria e Kosovës, Ministria e Financave, Të dhënat tre-mujore mbi borxhin e përgjithshëm, Prishtinë 2022;
9. Republika e Kosovës-Ministria e Financave, Korniza Afatmesme e Shpenzimeve (KASH) 2016-2018, Prishtinë 2022;
10. World Bank Group, Ballkani Perëndimor, Raport i Rregullt Ekonomik, Nr.11;
11. Ligji Nr.05/L-125, Për Buxhetin e Republikës së Kosovës për vitin 2022.

¹ Kuvendi i Republikës së Kosovës, Ligji për Borxhin Publik, Nr. 03/L – 175, neni 3, Prishtinë, 2009.

¹ Dr. Musa Limani, Makroekonomia, Prishtinë 2013, fq, 237.

¹ Qeveria e Kosovës, Ministria e Financave, Strategjia vjetore e borxhit 2022, Prishtinë 2022, fq, 9.

¹ Ligjit Nr. 03/L – 175, Për borxhet publike në Republikën e Kosovës, Neni 30.

NDIKIMI I NDRYSHIMEVE TEKNOLOGJIKE NË EKONOMINË MODERNE

Msc. Gjovalin Deda- Universiteti, Luigj Gurakuqi, Shkoder

Msc. Dorian Deda-Universiteti, Luigj Gurakuqi, Shkoder

Abstract

The paper examines the relationship between technological change, economic growth, and economic development through structural analysis applied to the macroeconomic variable such as the PBB growth rate, related to the use of digital technologies. The results show an insignificant increase in the value of world PBB, which indicates the continuous positive processes of absorption of the mentioned technological changes. The creation of value through innovation in the economy as a whole is reflected in structural shifts, expressed through the main macroeconomic indicators. The growth of an economy is measured by the change in the volume of its output or the real income of its inhabitants. Aggregates are based on constant 2015 prices, expressed in US dollars. PBB accounts for all domestic production, regardless of whether the income accrues to domestic or foreign institutions. The World Bank re-estimates PBB and value added by industrial origin in a common reference year. Because the rescaling changes the implied weights used in forming regional aggregates and income groups, aggregate growth rates are not comparable to those from previous editions with different base years. To avoid distortions in growth rates, the discrepancy is left undistributed.

Abstrakti

Punimi shqyrton marrëdhëniet midis ndryshimit teknologjik, rritjes ekonomike dhe zhvillimit ekonomik përmes analizës strukturore të aplikuar për variablin makroekonomikë sic është norma e rritjes së PBB-së, e lidhur kjo me përdorimin e teknologjive dixhitale. Rezultatet tregojnë për një rritje të parëndësishme të vlerës së PBB-së botërore, gjë që tregon për proceset e vazhdueshme pozitive të përthithjes së ndryshimeve teknologjike të përmendura. Krijimi i vlerës nëpërmjet inovacionit në ekonominë në tërësi reflektohet në zhvendosje strukturore, të shprehura nëpërmjet treguesve kryesorë makroekonomikë. Rritja e një ekonomie matet nga ndryshimi në vëllimin e prodhimit të saj ose në të ardhurat reale të banorëve të saj. Agregatët bazohen në çmimet konstante të vitit 2015, të shprehura në dollarë amerikanë. PBB-ja përbën të gjithë prodhimin vendas, pavarësisht nëse të ardhurat u grumbullohen institucioneve vendase apo të huaja. Banka Botërore rivlerëson PBB-në dhe vlerën e shtuar sipas origjinës industriale në një vit të përbashkët referimi. Për shkak se rishkallëzimi ndryshon peshat e nënkuptuara të përdorura në formimin e agregateve rajonale dhe të grupeve të të ardhurave, ritmet e rritjes agregate nuk janë të krahasueshme me ato nga botimet e mëparshme me vite bazë të ndryshme. Për të shmangur shtrembërimet në ritmet e rritjes, mospërputhja lihet e pashpërndarë.

Hyrje

Fillimi i epokës dixhitale, i quajtur edhe epoka e informacionit, lidhet me dinamikën e arritjeve novatore në fushën e teknologjive dixhitale, pasi përcakton fushën e njohurive shkencore ose teknike që lidhen me krijimin dhe përdorimin e pajisje dixhitale ose të kompjuterizuara. Ky term i referohet periudhës historike në fillim të shekullit të 21-të, e cila karakterizohet nga një tranzicion i shpejtë drejt një ekonomie të bazuar në përdorimin e infrastrukturës së teknologjisë së informacionit, aktivitetet e së cilës kontribuojnë në rritjen e paprecedentë të dijës dhe përhapjen e saj brenda organizatave, ndërmjet individëve dhe strukturave shoqërore, si rezultat i të cilave mbulohen pothuajse të gjitha fushat e veprimtarisë ekonomike dhe shoqërore.

Deri më sot, janë shkruar një numër i madh punimesh që marrin në konsideratë ndikimin e teknologjisë së informacionit në operacionet e biznesit, aktivitetin ekonomik, si dhe në krijimin e një hapësire tjetër interaktive, e karakterizuar nga shfaqja e tregjeve të reja globale, modeleve inovative të biznesit dhe shumëllojshmërisë së gjerë të konsumatorëve. Nga pikëpamja teorike ndikimi i teknologjisë në ekonomi vihet re, kryesisht, në modelin e kauzalitetit kumulativ nga Nicholas Kaldor³⁵, i cili merr parasysh një marrëdhënie pozitive midis PKB (produktit kombëtar bruto) dhe rritjes së prodhimit. Ai shprehet se industrializimi përshpejton ritmin e ndryshimeve teknologjike në të gjithë ekonominë, gjë që sugjeron rëndësinë e inovacionit për rritjen ekonomike. Në fillim të shekullit të 21-të, besimi tradicional në mundësinë e përparimit shkencor dhe teknologjik, mund të shkaktohet nga risitë që lidhen me ardhjen e teknologjive dixhitale. Ndikimi i tyre kryesor në aktivitetin ekonomik çon në modelin e ekonomisë së re, si ekonomia e internetit ose ekonomia dixhitale. Shumëllojshmëria e përkufizimeve që gjenden në botimet për këtë çështje, tregon shfaqjen e një konstruksioni të ri teorik, interpretimin e pranuar përgjithësisht e cila i referohet - përdorimit të një lidhjeje interneti - për të gjitha veprimet ekonomike, proceset dhe transaksionet e kryera në bazë të teknologjive dixhitale. Programe si iniciativa e MIT³⁶ për ekonominë dixhitale janë pika specifike studimi se si transformimet dixhitale ndikojnë në tregje.³⁷ Skenari standard mbulon një periudhë kohore të karakterizuar nga ndryshime vërtet dramatike në mjetet e konkurrencës, krijimi i tregjeve jomateriale, flukset masive të klientëve të padukshëm në shkallë globale, mungesa e kufizimeve kohore dhe dominimi i përpunimit elektronik të informacionit. Në fushën e ekonomisë dixhitale, konceptet e hapësirës, kohës, territorit dhe prekshmërisë po transformohen nga paradigma ekonomike që pasqyrojnë transaksionet fizike dhe paraqitjet materiale, në operacione globale 7/24, mjedise jomateriale të shekullit të 21-të, të cilat barten jashtë, përmes infrastrukturës mbarëbotërore të teknologjive dixhitale. Ai fokusohet në gjenerimin e të dhënave, të cilat kontribuojnë në shfaqjen e një matjeje të zgjeruar të treguesve makroekonomikë.

³⁵ Kaldor Nicholas (1908-1986), ekonomist neokejnesian anglez. *Economic Growth and the Problem of Inflation*, 1959, Economica.

³⁶ Massachusetts Institute of Technology

³⁷ [Digital Economy. Techopedia - *ëëë.techopedia.com/definition/32989/digital-economy*](https://www.techopedia.com/definition/32989/digital-economy)

Mbështetja teorike

Dixhitalizimi sjell më tej në fokus faktin se PBB (prodhimi i brendshëm bruto) është një matës i prodhimit dhe jo një masë e mirëqenies ose e tepicës së konsumatorit, kjo përforcon nevojën për të plotësuar PBB-në me tregues të tjerë që kapin mirëqenien. Në përputhje me këtë konsideratë, qasja teorike e kësaj analize bazohet në marrjen parasysh të ndikimit të teknologjive inovative si një burim konkurrues i kompanive. Krijimi i vlerës nëpërmjet inovacionit në ekonominë në tërësi reflektohet në zhvendosje strukturore, të shprehura nëpërmjet treguesve kryesorë makroekonomikë. Dihet se PBB-ja, treguesi më i përgjithshëm i efikasitetit të ekonomisë, është po aq i rëndësishëm dhe treguesit e arritur nga kompanitë në tregjet e brendshme dhe botërore.

Krijimi i një sistemi të ri teknologjik në shekullin XXI solli sfida të ndryshme me të cilat përballet shoqëria globale si: përshkallëzimi i luftërave tregtare, fleksibiliteti financiar, proceset e shpërbërjes në Evropë, kriza e migracionit, militarizimi i ekonomive, ngrohja globale - këto dhe shumë probleme të tjera kanë dëmtuar jetën e qëndrueshme të qenieve njerëzore.

Çfarë do të ishte më e kotë se përpjekjet e përqendruara në përmirësimin e sistemit politiko-ekonomik të vjetëruar dhe të keqfunksionuar?

Le të kujtojmë këtu deklaratën e Simon Kuznets³⁸, të cilën ai e bëri në leksionin e tij Nobel në vitin 1971: "... kursi në ndryshim i historisë ekonomike mund të ndahet ndoshta në epokë ekonomike, secila e identifikuar nga inovacioni epokal me karakteristikat dalluese të rritjes që ajo gjeneron. Inovacionet globale dhe transformimi global i ekonomisë kërkon njohuri të reja, mendësi të reja dhe individë të rinj, duke ndjekur risitë në vendimmarrje teorike dhe praktike.

Le të bëjmë disa vështrime paraprake, të cilat me siguri do të pasqyrohen në hetimet e mëtejshme. Së pari, evolucioni i përgjithshëm çon në një zëvendësim gradual të mënyrës së prodhimit intensiv dhe kapitalit, përkatësisht me kursim të punës dhe kapitalit. Në këtë drejtim, çdo vendim që kërkon punë intensive apo investim intensiv në ekonomi duhet të trajtohet si në kundërshtim me trendin dhe perspektivën e përgjithshme.

Së dyti, karakteristika tjetër vendimtarje e teknologjive të ardhshme kyçe për rifillimin e rritjes ekonomike rrjedh nga shkurtimi i ciklit jetësor të teknologjisë. Rritja e shpejtësisë me të cilën teknologjitë e reja po zëvendësojnë ato tashmë të aplikuara, duke kërkuar bashkëpunim të ngushtë (ndërveprim ballë për ballë) midis shkencëtarëve nga fusha të ndryshme të dijes (ndërveprimi ndërdisiplinor), kompanive të vogla dhe të mesme të inovacionit, administratës lokale, institucioneve financiare, universiteteve dhe "aktorëve të tjerë të inovacionit". Fleksibiliteti më i lartë i kompanive të vogla dhe të mesme në përputhje me shpejtësinë në rritje të ndryshimeve teknologjike i bën ato kompani një shtytës të ri teknologjik, duke zëvendësuar kompanitë e mëdha në atë mision. "Ekonomia e shtrirjes" kur prodhimi i produkteve teknologjikisht unike dominon mbi shfrytëzimin e teknologjive të dhëna brenda paradigmes së "ekonomisë së shkallës", nënkupton shfaqjen e një faze të re në zhvillimin teknologjik.

³⁸ "Economic Growth of Nations: Total Output and Production Structure". (1971)

Së treti, ndikimi i teknologjive dixhitale në aktivitetin ekonomik, në përputhje me supozimin se dinamika e inovacionit reflektohet në përshpejtimin e ciklit jetësor të mallrave dhe teknologjive dhe në përgjithësi në reduktimin e tij. Përhapja e inovacioneve kryhet midis njësive të biznesit. Në këtë fushë, është e nevojshme të theksohet studimi i kontributit të E.Penrose³⁹, i cili zhvilloi teorinë e rritjes së kompanisë. Ai rrjedh nga fakti se një kompani është një organizatë sipërmarrëse që ka burime prodhuese, qoftë në formën e aktiveve të prekshme, si një fabrikë, pajisje, tokë, minerale dhe lëndë të para, stoqe, mbetje dhe nënprodukte, si dhe në formën e burimeve të punës. Në bazë të kësaj teorie koncepti i burimeve të shoqërisë merr një kuptim të veçantë, ai përfshin, përveç aseteve, edhe njohuritë e zhvilluara, informacionin, proceset organizative, atributet e kompanisë etj. dhe kombinimet e tyre të propozuara dhe të kontrolluara nga kompania për të përmirësuar efikasitetin dhe përfitimin.

Metodologjia

Nga pikëpamja metodologjike, ecuria e veprimit të ndërmarrë për të kryer një studim që synon studimin e formës së ekonomisë në fillim të epokës dixhitale dhe evulimin e tij, qëndron në mbledhjen e të dhënave sekondare sic është literarura të ndryshme në lidhje me ekonomine modern dhe digjitalizimin e saj, si dhe organizimi i të dhënave, zgjedhja e llojit të grafikut, analiza dhe interpretimi i grafikut. Përsa i përket modelit konceptual metodologjik, qasja bazë bazohet në një studim që synon studimin e komponentëve të ndryshëm që të njohim marrëdhëniet midis tyre ekonomise dhe teknologjisë, si dhe të përcaktojmë madhësinë e secilit prej tyre. Zbatimi i kësaj metode lejon integrimin e një spektri të gjerë teorish në një model relational - një kornizë teorike, e cila jep një paraqitje vizuale të marrëdhënieve midis shumë teorive përbërëse. Hapi tjetër lidhet me përzgjedhjen e një metode analize që do të lejojë interpretimin e përbërësve sasiorë që përmbahen në treguesit dhe parametrat ekonomikë.

Ndikimi i dixhitalizimit në ekonomi

Dihet se PBB-ja, treguesi më i përgjithshëm i efikasitetit të ekonomisë, është po aq i rëndësishëm dhe treguesit e arritur nga kompanitë në tregjet e brendshme dhe botërore. Dixhitalizimi sjell më tej në fokus faktin se PBB është një matës i prodhimit dhe jo një masë e mirëqenies ose e tepricës së konsumatorit, kjo përforcon nevojën për të plotësuar PBB-në me tregues të tjerë që kapin mirëqenien. Rishikimi i vlerës totale të PBB-së së Shqipërisë, të përzgjedhur për këtë studim pasqyron, siç tregohet në teorinë makroekonomike të përmendura, skenarin ekonomik për shfaqjen, funksionimin dhe zhvillimin e inovacioneve. Është e nevojshme të përcaktohet se çfarë nënkuptohet me ekonomi dixhitale në diskursin aktual shkencor, si ka evoluar ky koncept deri më sot dhe si lidhet me realitetin ekonomik. Përkufizimi aktual i ekonomi digjitale ⁴⁰përfshin tre nivele (Fig. 1):

³⁹ *The Growth of the Firm —A Case Study: 1960*

⁴⁰ Digital Economy. Techopedia - www.techopedia.com/definition/32989/digital-economy

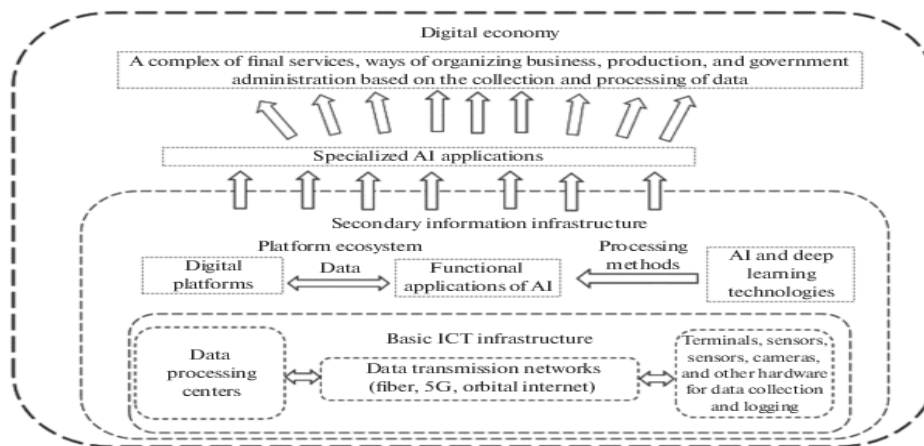

Figura 1 Tre nivelet e ekonomisë digjitale⁴¹

Niveli i parë është infrastruktura bazike e TIK, e thënë ndryshe bërthama e “ekonomisë digjitale” që i referohet përkufizimit të sektorit për prodhimin e produkteve elektronike dhe ofrimin e shërbimeve të TIK⁴², i cili u prezantua në vitin 1998 nga OECD⁴³.

Niveli i dytë ka të bëjë me vetë ekonominë digjitale e cila mbulon, përveç sektorit dixhital, edhe ato sfera të veprimtarisë që nuk do të shfaqeshin ose nuk do të mund të ekzistonin pa përdorimin e teknologjive TIK.

Niveli i tretë është ekonomia e digjitale, ku përfshihen ato lloje të aktiviteteve ekonomike që kanë ekzistuar përpara përdorimit të gjerë të teknologjive TIK, por që po përdorin gjithnjë e më shumë të dhëna të dixhitalizuara në proceset organizative.

Krijimi i vlerës nëpërmjet inovacionit në ekonominë në tërësi reflektohet në zhvendosje strukturore, të shprehura nëpërmjet treguesve kryesorë makroekonomikë. Rritja e një ekonomie matet nga ndryshimi në vëllimin e prodhimit të saj ose në të ardhurat reale të banorëve të saj. Sistemi i Llogarive Kombëtare të Kombeve të Bashkuara i vitit 2008 (2008 SNA⁴⁴) ofron tre tregues të besueshëm për llogaritjen e rritjes: vëllimin e produktit të brendshëm bruto (PBB), të ardhurat e brendshme bruto reale dhe të ardhurat reale bruto kombëtare. Vëllimi i PBB-së është shuma e vlerës së shtuar, e matur me çmime konstante, nga familjet, qeveria dhe industritë që operojnë në ekonomi. Agregatët bazohen në çmimet konstante të vitit 2015, të shprehura në dollarë amerikanë. PBB-ja përbën të gjithë prodhimin vendas, pavarësisht nëse të ardhurat u grumbullohen institucioneve vendase apo të huaja. Normat e rritjes së PBB-së dhe përbërësve të saj janë llogaritur duke përdorur metodën e katrorëve më të vegjël dhe të dhënat konstante të çmimeve në monedhën vendase. Çmimet konstante në seritë e dollarit amerikan përdoren për të llogaritur normat e rritjes rajonale dhe të grupit të të ardhurave. Seritë e monedhës vendase konvertohen në dollarë amerikanë konstante duke

⁴¹ According to the classification adopted by United Nations Conference on Trade and Development

⁴² Teknologjia e informacionit dhe komunikimit

⁴³ The Organization for Economic Cooperation and Development

⁴⁴ System of National Accounts

përdorur një kurs këmbimi në vitin e përbashkët referues. Siç pasqyrohet dhe tek grafiku i vendit tonë, Shqipërisë, po zbatohen reforma të rëndësishme strukturore që do të mbështesin rritjen e barabartë, të cilat do të rrisin produktivitetin dhe konkurrencën në ekonomi, dhe do të krijojnë më shumë vende pune dhe do të përmirësojnë qeverisjen dhe ofrimin e shërbimeve publike. Lidhja dhe aksesimi i përmirësuar rajonal në tregjet rajonale dhe globale, së bashku me eksportin dhe diversifikimin e tregut, mund të ndihmojnë gjithashtu në nxitjen e rritjes më të shpejtë. Për të marrë seri të krahasueshme të të dhënave të çmimeve konstante për llogaritjen e agregatëve, Banka Botërore rivlerëson PBB-në dhe vlerën e shtuar sipas origjinës industriale në një vit të përbashkët referimi. Për shkak se rishkallëzimi ndryshon peshat e nënkuptuara të përdorura në formimin e agregateve rajonale dhe të grupeve të të ardhurave, ritmet e rritjes agregate nuk janë të krahasueshme me ato nga botimet e mëparshme me vite bazë të ndryshme. Rishkallëzimi mund të rezultojë në një mospërputhje midis PBB-së së rishkallëzuar dhe shumës së komponentëve të rishkallëzuar. Për të shmangur shtrembërimet në ritmet e rritjes, mospërputhja lihet e pashpërndarë. Si rezultat, mesatarja e ponderuar e ritmeve të rritjes së komponentëve në përgjithësi nuk është e barabartë me normën e rritjes së PBB-së.

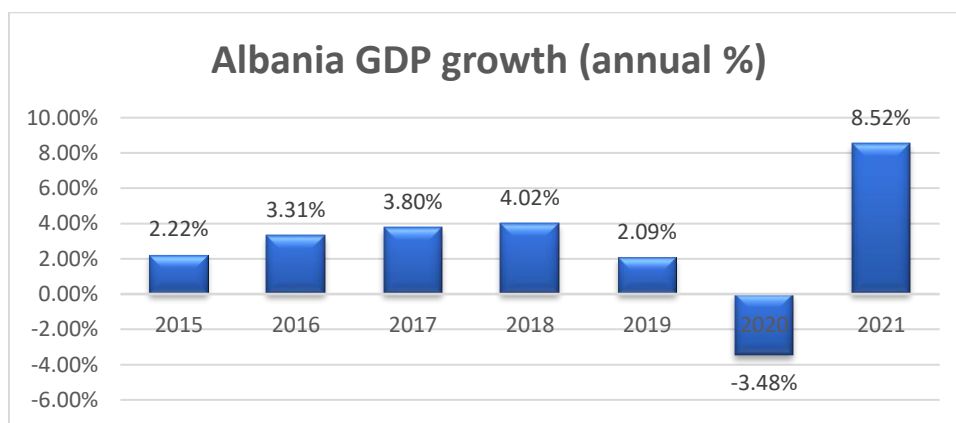

Figura 2: Norma e rritjes së PBB⁴⁵

Ashtu siç mund të lexohet qartë dhe nga të dhënat e pasqyruara në World Bank për normën e rritjes së PBB për vitet e fundit rezultojnë se kemi luhata të konsiderueshme gjatë kësaj periudhe 5(pesë)vjecare e shoqëruar me problemet e pandemisë, tërmetit, krizës së çmimeve etj.

Norma e rritjes e PBB-së së Shqipërisë-së për vitin 2016 ishte 3.31%, e cila rezultojnë një rritje prej 1.09 % krahasuar me vitin 2015.

Norma e rritjes e PBB-së së Shqipërisë-së për vitin 2017 ishte 3.80%, cila rezultojnë një rritje prej 0.49 % nga viti 2016.

Norma e rritjes e PBB-së së Shqipërisë-së për vitin 2018 ishte 4.02%, cila rezultojnë një rritje prej 0.22 % nga viti 2017.

Norma e rritjes e PBB-së së Shqipërisë-së për vitin 2019 ishte 2.09%, cila rezultojnë një rënie prej 1.93 % nga viti 2018.

⁴⁵ <https://data.worldbank.org/indicator>

Norma e rritjes e PBB-së së Shqipërisë-së për vitin 2020 ishte -3.48%, cila rezulton një rënie prej 5.57 % nga viti 2019.

Norma e rritjes e PBB-së së Shqipërisë-së për vitin 2021 ishte 8.52%, cila rezulton një rritje prej 12 % nga viti 2020. Gjithashtu kjo rritje e PBB nga viti 2020 në vitin 2021 tregon se ekonomia përjetoi një rikthim të fortë, duke u rikuperua nga problemet e pandemisë dhe rigjallërimin e udhëtimeve, ndërtimit dhe industrisë nxjerrëse. Investimet private, konsumi dhe shpenzimet publike nxitën rritjen, ndërsa borxhi publik mbeti i lartë. Pasi i përballoi mirë pasojat e tërmetit, pandemisë dhe krizës së çmimeve, fokusi do të jetë një rimëkëmbjen e plotë me vëmendje të veçantë në turizmin, bujqësinë dhe dixhitalizimin. Por rritja e inflacionit dhe lufta në Ukrainë kërcënojnë perspektivat ekonomike dhe të varfërisë në vitin 2022.

Konkluzione

Fillimi i epokës dixhitale, i quajtur edhe epoka e informacionit, lidhet me dinamikën e arritjeve novatore në fushën e teknologjive dixhitale, pasi përcakton fushën e njohurive shkencore ose teknike që lidhen me krijimin dhe përdorimin e pajisje dixhitale ose të kompjuterizuara.

Krijimi i një sistemi të ri teknologjik në shekullin XXI solli sfida të ndryshme me të cilat përballlet shoqëria globale si: përshkallëzimi i luftërave tregtare, fleksibiliteti financiar, proceset e shpërbërjes në Evropë, kriza e migracionit, militarizimi i ekonomive, ngrohja globale - këto dhe shumë probleme të tjera kanë dëmtuar jetën e qëndrueshme të qenieve njerëzore.

Dixhitalizimi sjell më tej në fokus faktin se PBB është një matës i prodhimit dhe jo një masë e mirëqenies ose e tepicës së konsumatorit, kjo përforcon nevojën për të plotësuar PBB-në me tregues të tjerë që kapin mirëqenien.

Për shkak të rishkallëzimit, mund të rezultojë një mospërputhje midis PBB-së së rishkallëzuar dhe shumës së komponentëve të rishkallëzuar. Për të shmangur shtrembërimet në ritmet e rritjes, mospërputhja lihet e pashpërndarë.

Norma e rritjes e PBB-së së Shqipërisë-së për vitin 2021 ishte 8.52%, cila rezulton një rritje prej 12 % nga viti 2020. Kjo rritje e PBB tregon se ekonomia përjetoi një rikthim të fortë, duke u rikuperua nga problemet e pandemisë dhe rigjallërimin e udhëtimeve, ndërtimit dhe industrisë nxjerrëse. Investimet private, konsumi dhe shpenzimet publike nxitën rritjen, ndërsa borxhi publik mbeti i lartë.

Biblografia dhe referenca

- ✓ Kaldor Nicholas (1908-1986), Economic Growth and the Problem of Inflation, 1959
- ✓ "Economic Growth of Nations: Total Output and Production Structure". (1971)
- ✓ Schumpeter, J.A. (1912). The Theory of Economic Development.
- ✓ The World Bank. World Development IndicatorsGrimm, B. T., and R. P. Parker, 1998. "Reliability of the Quarterly and Annual Estimates of GDP and Gross Domestic Income," Survey of Current Business
- ✓ OECD (2015). OECD Digital Economy Outlook. OECD Publishing, Paris
- ✓ Massachusetts Institute of Technology
- ✓ The Growth of the Firm —A Case Study: 1960
- ✓ Teknologjia e informacionit dhe komunikimit
- ✓ The Organization for Economic Cooperation and Development
- ✓ System of National Accounts
- ✓ data.worldbank.org/indicator

DIALOGU KULTUROR FETAR DHE KOMUNIKIMI MEDIAL

Prof. As. Dr. Rexhep Suma-Fakultetin e Studimeve Islame në Prishtinë

Abstract

The mutual relationships between media, culture, religion, and society in general have never been as perceptible as they became after the emergence of television, especially after the fall of the Soviet system. The influences between media (both new and old) and the nature of social relations, the way in which society defines itself as an organic unit (Gemeinschaft or Corporation) or as a Society (Gesellschaft or Partnership), have never been so clear.

This contrast, according to Michel Terestchenko (Philosophie Politique, 1994), reflects the same relationship that exists between the vision of the ancient city or the "beautiful harmony" of the Greeks according to Hegel, and the individualistic vision of modern societies. Whether electronic or print media, in democratic societies, play the most crucial role in providing accurate and reliable information to society. At least that should be the role and importance of the existence of media as the fourth power, alongside the legislative, executive, and judicial powers. Behind every editorial and informational policy, there are powerful circles, clans, and oligarchs who have extraordinary influence in shaping and communicating information to the wider public of a country or even beyond.

Keywords

Culture, communication, diversity, harmony, intercultural dialogue.

Abstrakt

Marrëdhëniet e ndërsjella mes medieve, kulturës, fesë dhe shoqërisë në përgjithësi nuk kanë qenë asnjëherë aq të perceptueshme sa u bënë pas shfaqjes së televizionit dhe sidomos pas rënies së sistemit sovjetik. Asnjëherë ndikimet e ndërsjella mes medieve (të reja e të vjetra) dhe natyrës së lidhjeve shoqërore, mënyrës sipas së cilës shoqëria përcakton vetveten si njësi organike (Gemeinschaft ose Corporate), ose si Societas (Gesellschaft ose Partnership) nuk kishin qenë kaq të qarta.

Kjo kundërvënie, sipas Michel Terestchenko-s (Philosophie Politique, 1994) reflekton të njëjtën marrëdhënie që ekziston mes vizionit të qytetit antik ose "harmonisë së bukur" greke sipas Hegelit dhe vizionit individualist të shoqërive moderne. Mediet qoftë ato elektronike apo të shtypit në shoqërinë demokratike luajnë rolin më crucial të informimit të drejt dhe të saktë të shoqërisë. Së paku kështu duhet të ishte roli dhe rëndësia e ekzistimit të medieve si formë e pushtetit të katërt, krahas atij legjislativ, ekzekutiv dhe gjyqësorë. Pas çdo politike redaktuese gazetareske dhe informative, qëndrojnë qarqe, klane, oligark të fuqishëm që kanë influencë të jashtëzakonshme në sajimin dhe komunikimin e një informacioni për publikun e gjerë të një vendi apo edhe më gjerë.

Fjalë kyçe: kulturë, komunikim, diversitet, harmoni, dialog ndërkulturor

Hyrje

Përmbajtja e kulturës së një populli nuk mund të kuptohet jashtë fesë ose feve që ai beson, jashtë ndikimeve të tyre në mënyrën e të menduarit, të veshjes dhe të sjelljes. Një nga sociologët më të shquar në fushën e sociologjisë së fesë, E. Durkheim ka shkruar: “Feja nuk është vetëm një sistem praktikash; është edhe një sistem idesh, synimi i të cilit është të shprehë botën. Lidhur mbi impaktin e fesë në jetën tonë të përditshme qartësohet edhe nga një studim interesant që është zhvilluar në Shqipëri ku shpjegohet se 34.53% e nxënësve (të dyja besimeve-mysliman dhe krishterë) frekuentojnë rregullisht institucionet fetare, kurse 40.04% e tyre frekuentojnë vetëm në ditë festash fetare, ndërkaj 16.12% e tyre rrallë, kurse vetëm 9.31% asnjëherë nuk vizitojnë objektet dhe institucionet fetare (xhamitë apo kishat).⁴⁶

Nga ana tjetër, një nga sociologët më të shquar në shkencat e komunikimit MacLuhan ka shkruar se nëpërmjet rrjetit të dendur të medie, veçanërisht të televizionit, bota e sotme është zvogëluar mjaft. Informacioni qarkullon shpejt si figurë, si zë dhe si shkronjë në të katër anët e botës dhe për një kohë shumë të shkurtër. Gati të gjithë njerëzit kanë të njëjtin informacion, të njëjtat stereotipa mediatike, për të mos thënë të njëjta reagime ndaj jetës.

Varshmëria e njeriut modern nga mjetet e komunikimit masiv në shoqëritë demokratike, po edhe në të tjerat është rritur deri në përmasa kritike. Shpeshherë njeriu nuk është i aftë të mendojë dhe të veprojë pa sugjerimin e mas-medies: ekzistenca e tij varet nga ato urdhëresa elementare, kështu që futja e çfarëdo dykuptimësie të vetëdijshme, e çfarëdo sugjerimi për anulimin e vendimit për një kohë të pacaktuar të introspektimit dhe analizës, do të kishte pasoja katastrofike. “Për të qenë më e plotë fotografia e mjerimit të njeriut modern, fotografia që sugjerojnë potencialet “apokaliptike” të mas medie, kësaj që u theksua i duhet shtuar edhe fakti se mas mediet kushtëzojnë jo vetëm strukturën e tij psikike, po edhe sjelljen e tij fizike.”⁴⁷

Në fillim të vitit 2000, një dhjetëvjeçar pas rënies së Murit të Berlinit dhe shpërbërjes së Bashkimit Sovjetik, dukej se globalizimi i ekonomisë dhe revolucionit numerik po përruronin një erë të re. Shumëfishimi i këmbimeve ndërkombëtare ishte tregues i kalimit nga një ekonomi shumëkombëshe në një ekonomi botërore apo “globale”. Nën ndikimin e “konvergjencës” së rrjeteve, mediet e kanë shoqëruar këtë globalizim, fillimisht duke marrë pjesë vetë në të, pastaj duke përshpejtuar rrjedhën, sidomos nëpërmjet flukseve të informacionit dhe flukseve financiare.

Në prill të vitit 2000, shpërthen fluska financiare rreth vlerave të internetit, duke tërhequr me vete në rënien e tyre pjesën më të madhe të vlerave TMT (Teknologji-Media-Telekomunikacione); premtimet nuk ishin mbajtur dhe filizat e rinj po zbulonin ligjet e zakonshme të ekonomisë së tregut dhe të konkurrencës. Pse paralajmërimi i prillit të 2000 nuk prodhoi efektin e një njoftimi? Sepse globalizimi i njëkohshëm i tregjeve dhe medie para 11 shtatorit të 2001 nuk kishte vënë ende sado pak në dyshim këto figura të të ardhmes nën kujdesin e të cilave kishte lindur shekulli XXI, disa vite më përpara se në kalendar: shoqëria e informacionit, ekonomia e re dhe “fundi i historisë”.

Iluzionet humbura dhe ëndrrat e thyera të shekullit paraprirës arrijnë ende të fshehin që revolucionin numerik, sipas shumë shenjave, s’është veçse në belbëzimet e tij të para. Të lindur me internetin, Google, Yahoo dhe e-bay u nënshtrohen ligjeve të hekurta të ekonomisë së tregut. Betejat për përmbajtjet dhe për standardet, më të ashpra se kurrë, u hapin rrugën produkteve apo shërbimeve të reja, ndërkohë që e drejta për konkurrencë rreket të afirmohet në shkallë rajonale dhe botërore. E shqyer ndërmjet ndarjeve të veta dhe ëndrrës së saj për unitet, bota më e padeshifrueshme se kurrë, pre e diktaturave dhe terrorizmit, nuk pret më nga teknika apo ekonomia, por vetëm nga urtësia e politikanëve, që këta të pajtojnë kërkesat e kulturave të veçanta, rajonale, etnike apo fetare, me ato të universalizmit të të drejtave të shenjta dhe të patjetërsueshme të qenies njerëzore.⁴⁸

Deri më sot në historinë e njerëzimit janë themeluar me dhjetëra qytetërime dhe kultura të mëdha, të cilat në themelin e tyre kishin tekste të shenjta sikurse janë: Vedat, Upanishadët, Bibla dhe Kur’ani.

⁴⁶ Artan Fuga, Zyhdi Dervishi, *Ndërmjet fshatit dhe qytetërimit global*, Dudaj, Tiranë, 2010, f.202.

⁴⁷ Dr. Ismail Bardhi, “*Karikatura e Karikaturës*”, Dituria Islame, mars. nr. 20. Prishtinë, 2006, f.13.

⁴⁸ Francis Balle, *Mediat & shoqëritë*, përkthim grup autorësh, bot. 15 botimet Papyrus, Tiranë, 2011, f.441.

Marrë në përgjithësi ato ishin qytetërime edukatore të njeriut që i mësuan njeriut përgjegjësinë apo thënë ndryshe, disa qytetërime i krijoi njeriu i mendjes së përgjegjshme. Në ato qytetërime kishte kode të përgjegjësisë së shumanshme, të përkthyer në gjuhën e thjeshtë, mund të shprehen me një formulë thelbësore: njeriu është përgjegjës para Zotit, para natyrës, para njerëzimit, para vetvetes...Papjekuria fetare, siç thoshte Kant-i (1724-1805) është jo vetëm më e dëmshme, por edhe më e pandershme nga të gjitha. Të dëmshëm dhe të pandershëm janë edhe ata që dinë pak për fe e pak për shkencë e grinden. Millikan-i (1868-1953), fitues i çmimit nobel për fizikë, për këtë, thoshte: "Kur të grinden njerëzit që dinë pak për fenë dhe ata që dinë pak për shkencën, ndokush mund të mendojë se aty ka vend mosmarrëveshja ndërmjet fesë dhe shkencës, ndërsa aty kanë vend, në të vërtetë, dy lloj injorancash"

As shkenca s'mund të strehohet te religjioni, as qytetërimi të kthehet te familja klasike.

Brenda qytetërimit, pa dalë nga ai, nuk shihen kurrfarë forcash që do t'u kundërvihen të gjitha këtyre dukurive. Për më tepër, në shkallën e vlerave që qytetërimi njih, nuk gjendet asnjë argument për t'u theksuar kundër /të këqijave që i shkaktoi shkenca e papërgjegjshme dhe të tjerat nga kriza e moralit, sikurse janë/ vërshimi i shundit, pornografisë, alkoolit, etj. Kjo është po ajo ndjenjë e pafuqisë dhe rezignimit që ndihet në qëndrimin e kriminologëve amerikanë para ardhjes së baticës së kriminalitetit. Në të vërtetë, kjo është pafuqia e shkencës kundër ligësive, të cilat përveç dimensionit shoqëror kanë edhe atë moral.

Brenda civilizimit, pa dalë nga ai, nuk shihen kurrfarë forcash që do t'u kundërvihen të gjitha këtyre dukurive. Për më tepër, në shkallën e vlerave që civilizimi njih, nuk gjendet asnjë argument për t'u theksuar kundër vërshimit të shundit, pornografisë, alkoolit. Kjo është po ajo ndjenjë e pafuqisë dhe e rezignimit që ndihet në qëndrimin e kriminologëve amerikanë para ardhjes së baticës së kriminalitetit. Në të vërtetë, kjo është pafuqia e shkencës kundër ligësive, të cilat përveç dimensionit shoqëror kanë edhe atë moral. Mohimi i civilizimit s'është i mundshëm nga vetë ai, por nga jashtë, pra nga kultura. Edukata religjioze-etike dhe familja paraqesin sheshazi shtegdalje. Mirëpo, as shkenca s'mund të strehohet te religjioni, as civilizimi të kthehet te familja klasike. Nga aspekti i civilizimit, rrethi është mbyllur.⁴⁹

Koncepti perëndimor për prerje të thuktë mes të shenjtës dhe shekullares është një rezultat i një procesi të gjatë historik, është produkt i pushtetit dhe kundërtive lidhur me ngjashmërinë e autoritetit. Luftërat e reformacionit janë pasqyruar si në besnikërinë proto-nacionale, ashtu edhe në qëllimet fetare (Riis, 1998b). Ne s'duhet ta nënvlefësojmë edhe ndikimin e fuqisë së pandershme dhe mbizotërimit në krijimin e këtyre kufijve. Zhvillimi i hershëm modern i kulturave kombëtare evropiane ka qenë i lidhur fort me identitetet fetare të njerëzve. Këtë lidhje mund ta ilustrojmë mendëthurjen e identitetit luterian me atë suedez, të identitetit katolik me atë irlandez, të identitetit anglikan me atë anglez. Ndonëse në dekadat e fundit shtetet kombëtare e patën eliminuar përcaktimin "e shtetit" ose "të kishës bazë, supozime të shumta të mishëruara thellë në fetë kombëtare kanë mbetur në kuadër të ligjit, të politikës publike (siç janë të ardhurat vjetore prej taksve), në mbarështrimet institucionale (si ato në shkolla) si dhe në të kuptuarit e natyrës së autoritetit "shekullar"⁵⁰ Mediet e hapura dhe të pavarura kanë rëndësi të veçantë në çdo shoqëri demokratike. Rëndësia e informatave dhe qasshmërisë së tyre për audiencën e gjerë është parakusht jetësor për të drejtat e lirisë së shprehjes dhe pjesëmarrjes politike.⁵¹ Respektimi i të drejtës fetare është e garantuar me ligj, "Nëse jeni pjesëtar i një komuniteti në Kosovë, ju keni të drejta kushtetuese për ta shprehur, mbajtur dhe zhvilluar më tej kulturën dhe traditat tuaja. Ju gjithashtu keni të drejtë të administroni zhvillimet tuaja kulturore"⁵²

Noam Chomsky vazhdimisht vë në dukje një përfundim të thjeshtë: nuk ka nevojë për asnjë zbulim komploti për të analizuar devijimet e medias në vendet perëndimore. Një grusht njerëzish dhe korporatash që sot kanë në pronësi shumicën e organeve të medias, i fituan firmat e tyre duke mbështetur hapur elitat politike në vendet ku veprojnë mediet e tyre.

⁴⁹ Alija Izetbegović, Islami ndërmjet lindjes dhe perëndimit, Logos-A, Shkup, f.69.

⁵⁰ Meredith B. McGuire, Religion: *The Social Context (Religjioni: konteksti shoqëror)*, përktheu nga anglishtja dr. Ali Pajaziti, Logos-A, 2007, Shkup, f. 476.

⁵¹ www.ecmikoso.org

⁵² (Kushtetuta, Neni 59.1; Ligji për Komunitetet, Neni 5.1.

Vite më parë, kur Chomsky-n e pyetën se si e kontrollonin elitat e korporatave medien, ai u përgjigj: “Kjo është njësoj si të pyesësh se si elitat e korporatave kontrollojnë General Motors. Ata nuk kanë nevojë ta kontrollojnë atë. Ajo është pronë e tyre.”⁵³

Studimet analitike kulturore përkritazi me rolin medieve tashmë është bërë paradigmë dominante në hulumtimet e komunikimit. Hulumtimet kulturore shkencore vë në spikamë njohjen e rëndësisë e ashtuquajturës “kërkime administrative” që zakonisht përdoren për të ditur shkallën dhe efektin programeve, por pajtohen që efektet kuantitative e hulumtimeve vërtet nuk ofron përgjigje mbi pyetjen qenësore për mediet fetare. Studimet kulturore koncentrohen mbi atë se individ në grup përdorin medien për të ndërtuar botëkuptime fetare në jetën e tyre dhe së dyti sa këto botëkuptime fetare ndërlidhen me shumë aspekte të ndryshme jetësore. Deri në vitet e 70-ta i gjithë koncepti fetar i programeve dhe shkrimeve ndërlidhej me efektin e audiencës që kishte si rezultat apo impresionizmin se çka ndonjë mund të bëjë për ceremoninë e së dielës dhe që të angazhohej që sa më shumë të konvertoj njerëz. Por gradualisht studimet u largoheshin “efekteve” të këtyre pyetjeve duke u orientuar kah se sa audienca është e gatshme të krijoj opinion nga mediet etj.

Por nga ana tjetër antagonizmi karshi islamit gjithmonë ka qenë e ngulitur në Evropë që nga koha e kryqëzatave. Por kjo ishte në kufij të largët nga distanca gjeografike. Por bazuar në realitetin e sotshëm kur kemi një numër të madh emigrantësh si dhe shumë evropianëve por edhe amerikane që po e përqafojnë islamin, për fat të keq ka edhe aso zëra që kjo shoqëri të ndjek rrugën e konfrontimit me myslimanët.

Për fat të keq mediet në perëndim në këtë drejtim kanë luajtur një rol shumë destruktiv në afrimin e feve dhe besimeve për të jetuar në paqe dhe harmoni fetare, bile kanë kontribuar në mbjelljen e armiqësive duke paraqitur stereotipe për myslimanët se . ata janë fundamentalist e edhe terroristë. Psh pas 26 janarit 1995 kur ndodhi shpërthimi në Qendrën Tregtare Botërore, mediet në mënyrë gjeneralë portretizuan myslimanët amerikan si shkak i katastrofës. Pra, ishte një gabim qoftë me dije apo pa dije dhe mediet morën rolin e gjykatësit duke i fajësuar dhe i shpallur fajtorë të gjithë myslimanët amerikan.

Ka shumë pikëpamje të përbashkëta që obligojnë të gjitha religjionet, që ndonëse me botëkuptime të ndryshme, të gjenden në të njëjtën detyrë sepse ato lidhen nga premisa të ngjashme morale dhe horizonte të ngjashme shpirtërore.⁵⁴ Si do që të jetë në raportet e medieve hasim shpesh herë fjalën fundamentalist. Në sinonim të fjalës ekstremist dhe kjo është gabim i pafalshëm që bëhet nga mediet pasi që në realitet islami e ka ndaluar ekstremizmin rreptësisht. Pejgamberi a,s ka thënë, “Ata persona që kalojnë në ekstremitet (në praktikimin e fesë) ata janë të mallkuar (nga Zoti)”.Prej besimit që mbjell Islami tek myslimanët është edhe fakti se krahas Muhamedit a,s, ata i besojnë të gjithë të dërguarit pa kurrëfar dallimi dhe filluar që nga Ademi, Nuhu, Ibrahim Musa dhe Isa, por në Kuran më shumë përmendet Isa se sa Muhamedi a.s. Dhe ky fakt heshtet nga mediet të cilat janë të thirrura që të prezantojnë dhe të publikojnë të vërtetët mbi këto argumente e mos të fokusohen vetëm në propagandën e zezë kundër një feje e në këtë rast Islamit. Pra, nuk ka aspak ndërlidhje me portretizimin e islamit si fe dhe si realitet,kundër asaj që prezantohet në media, dhe paraqitet e tilla në opinion vetëm sa e forcojnë mitin dhe të pavërtetat që po shpifin për këtë fe.

Dhe plasimi i informacioneve të tilla vetëm sa nxit dhe rrit vëllimin e urrejtjes mes feve dhe popujve të ndryshëm.

Rruajtja e identiteteve

"Dialogu ndërkulturor, vetëm kontribuon drejt mirëkuptimit të faktit se pavarësisht veçantive tona, ndajmë vlera pozitive dhe ballafaqohemi me sfida të ngjashme"Para fundit të Dekadës së KB-së për dialog midis civilizimeve, dhe Dekadës për kulturën e paqes, në kushte kur procesi i globalizmit gjithsesi se na bashkon, me rëndësi esenciale është që të mos lejojmë që religjioni dhe kultura të shndërrohen në forca që çojnë drejt konflikteve dhe ndarjeve."Prej atje del edhe fuqia e madhe e liderëve të bashkësive fetare dhe të tjera që pozitivisht të ndikojnë për mirëkuptim dhe bashkëjetesë të ndërsjellë, si dhe të kontribuojnë në edukimin e të rinjve në këtë drejtim, posaçërisht në rajonet

⁵³ Pronësia e Medias dhe ndikimi i saj në pluralizmin dhe pavarësinë e medias, përkthim.edicion elektronik Botues: Instituti Shqipar i Medias, Tiranë,2004,f.1.

⁵⁴ www.horizonti.com

multikulturore dhe multikonfesionale, siç është rajoni i Evropës Juglindore", thotë drejtoresha përgjithshme e UNESCO-s Irina Bokova⁵⁵.

Meqë burimet ekonomike, teknologjike dhe financiare nuk janë të shpërndara në mënyrë të barabartë rreth botës, disa grupe etnike, kulturore dhe kombëtare përballen, me më shumë vështirësi në ruajtjen e identiteteve dhe traditave të tyre. Për rrjedhojë, për të kuptuar problemet rreth imperializmit kulturor, është e rëndësishme të analizojmë ndikimin e kulturës popullore amerikane. Nuk ka mënyra të lehta për të marrë ndikimin e kulturës popullore, por duhet të jemi në ndjeshëm ndaj ndikimeve të saj në komunikimin ndërkulturore.

Shumë grupe kulturore përreth botës shqetësohen rreth ndikimit të imperializmit kulturor. Qeveria e Kebekut, për shembull, është e shqetësuar për efektet e medieve në gjuhën angleze mbi gjuhën dhe kulturën franko-kanadeze. Francezët kanë shprehur gjithashtu shqetësim rreth dominimit të kulturës popullore të SHBA-së dhe ndikimit të saj në shoqërinë franceze. Imazhet e prodhuara nga industritë e kulturës siç janë filmi dhe televizioni na mundësojnë "udhëtimin" në shumë vende të botës. Kultura popullore gjithashtu na ndihmon të mësojmë rreth grupeve të tjera kulturore.. Ne priremi të mbështetemi më fuqimisht në imazhet e medias të grupeve kulturore për të cilat kemi pak apo pothuajse aspak përvojë personale, por në këtë rast stereotipizimi mund të përbëjë një problem. Një pjesë e madhe e kulturës popullore prodhohet në SHBA dhe qarkullon në të gjithë globin. Mungesa e ekuilibrit të shkëmbimit midis kulturës popullore amerikane dhe teksteve të tjera të kulturës popullore, ka ngritur shqetësime rreth imperializmit kulturor.⁵⁶

Identiteti ynë kombëtarë ndikon me siguri mbi natyrën se si ne e shohim botën dhe komunikojmë me njerëz të kombësive tjera. Ashtu sikurse njëri prej studenteve tanë nënvizoi: Sa më shumë zgjeroj horizontin kulturor, aq më i mrekulluar jam nga mënyra se si e shikoj jetën si rezultat i të qenurit amerikan. Ka kaq shumë gjëra që ne i marrim të mirëqena, si mënyra e vetme për të bërë diçka apo për të menduar, ashtu si i gjithë ajo që ka të bëjë me individualizmin dhe sjelljet, vlerat e lidhura me të. Ka kaq tipa njerëzish dhe personalitetesh që nuk i kisha imagjinuar kurrë më parë.⁵⁷

Duhet theksuar se neve na nevojitet edhe vetëm një hap i vogël në drejtim të mirëkuptimit të tërësishëm se jeta në botë me shumë kultura dhe religjione të ndryshme vetëm mund të na i forcojë raportet tona në shumë llojllojshmëri të besimeve, ideve dhe mendimeve, por normalisht duke respektuar gjithsecili kulturën, besimin e vet.

Dhunë është çdo imazh që e lëndon rëndë spektatorin dhe që e shkëput atë përkohësisht nga realiteti

Duke analizuar rrethanat e frymëzimit të fesë islame në trojet shqiptare, nuk iu është dhënë edhe vendi i merituar në hapësirat mediale të të gjitha zhanreve, por këtu duhet të kihet një gjë e qartë se kjo nuk ka kaluar në shenjë harrese, por ka qenë një model laik (kundër islam) që është praktikuar vetëm për fenë islame e cila ka një shtrirje vertikale dhe horizontale shumë të gjerë në trojet tona etnike. Disa media deri më tash islamin e trajtuar si fe të një kulture e civilizimi të prapambetur, si të huaj për shqiptarët, si fe e dhunës dhe e fanatizmit, që pengon modernizimin e jetës, lirinë e të menduarit dhe të të shprehurit; fe afriko-aziatike e madje disa e kanë quajtur fe të Lindjes.

Kryeministri maqedon Nikolla Gruevski në hapjen e Konferencës së dytë botërore për dialog ndërfaqetarak dhe ndërcivilizuese që me moton "Religjioni dhe kultura lidhja e pashkëputshme mes popujve", që u mbajt në Ohër, pos tjerash tha "Personaliteti është i shenjtë. Ai është qenie shpirtërore që është krijuar në mënyrë të barabartë, kur përqendrohemi tek tjetri dhe i duam të afërmit si vetveten, mund të jetojmë në paqe, mirëkuptim dhe tolerancë njëri me tjetrin. Edhe krahas dallimeve në religjionet dhe civilizimet tona, kur koncentrohemi drejt nevojave të justifikueshme të fqinjëve tanë, kur i duam sa e duam vetveten dhe kur e duam Zotin tonë, mund të mësojmë të jetojmë së bashku".⁵⁸

⁵⁵ www.yllpress.com, 7 Maj . 2010

⁵⁶ Judith N. Martin, Thomas K. Nakayama, *Hyrje në komunikim ndërkulturore*, përkthyer nga Elena Bozheku, UET Press, 2010, Tiranë, f.229- 231

⁵⁷ Judith N. Martin, Thomas K. Nakayama, *Ibid.* f.124.

⁵⁸ www.shqipmedia.com/2010/05

Më datën 3 dhjetor 1977 gazeta britaneze “*The Independent*” e ka botuar një shkrim të Robert Fiskut, që ka të bëjë me mënyrën e trajtimit të çështjeve të muslimanëve në mediat perëndimore, ku sqaron se Perëndimi vazhdimisht dhe me qëllim e ofendon Fenë islame me të gjitha mënyrat, me anë të shtypit dhe të mjeteve tjera. Në këtë shkrim, ai i përmend dy shembuj për këtë, njëri prej të cilëve është i njohur dhe aktual: pas eksplodimit të soliterit tregtar internacional në Nju Jork, revista “*Time*” faqen e parë e fillon me këtë titull: “Terrorizmi islamik”! E në anën tjetër, vazhdon Fisku, kur serbët ushtruan lloj-lloj gjenocidi e krimi mbi muslimanët e Bosnjës dhe Hercegovinës, ajo në mediat franceze paraqitej si konflikt nacional e jo fetar. Dhe, asnjëherë nuk ka ndodhur të konsiderohen krimet serbe si terror krishterë evropian.

Përkundrazi, ai konflikt është paraqitur në shumicën e mediave perëndimore si konflikt për sundim të tokës apo për shkak të kufijve gjeografik.

Nganjëherë media shndërrohet edhe në mjet dhune. Publikimi i 12 karikaturave të Profetit Muhamed a.s., nga e përditshmja daneze “*Jyllands –Posten*” më 30 shtator të vitit 2005 ka nxitur dhe ka provokuar miliona opinione të botës islame dhe më gjerë. Mbase vetë qëllimi i gazetës ka qenë rritja e tirazhit të lexueshmërisë që në thithë sa më shumë reklama dhe publicitet. “Se amullia e botës lindore muslimane ka marrë edhe trajta të tragjedi-komedisë si te tregtari i flamujve i Koliqit, dëshmon edhe lajmin se në Egjipt është rritur shitja e flamujve danez të cilët muslimanët i blejnë për t’i djegur. Një dalldi për t’u vajtuar”.⁵⁹

Dhe a e dini kujt i drejtohet Ernesto Sabato ?! Gjithë atyre që janë për një botë të lirë ku të gjithë duhet patjetër të ndërtojnë një strategji të re me Islamin, dhe kjo strategji nuk do të jetë një strategji lufte mes dy qytetërimeve e kulturave, por një strategji bashkëpunimi, mirëkuptimi dhe pranimi, duke integruar qytetërimet, kulturat dhe civilizimet mes feve. Ernesto Sabato i referohet në një vend Helder Linit : “..... Qeveritë kanë harruar në mbarë botën se qëllimi i tyre është të promovojnë të mirën e përbashkët. Solidariteti luan, kështu, një rol vendimtar në këtë botë pa krye, përjashtuese të llojeve të ndryshme.....Miliona qenie mbijetojnë heroikisht në mjerim. Ata janë martirët.....Në këtë varfërim ekzistencial dhe metafizik, të gjithë janë viktimë të një qielli dhe të një çatie.....Banalitetet, ku kalben ndjenjat më fisnike, e degjenerojnë njeriun në një karikaturë patetike që nuk e gjen më veten në të qenit njeri.....Mjerë njeriu që mbështetet vetëm tek arsyeja-shpëtojme hera-herës e mbi të gjitha falë grave, jo thjeshtë sepse dhurojnë jetën, por janë ato që mbrojnë këtë specie enigmatike.....”

Por, edhe kultura edhe media nga një aspekt tjetër vetës ja kanë vënë obligim duke u shndërruar në një fushë profitabile të lartë. Bazuar në një studim të botuar në janar 2009 nga Sindikata e Regjive Internet (SRI), reklamapaguesit në Francë investuan gati 2 milionë euro në VEB në vitin 2008. Ky vlerësim i realizuar nga shoqëria Cap Gemini Consulting me kërkesën e SRI, mban parasysh lidhjet e sponsorizuara (të papërfshira në studimin e tregut publicitar të botuar nga IREP), të cilat në vitin 2008 përfaqësojnë segmentin kryesor të tregut të reklamës në linjë ose 800 milionë euro. Pjesa kryesore e kësaj dhurate kapet nga Google që në të kundërt, nuk jep statistika. Kështu, sipas këtij vlerësimi, të ardhurat e Internetit përfaqësojnë 59% të të ardhurave publicitare të televizionit dhe rreth 6% të shpenzimeve totale të reklamapaguesve. Investimet publicitare në Internet do të binin me 14% në vitin 2009, sipas SRI-së.⁶⁰

Shpeshherë mediet jo vetëm që nuk luajnë rolin e ndërafrimit kulturor por ata shfaqin imazhe të dhunshme apo përçon mesazhe të cilat lëndojnë ndjenjat e fetarëve e sidomos fesë islame që mediet e etiketojnë me lloj lloj etiketimi. Dhuna nuk matet, ajo është cilësore. Dhuna është relative, ajo varet nga secili njeri, nga kuptimi që ai i jep, nga kuptimi që mund të ketë sipas tij, por edhe nga shoqëria nga e cila ajo është e pandashme, e cila e konsideron si një gjë të keqe që mund të kapërcehet me anë të drejtësisë dhe duke shkuar drejt “qytetërimit, ose si një të keqe të domosdoshme për lindjen e”mbinjeriut” ose për një të plot lumturi. Sipas Serge Tisseron, psikiatër dhe psikanalist, mund të konsiderohet si I dhunshëm “çdo imazh që e lëndon rëndë spektatorin dhe që e shpëput atë përkohësisht nga realiteti”. Aq më shumë që sot imazhet janë akoma edhe më të rrezikshme sepse “ato synojnë dëshirat tona” sepse përdorin dhe abuzojnë me

⁵⁹ Zekirija Ibrahimiri “*Karikaturimi i Lirisë*“, Gazeta Besa, f. 15. nr 19 viti i 2, shkurt 2006.

⁶⁰ Francis Balle, Ibid. f.553.

fuqinë e tyre të joshjes. Por duhet të kujtojmë se çështja e dhunës lidhet me çështjen e moralit me gjëra të ndaluara e gjërat e detyruara dhe se vetëm mësimi i normave na mundëson të bëjmë dallimin midis asaj që psikanalisti Daniel Sobony e quajti “dhuna e jetës”, që ka të bëjë me të takuarin e të tjerëve dhe “dhunës së vdekjes”, synimi i vetëm i të cilit është t’i bëjë keq të tjerëve pa arsye si dhe duke u mburrur.⁶¹ Gjithnjë e më tepër ndëreligjioziteti dhe konfliktet ndërkulturore nga do në botë kanë bërë që gjithsesi të promovohet inter-religjioziteti dhe dialogu ndërkulturore. Shkaqet apo arsyet e këtyre konflikteve mund të jetë disa sosh. Bota ishte e ndarë në dy pole, jugor dhe verior, ku poli verior kishte shënuar një zhvillim të hovshëm ekonomik se sa poli jugor i cili i goditur me ngecje, analfabetizëm dhe varfëri.

Në epoka të shkuara, shkruan Robert Eco çdo komunikim i drejtohej një marrësi të përcaktuar mirë, kodet interpretuese të të cilit përkonin me ato të dërguesit. Çdo keqkuptim karakterizohej si “dekodifikim rravgues”, që rrallë përjashtonte regullat kulturore të pranuar nga të gjithë. Ndërsa në shoqërinë e masave, ku publiku është me përkufizim i vagullt dhe i diferencuar, dekodifikimi rravgues bëhet normë. Lind, kështu, nevoja e një studimi semilogjik, që të kontrollojë flukset e komunikimit dhe që të pajiset me mjetet e nevojshme të analizës, për të kuptuar procedurat e dekodifikimit rravgues (dhe, po të doni, edhe për shmangur shfaqjen e saj në të ardhmen). Kjo parakupton, duke e krahasuar me çdo hetim sociologjik apo vlerësim estetik, analizën e strukturave komunikuese që TV-ja vë në jetë, pra të kodeve paraprake të dërguesit, të formës që ka marrë mesazhi dhe kodeve të përdorura nga marrësi.⁶²

Ndër religjioziteti dhe dialogu ndërkulturore

Çështja e dialogut mbetet e vetmja rrugë që të arrihet dhe mbështetet mirëkuptimi në mes grupeve konfliktuale. Dialogu mund të zhvillohet midis tre lloj grupeve. E para grupet politike; 2) grupet fetare dhe 3) mbështetësit grupeve politike dhe fetare. Sigurisht që gjithashtu ka edhe dallime mes nivelit të dialogut dhe procesit gjithëpërfshirës që dialogu i involvon të gjitha këtë nivel. Ai mund të vendoset në nivelin e liderëve politik apo fetarë, apo në nivelin e intelektualëve nga grupe të ndryshme, por edhe të masës. Natyra e dialogut ndryshon varësisht prej niveleve, si p.sh. në nivelin intelektual kërkon dhe është më analizues, më detajues për ngjarjet dhe kuptimin e natyrës së forcës që është involvuar në mbështetjen e konfliktit. Në këtë nivel të dialogimit gjithashtu duhet që të bëhet strategjia e promovimit të ndëreligjiozitetit dhe harmonisë ndërkulturore. Kurse në nivelin politik dialogu mundet të bëhet me ata politikan që besojnë në politikat sekulare dhe që refuzojnë çdo ideologji, politik të fesë apo konfrontimit kulturor. Në rrafshin politik dialogu mund të trajtoj strategjinë sjelljes së aleancave sekulare për të izoluar forcat shoqërore dhe fundamentale. Ndërkaq në rrafshin fetar, dialogu duhet të trajtoj fenë dhe aspektet teologjike. Poashtu edhe feja duhet të kuptohet në nivele të ndryshme, në atë të ritualeve, besimit, institucioneve dhe vlerave. Edhe pse ritualet, besimet dhe institucionet ndryshojnë nga feja në fe, vlerat janë të detyruar të jenë plotësuese, p.sh. feja islame veç tjerash karakterizohet për drejtësi dhe barazi mes njerëzve. Ritualet, besimet dhe institucionet janë unike në çdo fe dhe kjo shpesh herë çon në keqkuptim. Çdo traditë fetare thekson rendësin e ritualeve të caktuara dhe besimi mbetet qendra në traditën e fesë dhe krahas kësaj tregon edhe superioritetin e ritualeve dhe besimit në përgjithësi. P.sh feja islame rreptësisht e ndalon faljen dhe qëndrimin para idhujve për iradat. Poashtu Islami vë në fokus besimin në një Zot dhe largon çdo lloj rivaliteti në adhurim përveç Tij. Në hinduizëm çështja është më ndryshe pasi që ata besojnë dhe lejojnë përluljen dhe lutën para idhujve. Këto koncepte e bindje fetare në disa vende siç është India kanë shpër në konflikte të dhunshme dhe të përgjakshme. Si do që të jetë nga ana tjetër kjo dhunë nuk është mbështetur apo nxitur nga liderët fetarë, të kundërtën e liderëve politikë të cilët shqetësohen seriozisht nga ritualet dhe besimet. Kjo assesi nuk do të thotë se liderët fetarë nuk ndryshojnë. Këto ndryshime për një dialog të duhur, duhet që kuptohet dhe vlerësohet e jo të luftohet. Shumë nga sufistët e bhakti shenjtorët e bëjnë pikërisht këtë. Ata jo vetëm që u përpoqën për të bërë vlerësimin e këtyre ndryshimeve konceptuale por u përpoqën për ti pajtuar ato.

⁶¹ Ibid. 735

⁶² Gianfranco Marrone, Corpi sociali, *Trupat shoqërore proceset komunikuese dhe semiotika e tekstit*, përkthyer nga Dhurata Shehri dhe Persida Asllani, shtypur Guttenberg, Tiranë, 2008, f.74.

Efekti i rigjallërimit fetar në të drejta njerëzore dhe në drejtësinë shoqërore universale. Institucionet fetare kanë bërë sigurisht shumë deklarata mbi të drejtat e njeriut dhe drejtësinë shoqërore.⁶³

Asgar Ali Engineer në shkrimin e tij “On religious and intercultural dialogue”, veçon disa rregulla që mendon se janë një ndihmë e madhe në rezultatin e një dialogu. Rregullat vijuese do të ishin një ndihmë e madhe për të ndihmuar dialogun ndërfaqetor janë:

1) Palët që përfshihen në dialog duhet të jenë të brumosur fort në traditën e tyre dhe duhet të kenë besim dhe bindje të brendshme. Kjo është bindja e vërtetë dhe është një themel i fortë për dialog.

2) Në dialog assesit të mos të zhvillohen polemika, ngase stili polemizues është antitezë e dialogut ngase polemika shtyn dialogun në kahe të gabuar dhe mos kuptimin e palëve.

3) Dialogu nuk duhet të zhvillohet vetëm për të kuptuar tjetrin por edhe duhet të respektoj integritetin e tij. Çdo dialog që nuk përmban respekt për integritetin dhe bindjet e tjetrit është i prirur të dështoj.

4) Ideja e dialogut duhet të jetë në funksion të shpjegimit të pikëpamjeve e jo të shndërrohet në një pikëpamje, sepse për ndryshe një përpjekje e vogël tjetër do të dëmtonte dhe shembte frymën e dialogut dhe kjo poashtu do të çonte në pakënaqësi mes palëve dialoguese.

5) palët në dialog poashtu duhet të kenë parasysh diversitetin si një bazë qenësore e jetës. Pa diversitet jeta kalon në monotoni dhe do ta humbte bukurinë e saj. Nga ana tjetër edhe Kurani jo vetëm që e njeh diversitetin por edhe e legjitimon atë. Kjo është dëshira e Allahut xh.sh, që tek njerëzit të ketë diversitet. “Ne edhe ty (Muhamedi) ta zbritëm librin (Kuranin) e vërtetë që është vërtetues i librave të mëparshëm dhe garantues i tyre. Gjyko, pra, mes tyre me atë që Allahu e zbriti, e mos pëlqej epshet e tyre e të largohesh nga e vërteta që të erdhi. Për secilin prej jush, Ne caktoam ligj e program (të posaçëm në çështje e të veprimit). Sikur të donte Allahu, do t’ju bënte një popull (në fe e shariat), por deshi t’ju sprovtoj në atë që iu dha juve, andaj ju (besimtarë) përpiqu për punë të mira. Kthimi i të gjithë juve është te Allahu, e ai do t’ju njoftoj me atë që kundërshtoheshi. (*El Maide*, 48). Poashtu thotë “Secili (popull) ka një anë, të cilës ai i kthehet, ju shpejtoni kah punët e mbara, kudo që të jeni Allahu ka për t’ju tubuar të gjithëve, Allahu ka fuqi për çdo send”. (*El Bekare*, 148). Mungesa e diversitetit dhe zbatimit të një sistemi ideologjik në fund të fundit mund të shpie drejt fashizmit dhe autoritarizmit.

6) Një gjë duhet kuptuar mirë, dallimin mes dialogut dhe monologut për të pasur një dialog efektiv. Sepse dëshira për të dominuar dialogun shpie në monolog. Secilës palë në dialog duhet të ketë hapësirë të barabartë për të prezantuar pikëpamjet e vet. Dialogu mund të marr kuptimin e saktë vetëm atëherë kur bëhet në frymën e vërtetë demokratike duke respektuar, njohur të drejtat e të gjithë pjesëmarrësve në dialog

8) Në fund duhet të kuptojmë se realizimi i një dialogu efektiv është i mundur jo vetëm atëherë arrijmë të dëgjojmë këndvështrimin e tjetrit por të kuptohet dhe vlerësohet saktë në kontekstin e dhënë.

Nëse këto rregulla gjejnë zbatueshmëri në terren në dialogun ndërfaqetor dhe ndërkulturor, atëherë rezultati do të jetë mjaft inkurajues. Asnjë vend sot nuk mund të mburret më krenarin e të qenurit rigoroz një besimor apo një kulturor. Zhvillimi i hovshëm ekonomik dhe komunikimi shpejt ka krijuar diversitet tek grupe të ndryshme fetare e kulturore kudo në botë të kenë qëndrime të përafërta ose të njëjtë në mendime. Disa grupe do të jenë mazhoranc në numër, kurse të tjerët minoritet. Apo mund të ndodh edhe e kundërta që disa minoritete mund të bashkohen e të përbëjnë shumicën siç mund të ndodh në Kanada në një të ardhme të afërm. Mozaiku i modeleve të shoqërisë mund të mbaj bukurinë e saj vetëm në harmoni. Plasja e një konflikti mund të çoj në zbeheje të këtij mozaiku për shkak të rritjes së pakënaqësisë dhe tendosjes së marrëdhënieve ndëretnike.⁶⁴

⁶³Azzam Temimi/ Xhon L. Esposito, *Islam and secularism in the Middle East*, përktheu nga anglishtja Bujar Hoxha, Logos –A, 2010, Shkup, f.110.

⁶⁴ Asgar Ali Engineer, <http://andromeda.rutgers.edu>.

Bota myslimane mund të krijojë një gjallëri të re qytetëimore, nëse elitat intelektuale, ekonomike dhe politike mund të riformulojnë qëndrueshmërinë e pasurisë historike të civilizimit islam për realizimin e një aktivizimi efikas në arenën sociale, ekonomike dhe politik. Rendi i ditës i ri politik i botës myslimane si një kundërpërgjigje Rendit të Ri Botëror hipokrit, duhet të mbështetet nga produktiviteti intelektual, efikasiteti ekonomik dhe dinamizmi social. Një gjallëri e tillë qytetëimore jo vetëm që do të sigurojë një zgjidhje për botën myslimane, por ajo do të sigurojë një alternativë për të gjithë njerëzimin.⁶⁵

Për fund dialogu konsiston në ngritjen e bashkëjetesës dhe harmonisë e tolerancës mes kulturave e feve të ndryshme. Bashkërisht mund ta përballojnë çdo problem, çdo sfidë e çfarëdo rrafshi qoftë. Ky është dialogu real i jetës, dialog që paraqet jetës të përbashkët ku mjetet e komunikimit masiv do të fokusoheshin në respektim dhe mbjelljen e dashurisë, respektin dhe avancimin e së drejtës qytetare për njerëzit e një vendi.

Konluzione

1. Feja, [kultura dhe mediet të mos shndërrohen në forca që çojnë drejt konflikteve dhe ndarjeve](#).
2. Dialogu ndërkulturor, vetëm kontribuon drejt mirëkuptimit të faktit se pavarësisht veçantive tona, ndajmë vlera pozitive dhe ballafaqohemi me sfida të ngjashme"
3. Mediet forcojnë ndikimin e religjionit dhe kulturës që të kenë një lidhje të pashkëputshme mes popujve.
4. Luajtja e një roli tepër aktiv dhe efektiv që mos të lejohet ndarja e botës në mes "Perëndimit dhe të tjerët", ashtu siç ka bërë Samuel Huntigtoni në librin e tij "The Clash of Civilizations" (Përplasja e qytetërimeve).
5. Mediet mund të ndikojnë në përmirësimin e jetës së njerëzve dhe në vendosjen e paqes dhe sigurisë. Ata mund të ngrenë lart moralin dhe spiritualitetin në mesin e njerëzve dhe t'i kënaqin njerëzit.

⁶⁵ Ahmet Davutoglu, *Trasnsformimi qytetërimor dhe bota muslimane*, Logos-A, Shkup, 2005, f.232.

TË JESH PERSONAZH I VEPRËS MIGJENIANE

DR. ROVENA (VATA) MIKELI- Akademia e Studimeve Albanologjike, Tiranë Instituti i gjuhësisë dhe letërsisë

Abstract

To be a character of Migjene's work means to be separated from him, both mentally and spiritually. Migjeni was the psychologist of suffering souls. He dared a lot when he built such characters in his literary work. Migjeni also dared a lot when he wrote the story: "Cubit's Kiss", where he analyzes in detail the emotional "explosion" and the physical desire to have sex at the age of 17, Dila, the character created by Migjeni.

Migjeni dared when he built the character of Nushi, who grew up under the censorship of his authoritarian parents and his traditional principles. As the character of Nushi, Migjeni has created many other characters.

Migjene's characters are grown up in a miniature environment. At her sister's wedding ceremony, Nushi also feels the threat of her marriage, as they marry her to a man she did not love and suddenly, she falls in love with her husband's servant. the character of Nushi realizes that he is surrounded by a suffocating environment, because of some rotten mindsets of a society, which 'flourished' at the expense of human beings, who were completely defenseless.

Keywords: Woman, mountain woman, beggar, misery, desire, experience

Abstrakt:

Të jesh personazh i veprës migjeniane do të thotë të zbërthehesh prej tij, si nga ana mendore dhe nga ajo shpirtërore. Migjeni ishte psikologu i shpirtit të vuajtur. Ai guxoi shumë kur ndërtoi personazhe të tilla në veprën e tij letrare. Migjeni guxoi shumë edhe kur shkroi tregimin: "Puthja e Cubit", ku analizon në detaje "shpërthimin" emocional dhe dëshirën fizike për të kryer marrëdhënie në moshën 17 vjeçare, Dila, personazhi i krijuar prej Migjenit.

Migjeni guxoi kur ndërtoi personazhin e Nushit, i rritur nën censurën e prindërit autoritar dhe parimeve të tij tradicionale. Si personazhi i Nushit, Migjeni ka krijuar sa e sa personazhe të tjera.

Personazhet e Migjenit janë të rritur në një mjedis si në miniaturë. Në ceremoninë e martesës të së motrës, Nushi ndjen edhe pengun e martesës së saj, pasi e martojnë me një njeri, të cilin nuk e dashuronte dhe krejt papritur, ajo bie në dashuri me shërbëtorin e burrit të saj. personazhi i Nushit kupton se është i rrethuar nga një ambient mbytës, për hatër të disa mendësive të kalburës të një shoqërie, e cila 'lulëzonte' në kurriz të qenieve njerëzore, të cilat ishin krejtësisht të pambrojtura.

Fjalë kyçe: Grua, malsorja, lypsi, mjerim, dëshirë, përjetim

"Neve nuk na duhen kryevepra botnore, na duhen shkrimtarë që të dinë me pasqyrue realitetin që jetojmë, që e shohin jetën pa perde, pa frikë" (Migjeni, Vepra:2002).

I cilësuar si 'uragan' ardhja e tij në letërsinë shqipe, Migjeni ishte autori, i cili ua hoqi mbulesën plagëve sociale, të cilat kishin pushtuar jetesën e banorëve të Shqipërisë së Veriut. Ardhja e Migjenit në letërsinë shqipe, ishte, si ardhja e Jezuesit në zemrat e besimtarëve katolikë. Pra Migjeni ishte gur i çmuar në letërsinë shqipe, "i cili... nderonte Shkodrën, Shqipërinë, Ballkanin dhe Evropën" (Zeqo, Moikom:2011)

"Proza e Migjenit shquhet për tematikën e vet të gjerë. Një vend të madh në prozën e Migjenit zë jeta e fshatit shqiptar të asaj kohe, sidomos e fshatit malësor". (Sinani, Shaban:2019)

Migjeni erdhi në letërsinë shqipe si 'shpërthim' vullkanik dhe u shua si 'lëkundje tërmeti', nga sëmundja e shekullit e asaj kohe, TBC-ja, që mundi fizikisht shkrimtarin verior, por që la trashëgimi, të pashlyer në historinë e letërsisë shqipe.

Migjeni ishte njëkohësisht edhe parashikuesi edhe viktimja, i cili i nënshtrohej krejt natyrshëm asaj që parashtronte në krijimet e tij. Pra krijimet e Migjenit ishin një fat i parathënë prej tij.

Migjeni është i jashtëzakonshëm në letërsinë shqipe për nga origjinaliteti i trajtesave të fenomeneve dhe krijimit të personazheve të tij të pavdekshme në kohë, ku me plot bindje mund të themi se personazhet e Migjenit janë të pavdekshëm njëllor si kryeveprat botërore.

Migjeni ishte një vëzhgues i hollësishëm i plagëve sociale, ku gjenin terren veprimi personazhet që vet ai i krijonte, e më pas, Migjeni këto personazhe i fuste në spektrin e studimit psikoanalitik. Vetë Migjeni në vargjet e tij, do shprehej kështu:

... “Unë vuej bashkë me fëmijën të cilit prindi nuk ia blen lodrën,

-Vuej bashkë me të riun që digjet në erotizëm,

-Vuej me pesëdhjetëvjeçarin që mbytet në apatinë e jetës,

-Vuej me plakun që dridhet nga frika e vdekjes,

-Vuej me bujkun që lufton me tokën,

-Vuej me punëtorin të cilit hekuri e ndrydh...” (Migjeni, Vepra:2002)

Migjeni ishte shumë i ndjeshëm ndaj fenomeneve sociale, ndaj padrejtësive njerëzore dhe mbi të gjitha ndaj mjerimit ekstrem, siç edhe shprehet Bojka në letërën tjetër drejtuar Olgës, motrat e Migjenit, ku shkruan se ai vuante për të gjitha padrejtësitë shoqërore, por në asnjë moment nuk u bë pesimist. Migjeni me qeshjen e tij optimiste në buzë kërkonte një buzëqeshje të re, kërkonte njeriun e ri, kërkonte “Mbinjeriun” të zgjohej nga fryma e shekujve, por ai vullnetet që thërret di t’i mbysë dhe u drejtohet:

–“O vullnete të ndrydhuna...

–O vullnete të shtypuna...” (Migjeni, Vepra:2002)

Sipas studiuesit Moikom Zeqo, i cili shprehet se Migjeni jetonte të gjitha shqetësimet që nga ato më të parëndësishmet, e deri të ato që ngriheshin e bëheshin problem i madh, që të shkatërronin jetën (Idrizi, Rinush:1992)

Pena migjeniane mbetet e faktuar, përmes dy gjinive që autori shkroi, poezisë dhe prozës, ku ligjërimi i tij, mund të krahasohet jo më pak, veçse me letërsinë e përbotshme.

Migjeni, para së gjithash, i takon vetvetes, ndërsa vlerat e personalitetit dhe individualitetit të tij krijues janë të zbatueshme në çështjen kombëtare (Raifi:Mensur:1979)

Migjeni zbuloi në letërsinë e tij, jo vetëm realitetin, por si një psikolog i detajeve, i shtjelloi ato *një për një*, duke i identifikuar si fenomene sociale, si humbje identiteti, si dhimbje shpirtërore, si mungesë dashurie. Migjeni krijoi në letërsinë shqipe personazhe të cilat identifikohen lehtësisht si personazhe migjeniane.

Çdo lexim i ri i veprës së Migjenit na ofron rrafshë të reja kuptimore, nënshtresa të pazbuluara të vlerave ideore të botës së cilës i referohen personazhet e tij, që janë të ndërlidhura sa me kohën e vet, aq edhe me perioda të mëvonshme historike dhe kulturore. (Kryeziu, Resmie:2004)

Në thelb të prozës së tij, Migjeni trajtoi *Njeriun*, duke dyshuar në qenien e tij, duke e parë të dyzuar personalitetin njerëzor, ku mjafton të kujtojmë shprehjen: *De jure u ba Sokrat e de facto ishte derr* (Migjeni, Vepra:2002)

Ky ishte koncepti i Migjenit për *Njeriun*, ku sipas Migjenit, *Njeriu* vetë është në dilemë se cilën alternativë të zgjidhi, atë të Sokratit apo të derrit.

Migjeni, përmes këtij tregimi bën thirrje, që në fund të fundit, *Njeriu* duhet të ruajë dinjitetin e tij njerëzor përpara botës, por prapë së prapë, *Njeriu* nuk mund të dalë jashtë kornizës së tij të mendimit dhe të veprimit.

Kaiherë njeriu nuk mund të mshehi cilsinat e derrit dhe na paraqitet ashtu siç asht (Migjeni, Vepra:2002)

Sipas studiuesit të veprës së Migjenit Koço Bihiku, i cili shprehet kështu: *Migjeni goditi te Sokrati me forcë hipokrizinë si cen të dëmshëm të natyrës njerëzore* (Bihiku, Koço:2004)

Migjeni trajtoi lakuriqësinë e realitetit, e mbi këtë realitet krijoi personazhe migjeniane, të cilat identifikojnë plagë, plagë dhe vetëm plagë sociale dhe shpirtërore.

Krijimtaria e Migjenit është materie e gjallë dhe e pavdekshme e kulturës shqiptare. Spikat si një nga thesaret më të mëdha kombëtare (Zeqo, Moikom:2011)

Personazhe të tilla Migjeni ndërtoi kryesisht në novelat e tij, siç janë: “Novelat e qytetit të veriut”. Këto novela Migjeni i kishte përfunduar në fundin e vitit 1936, por dritën e botimit e panë në vitin 1944, pra pas vdekjes së tij.

Studiuesja Nathalie Piégay-Gros në veprën e saj: *Poetika e intertekstualitetit* shprehet kështu: *Nga referenca që një personazh mund t’i bëjë një vepre, rrëfimi duke vënë në skenë leximet e këtij personazhi, saktëson për shembull psikologjinë, hijet dhe përndjekjet e tij, por gjithashtu dhe diturinë, aftësinë kulturore dhe nga vetë këtej, në një këndvështrim sociologjik, përkatësinë e tij ndaj një mjedisi të dhënë* (Piégay-Gros, Nathalie:2011)

Personazhet e lentës së Migjenit kanë një pikë të përbashkët, pasi gjallojnë në një mjedis të përbashkët. Personazhet e cilat i kanë sytë nga *qielli* dhe nga *lypja*, nga ku janë krijuar personazhet vetëm me emra, pasi si mbiemër pronor kanë Migjenin, si janë:

1- Malsorja te tregimi: “A do qymyr, zotni?”

Malsorja e Migjenit.

“E malsorja fillon të shqetësohet për kthimin në malsi. Shikon diellin, si gjithnjë po afrohet nga perëndimi. Si ka për t’u kthye në malsi nëpër terr? Me të vërtetë, ajo nuk dron prej lugetënve dhe bubazhelave, por... t’ishite plakë, nuk do të kishte aspak frigë, por... Kujtohet si nja dy tri herësh i janë vu mbrapa do njerëz, dhe së pari nuk dinte se ç’lypshin prej saj...” (Migjeni, Vepra:2002)

2- Luli te tregimi: “Luli i vocërr”.

Luli i Migjenit, i cili simbolizonte mjerimin, skamjen dhe varfërinë ekstreme. Migjeni, përmes personazhit të Lulit dhe jo vetëm, i thur poemë mjerimit dhe brenda fjalës mjerim jep edhe disa prej derivateve më tronditëse të shekullit që ka jetuar vetë shkrimtari, si në rastet:

Mjerimi=kafshatë, mjerimi=vulë, mjerimi=fëmijë i pjekur, mjerimi=flaka e dëshirave, mjerimi=dashuri epshore, mjerimi=dritë syri, mjerimi=faqe e lustrime, mjerimi=njollë e pashlyeshme, etj. Ja pra si këndon Migjeni këngën e tij të mjerimit, ai vuan bashkë me të dhe nuk lë fenomen pa prekur brenda tij.

“Kur Luli hyn n’oborr të shkollës, buza i qeshet nga pak, po askujt asnjë fjalë s’i thotë. Ecën ngadalë, tue shikue djathas e majtas, por gjithnjë tue ecë, derisa të mrrijë në cak të vet. Aty te dera e ruginës shkollore shumë i pëlqen të qëndrojë. Aty asht caku i tij, i pruar me rrezet e ngrohta të diellit në këto ditë të vjeshtës. Mbështetet Luli për mur, grushtet e vegjël i shtie ndër xhepa, hundën picërrake të kuqun nga të ftohtit e mëngjesit ia sjell diellit dhe... shikon. Gjaja që ma tepër ia tërhjek vretën janë çizmet, që i kanë të veshun disa shokë të tij. Sa të bukra janë! Si shkëlqejnë! – mendon Luli dhe pa dashje i shkojnë syt ndër tollumbat e veta, nëpër të cilat shifen fare mirë të pesë gishtat e kamave të zbathura” (Migjeni, Vepra:2002)

3- Lypsi te tregimi: “Zoti të dashtë”.

Lypsi i Migjenit.

“Lypsit medoemos i duhet me marrë vesht. E len atë derë, msyn të dytën, të tretën, të katërtën, e kështu me radhë, të gjitha dyert e asaj rruge. Kjo rrugë sot për sot asht fusha e veprimt të tij. Nesër asht ndoj rrugë tjetër. Fushat e veprimt të qytetarit tonë janë të ndryshme”. (Migjeni, Vepra:2002)

4- Dila te tregimi: “Puthja e Cubit.

Dila e Migjenit.

Migjeni lulet që çelin në stinën e pranverës nuk ua shkurton kohën për t’i futur në çadrën dimërore, e cila në këtë rast nuk i mbron, por i vyshk, njëlloj si entuziazmin e moshës tek personazhi i Diles, e cila sapo ka vlerësuar vitet që ka kaluar dhe po bëhet e vetëdijshme për moshën e saj.

“Sa fort Dila që i ndjen të 17 vjetët në vete! Kur në të kapërthymit e dëshirës, ven shplakët nën krye dhe ma fort shtrihet, ndjen si ndër veshë dhe ndër thimtha i rreh gjaku me rrjedhe të forta dhe e ban me i ndie edhe me dishrue ma tepër” (Migjeni, Vepra:2002)

5- Nushi te tregimi: “Studenti në shtëpi”.

Nushi i Migjenit.

Nushi është personazh i dyzuar, i cili bie në kundërshtim me ndërgjegjen e tij. Leksionet e Nushit para së motrës ngjallin ndjenja të bukura me synimin për t’i vrarë sapo të kalojë nga njëra dhomë në tjetrën. Agia qan, por i fsheh lotët, vuan, por e fsheh vuajtjen, gëzohet, por veç faktit se e fsheh dashurinë e saj, ajo do t’ia mohojë vetes, do ta vrasë këtë kënaqësi që ndjen në fshehtësi. Agia është pak a shumë vet Migjeni. Ajo i nënshtrohet një metamorfoze morali, Nushi i nënshtrohet një metamorfoze intelektual, sikurse ndodh edhe te kafka, ndërsa babai i tyre i nënshtrohet një metamorfoze të sojit tjetër, ai kthehet nga përbindshëm në këngëtar që çirret, e përmes kësaj del se:-

... i ashtuquajturi ideali familjar asht mshtetun n’interes (Migjeni, Vepra:2002)

“Unë jam pa moral, koncepti i em menduar – mos me thanë ideologjik – nuk pajtohet me moralin, të cilin mue kjo shoqni ma imponon. Por unë e marr moralin e saj për sy e faqe, nsa mbrapa ia loz lojën kur të due. Kështu si unë ia lozin lojën shoqnis me qindra veta në vendin tonë. Prandaj, shoqni, po deshe të mos lozin në kurriz tand, ndrrro format. Hiqi brageshat”. (Migjeni, Vepra:2002)

Në këtë korpus personazhesh dhe te Nushi kryesisht paralajmërohet vdekje, por vdekje s’ka. Nushi s’mund të vdiste. Ai ishte edukuar në perëndim.

6- Lukja te tregimi: “Historia e njërës nga ato”.

Lukja e Migjenit.

Erotika e çmendur jepet me një fuqi të natyrshme tek personazhet e tregimit “Historia e njënës nga ato”, pasi ato janë shumë, ose të shprehemi ndryshme, janë shumë nga ato, të cilat kanë një jetë, një krevat, kanë të njëjtët dashnor, kanë të njëjtat brenga dhe dhimbje, kanë një shpirt. Migjeni shpesh e bën Luken hyjneshë, e cila paraqitet si një ikonë apo statujë mes zotnive dhe studentëve si një tregtare, e cila nuk di t’i bëjë reklamë mallit të vet:

“Studentat hutoheshin, iu merrte fjala në gojë, shikofshin shoqi-shoqin, skuqeshin në fytyrë dhe niseshin të kthehen. Atëherë Lukja plaste gazit, qeshej me gjithë zemër dhe i merrte për dore n’odë të saj. kanjëherë ziheshej me ta, pse ndonjeni nga ata ia puthte krahun e zhveshun, e kapte ose e ledhatonte për fytyrë, ashtu si ka të drejtë të kapi gruen e vet vetëm burri që ka vullnet të prifti ose te hoxha” (Migjeni, Vepra:2002)

Lukja bën tregti të ndryrë me vetëdije, ndërsa shoqëria e shtyn, e detyron dhe vdekjen ajo do ta kishte ose nga uria, mjerimi, skamja, sikurse motrat dhe vëllezërit në Malsi ose do të çmendej apo të vdiste nën fuqinë epshore të një qyteti të madh, ku vendosi të jetonte. Pra Migjeni personazheve të tregimit “Historia e njënës nga ato” u jep vetëm dy zgjidhje:

Ose kështu...

Ose ashtu... (Migjeni, Vepra:2002).

Personazhi i Lukes e vënë në mes të këtyre dy zgjidhjeve, nuk kishte rrugë të mesme. Lukja vendos të pranojë mes dy vdekjesh atë më të largëtën, karrierën e një prostitute të pa përvojë dhe madje-madje krejtësisht naive. Ajo ishte përëndeshë e hirit të saj që nuk arrin kurrë ta zotërojë. Por Lukja diçka vlerëson kur i dhemb në shpirt dhe i kujtohet se është femër dhe si e tillë gëzon instinktin prodhues, por i kujtohet vonë se pikërisht këtë instinkt e ka lidh me interesa materiale.

Ndoshta dhe ajo donte që të prodhojë, si prodhon nana-tokë dhe çdo krijesë tjetër (Migjeni, Vepra:2002)

Lukja ndjen dhimbje dhe trishtim. Migjeni e ndërtoi personazhin e Lukes idhshëm, e ngurosi ankthshëm dhe e gdhendi trishtueshëm, bashkë me karrierën e saj, për ta bërë pjesëtare të një çmendine, që di t’i humbë të çmendurit dhe Lukja.. Luken e ndjek pas karriera e saj.

....Kurvës së dikurshme kush i ep lëmoshë?!... (Migjeni, Vepra:2002)

7- Lili te tregimi: “Bukën tonë të përditshme falna sot”.

Lili i Migjenit.

“Buukë!Buukë për Lilin! Hee.. do bukë? Kur të t’apin bukën, ke për të kërkue tlyn, mandej mish e mbasandaj ke për të kërkue shtëpi me diell..

Hee-jo! S’duhet mësue bota njashtu. Jo! S’ka bukë!

Bukë! Aman! Vdiq Lili!” (Migjeni, Vepra:2002)

Migjeni konceptin e varfërisë me pasurinë e shqyrton me raportin e lypsit me zotninë. Shprehja: *Zotni, zotni, të lutem, zotni, ma fal ndoj send* e përsëritur mbi 5 herë në tregimin: “Zoti të dhashtë”, vjen si kambanë e mjerimit.

Kjo shprehje thotë Migjeni është refreni i qytetit tem, as kush tjetër më bukur se banorët e varfër të këtij qyteti, nuk mund ta thonë këtë refren, ku më pas Migjeni shton: Kët melodi mund ta këndojnë vetëm trotuaret e qytetit tem, e ta dëgjojnë vetëm qytetarët tonë (Migjeni, Vepra:2002)

Pra zbritja e malësore në qytet, do të thotë që Migjeni ishte i pari shkrimtar shqiptar, i cili zbriti letërsinë nga fshati në qytet.

Migjeni kulmin në krijimin e personazheve të tij e arriti me novelën “A do qymyr, zotni”. Ku tipikja malësorja bukuroshe do të shesë “qymyr” në qytet, pra “qymyr”=“zjarr” dhe vihet në pikëpyetje çmimi i qymyrit, ku mes çmimit dhe vetë “qymyrit, sikurse mes malësore dhe djaloshit, që do të “blejë” lind një ndjenjë e shpejtë, diçka në prag të aventurës.

“Njeriun që sa at qymyr fisnike

Malësorja sillet. E njef e pyet (Migjeni, Vepra:2002)

Ka shitë edhe njëherë qymyrin dhe i thotë:

Tetë lekë?

Jo, shtrenjt e ke... Më ke idhnue atë ditë,-i thotë lehtë malësore dhe shikon djathas e majtas (Migjeni, Vepra:2002)

Malësorja kuqet, qeshet, sikurse do të qeshet qymyri.

Më ngroh zemrën e ngrime të kësaj bote të vorfshme në oxhakun e djaloshit që blen (Migjeni, Vepra:2002)

Kurse akademiku Shaban Sinani në lidhje me prozën e Migjenit ka këtë mendim: Proza e Migjenit shquhet për tematikën e vet të gjerë. Një vend të madh në prozën e Migjenit zë jeta e fshatit shqiptar të asaj kohe, sidomos e fshatit malësor (Sinani, Shaban:2019)

Pra sipas mendimit tonë, Migjeni është modernisti pa diskutim më i rëndësishëm i letërsisë shqipe dhe letërsia e tij është padyshim shumë qytetare.

“Ky shkrimtar ka ndryshuar letërsinë shqipe dhe nuk mund të harrohet. Të gjithë do të rikthehemi drejt Migjenit jo thjesht për ta kuptuar atë, por më shumë për të kuptuar veten tonë. Migjeni është letërsi e së ardhmes” (Zeqo, Moikom:2011)

Njerëzimi, ky shpikës i kohërave, më shumë shkatërrues se ndërtues i qytetërimeve, është në krize, si nga ana morale, kulturore dhe ekonomike.

“Njerzia kundër njerzisë, domethanë lufta në vetvete, me një fjalë tjetër: revolucion!”. (Migjeni, Vepra:2002)

Njerëzimi nuk kishte më frymëzim, ishte i bërë akull, ku egërsia njerëzore ndaj njëri-tjetrit ishte si shprehja: “Njeriu për njeriu është ujë”.

Përfundime:

E kemi thënë dhe po e përsërisim edhe në këtë rast studimi se çdo shkrimtar dashje pa dashje është produkt i realitetit, ku është lindur dhe rritur, madje shpesh ndodh të thuhet se realiteti, rrethanat, dashuria dhe tmerr i sëmundjeve e bëjnë njeriun shkrimtar të talentuar dhe të mirëqenë. Po t'i kthehemi studimit në fjalë këto situata që sipër përmendëm janë shumë të prekshme në veprën e Migjenit. Personazhet e krijuara prej tij janë një galeri situatash dhe rrethanash katastrofike.

Përfundimet e tregimeve migjeniane nuk ofrojnë zgjidhje, as me komentet plotësuese, që autori shton në fund të tyre. Edhe në rastet kur Migjeni ndërhyr, ato vetëm sa e shtojnë dilemën, kështu që autori hap alternativat, si në rastet: “Sokrat i vucjtun – apo derr i kënaqun?”, “Ose... – Ose”, etj.

Personazhet e krijuar prej lentës së Migjenit janë figura të mjerimit të thellë ekonomik dhe shpirtëror, ato vuajnë nga mungesa e dashurisë, por kjo nuk do të thotë, se personazhet e tij nuk e duan jetën, pasi vdesin pikërisht, duke dashuruar jetën.

Parë në tërësi këto novela kanë një fije të përbashkët lidhëse. Personazhet e krijuar prej Migjenit, gjallojnë në të njëjtin ambient, ku tematika kryesore e autorit është trajtimi i fenomenit të gruas, kryesisht fenomeni i malësorës, që zbret nga fshati në qytet.

Zbritja e gruas dhe jo vetëm e saj në qytet, ku shkrimtari bën çmos ta sjell atë ashtu siç ishte së bashku, me gjitha lakuriqësinë e saj, me vetminë e saj dhe mbi të gjitha me mjerimin dhe skamjen e pakufishme.

Personazhet e krijuar prej Migjenit thyjnë caqe të çdo natyre dhe kategorie, të cilat synojnë të bashkohen, të ribashkohen, përmes dashurisë duke mos përfillur psikologjinë e thashethemeve ku ato jetojnë.

Migjeni përmes personazheve të tij u këndon faktorëve që e lodhin dhe nuk u gjen dot shpjegimin. Kënga e personazheve të tij deformohet nga pesha e mjerimit dhe nga forca e kanunit. Këto kanë qenë dy faktorë shtypës të jetës, krijimtarisë (penës) migjeniane dhe realitetit të asaj kohe.

Personazhi i Lukes në fund ndahet me “burrin”, Nushi poroset të motrën të mos mërzitët për faktin se ajo është shtatzënë dhe i bën keq fëmijës, ndonëse mendja e tij punon në fshehtësi për të zbuluar se i kujt është fëmija, Luli hy nën kurorën e martesës së zotnisë së tij, murgësia zhvishej në mendime para Hyjit.

Bibliografia:

(Bihiku, Koço:2004), *Krijimtaria letrare e Migjenit*, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, Shtëpia Botuese “Mësonjëtorja”, Tiranë.

(Idrizi, Rinush:1992), *Migjeni*, Shtëpia Botuese Enciklopedike, Tiranë, 1992, f. 141.

(Kryeziu, Resmie:2004), *Migjeni dhe avangarda*, botuar botuar në: “Fenomeni i avangardës në letërsinë shqipe” (Aktet e seminarit shkencor), Universiteti i Tiranës, Fakulteti i Historisë dhe i Filologjisë, Shtëpia Botuese “Arbëria”, Tiranë, 2004, f. 36.

(Migjeni, Vepra:2002), Shtëpia Botuese “Cetis Tirana”, Slloveni.

(Piégay-Gros, Nathalie:2011), *Poetika e intertekstualitetit*, Shtëpia Botuese “Parnas”, Prishtinë, 2011, f. 107.

(Raifi, Mensur:1979), *Fan S. Noli dhe Migjeni*, Shtëpia Botuese “Rilindja”, Prishtinë.

(Sinani, Shaban:2019), *Migjeni dhe Shkrimet - Monografi*, Shtëpia botuese dhe studio letrare “Naimi”, Tiranë.

(Sinani, Shaban:2019), *Migjeni dhe Shkrimet - Monografi*, Shtëpia botuese dhe studio letrare “Naimi”, Tiranë, 2019, f. 322.

(Zeqo, Moikim:2011), *Migjeni, arkitekti i nëndheshëm i qiellit*, Shtëpia Botuese “Erik”, Tiranë.

ELASTOGRAFIJA DOJKE-INDIKACIJE I MOGUĆNOSTI:

Dr Jasmin Nuković,- OB Novi Pazar
Doc dr Edib Hajrović- FZF Travnik
Primarijus Doc Dr Jusuf Nuković,
Dr Merisa Nuković,
Prof dr Mirsad Nuković,- RFZO Novi Pazar
Dr Fuad Ugljanin,,ZZJZ -

Abstract

Elastography is a new diagnostic method for examining breast lesions. The first demonstration of ultrasonic elastography was given by Krouskop and colleagues in 1998 (1). The basis of elastography is the examination of the pathological lesion of the breast and its characterization based on compressibility and the consequent resistance to the pressure applied by the probe.

Using two pressure force techniques, we distinguish between two types of elastography: quasi-static and dynamic elastography.).

Quasi-static (compressive, manual or "strain") elastography-SE- is formed by applying a compressive force to the breast and measuring the change and deformation of the pathological lesion in comparison with marked healthy tissue in the immediate vicinity of the lesion. Dynamic elastography is based on shear waves providing a quantitative high-resolution map of Young's modulus.

1. ARFI (Acoustic Radiation Forced Impulse) - The acoustic radiation force impulse (2) is based on the application of a directed ultrasound wave to a pathological lesion. The speed of shear waves is measured in m/s.

2. Transient elastography uses a probe that contains a vibrator and an ultrasound transducer.

3. Shear elastography, (SWE-shear-wave elastography),(3) is based on the application of compressive force with a probe and the emission of pulse waves that induce the creation of transverse shear waves in tissue and pathological lesions.

The rule of thumb is that the higher the hardness of the tissue, the higher the shear wave propagation speed. The speed of shear waves through fat is low, so the value in kPa is around 3, while in malignant lesions it is over 100 kPa (4). Pathological breast lesions characterized as BI RADS III and BI RADS IV are the target groups for elastography examination.

Key words: Breast ultrasound, Elastography, quasi-static elastography, dynamic elastography, BI RADS classification.

Abstract

Elastografija je nova metoda u dijagnostici pregleda lezija dojke. Prvi prikaz ultrazvučne elastografije je dao Krouskop sa saradnicima 1998 godine (1). Osnova elastografije je pregled patološke lezije dojke i njena karakterizacija na osnovu stišljivosti i posledičnog otpora na primenjenu silu pritiska sondom.

Koristeći dve tehnike sile pritiska razlikujemo i dve vrste elastografije: kvazistatička i dinamička elastografija.).

Kvazistatička (kompresivna, manuelna ili "strain") elastografija-SE- se formira primenom kompresivne sile na dojku i merenjem promene i deformacije patološke lezije u poredjenju sa markiranom zdravim tkivom u neposrednoj

okolini lezije. Dinamička elastografija se bazira na smičućim talasima dajući kvantitativnu visoko rezolutivnu mapu Youngovog modula.

1. ARFI (Acoustic Radiation Forced Impulse)-Impuls sile akustičke radijacije (2) se zasniva na primeni usmerenog ultrazvučnog talasa na patološku leziju. Brzina smičućih talasa se meri u m/s.

2. Tranzitorna elastografija koristi sondu koja sadrži vibrator i ultrazvučni transdudktor.

3. Smičuća elastografija, (SWE- shear-wave elastography),(3) se zasniva na primeni kompresivne sile sondom i emitovanjem pulsni talasa koji indukuju stvaranje transverzalnih smičućih talasa u tkivu i patološkoj lezi.

Važi pravilo veća tvrdoća tkiva to i veća brzina pružanja smičućih talasa. Brzina smičućih talasa kroz mast je mala pa je vrednost u kPa oko 3, dok je u malignim lezijama preko 100 kPa.(4). Patološke lezije dojke karakterisane kao BI RADS III I BI RADS IV su ciljne grupe za pregled elastografijom.

Glavne reči: Ultrazvuk dojke, Elastografija, kvazistatička elastografija, dinamička elastografija, BI RADS klasifikacija.

Uvod

Elastografija je nova metoda u dijagnostici pregleda lezija dojke. Znajući da se statistički 70-90 % biopsija dojke obavlja na benignim promenama što i indukuje fizičku nelagodnost, bol, bespotrebno gubljenje vremena i trošenje finansijskih sredstava pacijenata, tragalo se za komplementarnim dijagnostičkim procedurama koje bi smanjile broj bespotrebnih biopsija.

Elastičnost se definiše kao stepen pomeranja tkiva u prostoru usled primene sile pritiska i proporcionalna je zadatoj sili. Dakle da bi došlo do elastičnog pomeranja i sledstvene deformacije živog tkiva potrebno je dejstvo određene sile pritiska. Prvi put se pominje u poslednjoj deceniji XX veka kada su Ophir i saradnici opisali samu tehniku nastanka elastografije. Ultrazvučna elastografija je neinvazivna tehnika koja koristi ultrazvučne talase i posebni softverski program za merenje kompresibilnosti tj. stišljivosti živih-patoloških struktura, njihovog pomeranja i deformacije u odnosu na normalne strukture istih tkiva iz kojih su se razvile. Nesumnjivo da tvrda tkiva pokazuju manju deformaciju i manju kompresibilnost kao rezultat istih sila pritiska u odnosu na sgušljivost normalnih struktura i tkiva iz kojih potiču. Prvi prikaz ultrazvučne elastografije je dao Krouskop sa saradnicima 1998 godine.

Slika 1--2: UZ aparat marke Mindray sa ugradjenim softverom za elastografjski pregled dojke. Pregled ultrazvučnom elastografijom podrazumeva markiranje promena i lezija parenhima od interesa. /obrada autora

Elastografija je neinvazivna tehnika snimanja štitaste žlezde, prostate, krvnih sudova, mišićnih struktura ili dojke kojom se meri elastičnost, odnosno otpor mekih tkiva putem obojene kartografije.

Podležući fizičkim zakonima pritiska i prostiranja ultrazvučnih talasa kroz meka tkiva, elastografija ima svoja definisana pravila i postupke rada:

- Ekscitacija- Primena pritiska sondom na biološka tkiva (mehanički, vibracioni, smičući) –stress

- Akvizicija- Registracija signala indukovang usled pritiska sondom- strain
- Analiza- Komparativna analiza patološke i okolne tkivne kompresibilnosti usled posledičnog širenja i propagacije sile pritiska na markirane structure.

Sila pritiska je po definiciji sila primenjena na određenu površinu za koju se u SI sistemu koristi jedinica Pascal – Pa, tj. sila od jednog Njutna na površini od jednog metra kvadratnog- N/m².

Sila pritiska se može izazvati:-

- pritiskom normalnim na postojeće strukture i
- smicanjem odnosno klizanjem po postojećoj strukturi.

Na ovaj način se stvaraju dve vrste mehaničkih talasa koji nastaju dejstvom sile pritiska na biotkiva u funkciji vremena i to su:

- kompresivni i
- smičući talasi.

Kompresivni talasi su paralelni, prostiru se brzinom 1500m/s, visoke su frekvencije, zavise od modula elastičnosti i koriste se u ultrazvučnom imidžingu. Smičući talasi su perpendikularni, relativno malih brzina (1-50 m/s), niske frekvencija (10-2 000Hz) zavise od smičućeg modula i koriste se u smičućoj elastografiji (SWE). Fizički princip na osnovu koga se kvantifikuje tvrdoća biotkiva je Youngov modul (E-Elastičnost) koji se definiše kao odnos stalno vrednosne unoformne kompresije /stress/ primenjene na biotkivo i posledično indukovane deformacije tkiva /strain/. Jedinica za elastičnost je paskal /Pa/.

Odnos elastičnosti i brzine smičućih talasa se može prikazati formulom:

$$E=3\rho V^2, \text{ gde je } \rho \text{ -gustina tkiva a } V \text{ -brzina smičućih talasa. (97)}$$

Obzirom da je ρ (ro) konstanta (1000 kg/m³) a brzina smičućih talasa se može izmeriti onda je i merenje kvantitativne vrednosti Elastičnosti sasvim dostupno.

Koristeći dve tehnike sile pritiska razlikujemo i dve vrste elastografije:

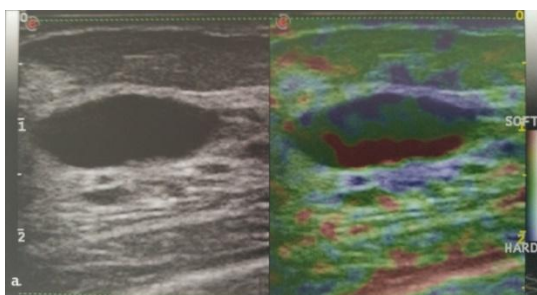
1. kvazistatička i
2. dinamička elastografija

A).Kvazistatička (kompresivna, manuelna ili "strain") elastografija-SE- se formira primenom kompresivne sile na dojku i merenjem promenei deformacije patološke lezije u poredjenju sa markiranom zdravim tkivom u neposrednoj okolini lezije. Pritisak ultrazvučnom sondom na tkivo dojke izaziva silu kompresije a popuštanje pritiska silu dekompresije. Obzirom da je sila pritiska individualna a njena vrednost nepoznata kod kvazistatičke elastografije se prikazuje samo kompresibilnost preko mape koja se naziva elastogram. Elastogram se prikazuje zajedno sa B mod slikom na ekranu ultrazvučnog aparata gde se markirane zone na elastogramu porede sa odgovarajućom lezijom na B modu ultrazvučnog aparata.

Elastografija se na ekranu prikazuje u pejzažu kolorne skale boja počev od crvene koja prikazuje najelastičnija tkiva, preko žute i zelene –rezervisane za tkiva srednje elastičnosti do plave i crne kojom se prikazuju tkiva bez elastičnosti.

Sama elastičnost tj. tvrdoća tkiva se klasifikuje prema skali koju su dali Itoh i saradnici od 1-5 sa progresivnim rizikom za malignitet. TES (Tsukuba elasticity score) se klasifikuje:

- 1- lezije ravnomerne i uniformne elastičnosti istovetne sa okolnim zdravim tkivom. Prikazuje se dominantno zelenom bojom. Ovoj kategoriji pripada i nalaz proste ciste (blue-green-red artefakt).
- 2- Nehomogena elastičnost koja se na ekranu prikazuje kolorom boja (žuto-zeleno- crveno) sa diskretnim primesama plavog
- 3- Patološke lezije zelene periferije- "korone" dok se centralne zone patološke lezije prikazuju plavo.
- 4- Patološka lezija na elastogramu u celini plava- tvrda bez veće deformacije oblika.
- 5- Tvrda patološka lezija ali i okolina lezije koja se na elastogramu prikazuje modro plavom bojom koja evoluira ka crnoj.

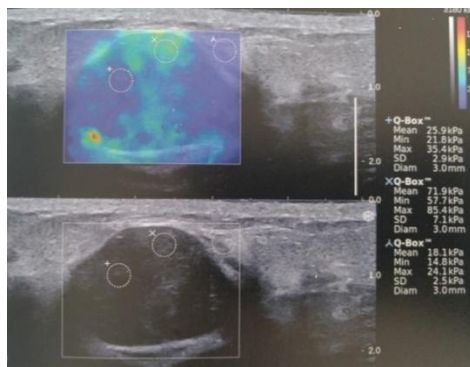

Slika 4: Ultrazvučni prikaz ciste 2 D i metodom elastografije/obrađa autora

Kvazistatička elastografija se dakle zasniva na subjektivnoj proceni i zavisi od objektivnih (vrsta uz aparata, kvalitet softverskog programa elastografije) ali i subjektivnog kriterijuma (iskustvo i znanje radiologa). Da bi se ovaj nedostatak prevazišao koristi se SR (strain ratio) ili FLR (fat to lesion ratio) koja je konstantna objektivna karakteristika ne zavisi od jačine sile pritiska. FLR se izračunava kompjuterski pomoću softverkog programa a izražava odnos elastičnosti masnog tkiva i patološke lezije. Prvo se markira masno subkutano tkivo a zatim region od interesa tj. patološka lezija. Zatim se patološka lezija pritiska sondom normalno na kožu prikazujući subkutano masno tkivo kao kolornu sliku zeleno žute boje dok se pektoralni mišići prikazuju u plavoj boji. Ultrazvučna slika se "zamrzne" pa se na njoj određuju vrednosti kompresibilnosti masti i patološke lezije. Region od interesa markiramo ručno unutar patološke lezije a zatim markiramo deo masnog tkiva u neposrednoj blizini patološke lezije vodeći računa da oba markirana mesta budu slične površine, oblika ali i dubine najviše na 5-6 mm udaljeni jedan od drugog. Benigni tumori prikazuju niže vrednosti FLR a maligni više vrednosti.

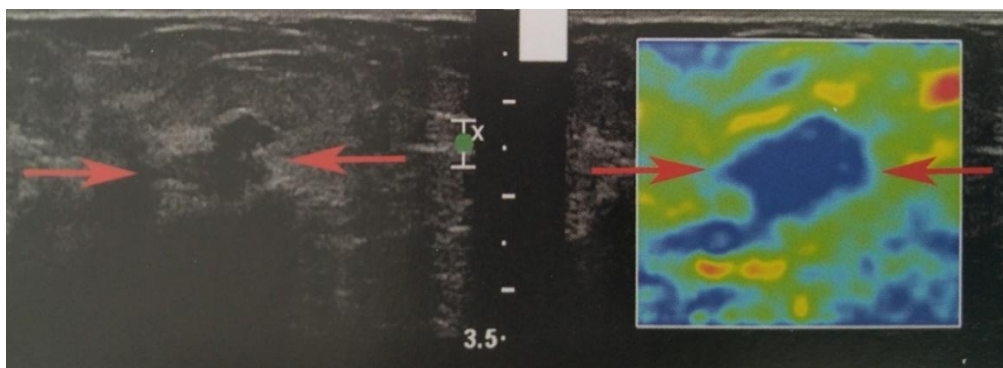
Obzirom da elastografijom diferenciramo patološke lezije na ultrazvuku pratimo njihovu veličinu, oblik, homogenost i elastičnost analiziramo ih kvalitativno i semikvantitativno svrstavajući ih u benigne ili maligne lezije.

Benigne lezije na elastografiji su oštro ograničene, homogene, kompresibilne, dajući na elastogramu kolorni spektar zeleno crvene boje sa žutom nijansom.

Slika 5: Prikaz benigne lezije, fibroadenoma, metodom elastografije /obrada autora

Maligne lezije na elastogramu su obočno veće nego na ultrazvučnoj slici, iregularnih kontura, nehomogene heteroeogene structure i prikazuju se u nijansama plave boje koja obično zahvata i okolne strukture tumora. Ova disproporcija u veličini prikazane lezije na elastogramu u plavoj boji i ultrazvučnoj slici u B modu je jedan od značajnih kriterijuma maligniteta lezije.

Slika 6: Prikaz maligne lezije dojke metodom elastografije /obrada autora

Tkiva dojke se heterogena i imaju različit elasticitet. Nesumnjivo najtvrdi je invazivni karcinom sa najnižim vrednostima elastičnosti, zatim neinvazivni, fibrozno tkivo pa glandularno tkivo dojke i na kraju masno tkivo..Obzirom da je BI RADS sistem kompatibilan sa TES sistemom TES 1 i 2 su kompatibilni sa BI RADS I i BI RADS II a TES 3,4 i 5 su kompatibilni sa BI RADS III, IV i V.Senzitivnost ultrazvuka je 98%, specifičnost 68%. Ukoliko ultrazvučni pregled obavimo i sa elastografijom onda su senzitivnosti i specifičnosti veći doprinose znatno bližoj karakterizaciji patološke lezije. Senzitivnost elastografskog pregleda dojke varira od studije do studije (85-99%) a specifičnost od 80 – 87%.

B).Dinamička elastografija se bazira na smičućim talasima dajući kvantitativnu visoko rezolutivnu mapu Youngovog modula.

1. ARFI (Acoustic Radiation Forced Impulse)-Impuls sile akustičke radijacije se zasniva na primeni usmerenog ultrazvučnog talasa na regiju od interesa i ciljano patološku leziju dovodeći do pomeranja i smicanja omogućavajući procenu tvrdoće tkiva koja su dublje smeštena i nisu dostupna palpaciji. Bolja rezolucija i bolji kontrast slike kao i manja zavisnost od iskustva i znanja radiologa su prednost ove metode. Brzina smičućih talasa se meri u m/s.

2.Tranzitorna elastografija koristi sondu koja sadrži vibrator i ultrazvučni transduktor. Princip rada se zasniva na generisanju mehaničkog pulsog talasa na koži dojke koji spoljašnjim vibratorom stvara tranzitorni smičući talas koji se prostire longitudinalno kroz tkivo dojke. Sondom 3-5 MHz se vrše merenja na dubini od 25 – 60 mm.

Obavlja se 10-ak merenja brzine i amplitude smičućeg talasa u regiji od interesa a na istoj poziciji sonde. Brzina se softverski konvertuje u tvrdoću prikazujući kvantifikovanu elastičnost patološke lezije. Laka je primena, brza ali je ograničena vrednost kod gojaznih osoba.

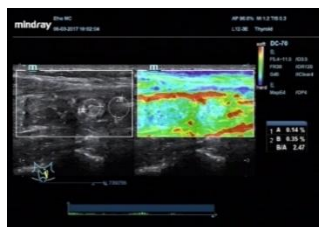
3. Smičuća elastografija, (SWE- shear-wave elastography), se zasniva na primeni kompresivne sile sondom i emitovanjem pulsni talasa koji indukuju stvaranje transversalnih smičućih talasa u tkivu i patološkoj leziji. Brzina pružanja ovih talasa se meri ultrazvučnim sistemom a smičući talasi i elastogram se prikazuju u real tyme. SWE omogućava merenje elastičnosti u kPa i omogućava prikazivanje kvantitativnih rezultata.

Važi pravilo veća tvrdoća tkiva to i veća brzina pružanja smičućih talasa. Brzina smičućih talasa kroz mast je mala pa je vrednost u kPa oko 3, glandularnom parenhimu dojke oko 45 kPa, benignim lezijama dojke oko 50-80 kPa dok je u malignim lezijama preko 100 kPa. Sve vrednosti SWE preko 80 kPa kao i brzine veće od 2 m/s (ARFI) se smatraju suspektnim na malignitet. Akustička informacija o tvrdoći lezije se konvertuje u crno belu ili kolornu mapu ultrazvuka u B modu. U BI RADS sistemu posebno su lezije karakterisane kao BI RADS III i BI RADS IV interesantne i od posebnog značaja gde je uloga elastografije izuzetno značajna. Osnovna uloga i cilj primene elastografije je da se smanji broj nepotrebnih biopsija. Sa druge strane ne treba izgubiti iz vida da se manji broj karcinoma prikazuje u atipičnoj ultrazvučnoj i elastografskoj formi pa je kompatibilnost ovih metoda sa mamografijom uz primenu tomosinteze i eventualno MR dojke od krucijalnog značaja.

Indikacije za upotrebu elastografije u bolestima dojke su: Dijagnostikovanje i diferencijacija patoloških lezija u dojkama, dijagnostika karcinomske invazije u lokoregionalnim limfnim sudovima, praćenje progresije odnosno eventualne regresije bolesti kod primene neoadjuvantne hemioterapije, pri ultrazvučno vodjenom širokom iglom za biopsiju patološke lezije. Dakle patološki sumnjive promene su prikazane različitim bojama, budući da je poznato da elastičnost lezije ukazuje na stepen njenog maligniteta: meka i pokretna izraslina ukazuje na postojanje na primer benigne ciste, dok tvrda i fiksirana izraslina otvara sumnju na postojanje malignog tumora.

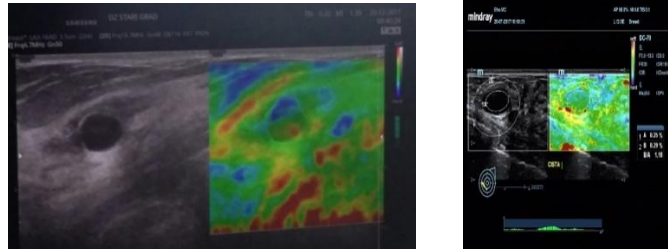
Primeri iz prakse tokom pregleda ultrazvukom i metodom elastografije.

Komforna i bezbedna neinvazivna metoda kojom se u principu meri otpor mekih tkiva dojke. Tokom pregleda elastografijom se sondom pritiska regija od interesa 10 ak puta, delujući istim intenzitetom sile u istoj regiji- preseku u relativno jednakim vremenskim intervalima. Na ekrani se dobija slika u boji, koja zavisi od otpora tj. karaktera lezije koju ispitujeemo.

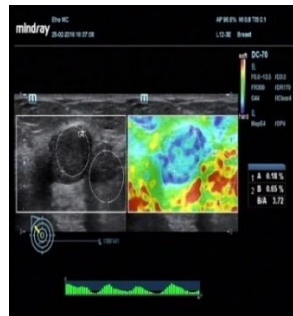
Slika 9: Ultrazvuk dojke i primena elastografije. Dominira zelena sa nijansama žute i crvene boje./obrada autora

Postoje razni softverski sistemi i rešenja ali se u principu zdrava tkiva koja daju manji otpor na elastografskom pregledu prikazuju spektrom od zelene, preko žute do zelene boje. Tokom pritiska ultrazvučnom sondom na patološku malignu leziju dobijaju se nijanse plave i sivo-crne boje. Poredjenjem otpora same lezije i okolnog zdravog tkiva registruje se povećan otpor patološke lezije 2, 3, 5 i više puta nego otpor u zdravom tkivu dojke. Znajući da najveći otpor imaju maligne lezije, zatim dobroćudni tumori, pa onda benigne cistične lezije i na kraju normalno tkivo dojke, određivanjem otpora karakterišemo i samu leziju. Uz morfološke karakteristike, upotrebu kolor doplera sama elastografija nam pruža dodatne informacije o svojstvima gustine patološke lezije i njene otpornosti na pritisak.

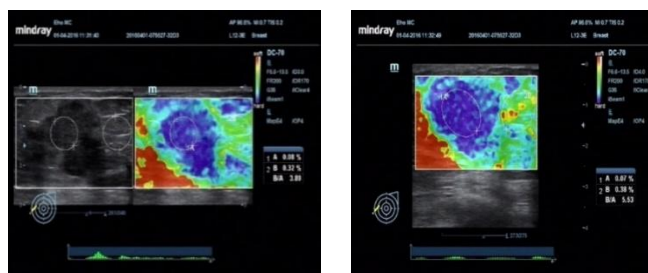
Slika 11: UZ prikaz cistične lezije dojke 2D i elastografski. /obrada autora

Najčešće patološke promene u dojka su **ciste**. One su i vrlo pogodne za ispitivanje elastografijom posebno u slučajevima kada se radi o komplikovanim cistama zadebljalog zida, septiranim ili zapaljenjski izmenjenim. Benigne patološke promene dojki tj. benigni tumori dojke su najčešće fibroadenomi koji svojom ultrazvučnim karakteristikama oštro ograničeni, delom lobuliranih kontura, hipoehogeni i dominantno hipoehogeni primenom elastografije se boje dominantno zelenom bojom. Indeksi otpornosti kod benignih lezija su niski i kreću se od 1,5 do 2,5 u preko 95% izmerenih slučajeva ove studije. Indeks otpornosti raste kod malignih lezija. Vrlo često se kod inicijalnih incidentalnih karcinoma manjih od 10 mm indeks otpornosti u vrednostima preko 5 kao i plava boja ukazuju na malignitet lezije.

Slika 14: --Ultrazvuk sa elastografijom pacijentkinje M.A. stare 59 godina. Hipoehogena bilokulafna delom neoštro konturisana patološka promena. Klasifikovana kao FA i praćena ultrazvučno na 6 meseci poslednje 3 godine. U kolornoj mapi veći nodus pokazuje dominantno periferno plavu boju. Indeks otpora je 3,9 Manji nodus se boji crveno. Postoperativni nalaz ukazuje da je veći nodus karcinom dojke a manji reaktivno tkivo indeksa 1,6. /obrada autora

Ne mora cela patološka lezija pokazati povećani indeks otpornosti već samo jedan njen manji deo. Ultrazvučne karakteristike "benigne lezije" oštro konturisane, hipoehogene i homogene, horizontalne orijentacije metodom elastografije dobijemo u mapi plavu boju visokog indeksa otpornosti (4-5) što je i dokaz značaja primene elastografije.

Slika 17 i 18: Ultrazvuk sa elastografijom pacijentkinje N. V. 67 godina stare pokazuje prisustvo hipoehogene homogene lezije horizontalne orijentacije koja je sa dijagnozom EHO BI RADS III došla na pregled. Elastografijom (prikazana 2 pritiska sondom), se dobila intenzivna modro-plava boja a indeks otpornosti 7,3 je ukazivao na malignitet lezije. Postoperativno patohistološki nalaz- karcinom dojke. /obrada autora

Zaključak:

Najsavremeniji ultrazvučni aparati sa elastografijom uz mamografiju sa tomosintezom se uzima kao zlatni standard u dijagnostici inicijalnih karcinoma dojke uz primenu MR dojki za pojedine slučajeve. Posebno je važno kod preventivnih skrining pregleda dojki ultrazvučni pregled dopuniti kod postojanja svih sumnjivih patoloških lezija. Takođe kod dijagnostičkih mamografija sa dijagnozom BI RADS III, IV V pregled obavezno dopuniti ultrazvučnim pregledom i elastografijom posebno u cilju smanjivanja broja nepotrebnih biopsija.

Kao poslednji u algoritmu pregleda dojke nalazi se biopsija sa ph verifikacijom koja postavlja i konačnu dijagnozu patološke promene.

Biopsija se može napraviti ciljano, pod kontrolom ultrazvuka, mamografske slike ili MR vodjena biopsija.

Literatura:

1. Prof.dr Branislav Goldner, Klinički ultrazvuk u bolestima dojke, Medicinski fakultet Beograd, 1998
2. Guenter Schmidt, Ultrazvučna dijagnostika –diferencijalna dijagnoza, Atlas, 2010
3. Jusuf Nuković, Radiologija, Farmaceutsko zdravstveni fakultet Travnik, 2017
4. 1. Krouskop TA, Wheeler TM, Kallel F, Garra BS, Hall T. Elastic moduli of breast and prostate tissues under compression. *Ultrason Imaging* 1998 Oct;20(4):260-74.
5. 2. Nightingale K, Palmeri M, Nightingale R. On the feasibility of remote palpation using acoustic radiation force. *J Acoust Soc Am*. 2001;110(1):625-34.
6. 3. Balleyguiera C, et al. Breast elastography: The technical process and its Applications. *Diagnostic and Interventional Imaging* 2013;94:503-13.
7. 4. Tanter M, Bercoff J, Athanasiou A, Deffieux T, Gennisson JL, Montaldo G, et al. Quantitative assessment of breast lesion viscoelasticity: initial clinical results using supersonic shear imaging. *Ultrasound Med Biol*. 2008;34:1373-86.

ZNAČAJ KOMUNIKACIJE U MENADŽMENTU PREDUZEĆA

Prof.dr Muamer Kalić, Internacionalni univerzitet u Goraždu,

Prof.dr Mirsad Nuković, Univerzitet u Travniku,

Mr sci Sadik Džafo, doktorant Internacionalni Univerzitet u Goraždu

Summary

The success of the company, and therefore of the manager, is an indicator of communication. How successful and effective communication is in the company is confirmed by the success of the company itself. If the manager successfully fulfills his role, the way he conveys information to the participants in the information flow will clearly show the results of the company.

Communication is integrated in all processes in the organization, from the very planning and formulation of the strategy, then through all the processes that lead to its implementation and control. Only in this way, if we set and observe the importance of effective communication, can we significantly contribute to achieving success on the market.

Keywords: communication, management, enterprise, research, electronic communication.

Sažetak

Uspijeh preduzeća, a samim tim i menadžera pokazatelj je komunikacije. Koliko je uspješna i efektivna komunikacija u preduzeću potvrđuje nam uspijeh samog preduzeća. Ako menadžer uspješno obavlja svoju ulogu, način na koji prenosi informacije prema sudionicima u informacionom toku to će jasno pokazati rezultati preduzeća.

Komunikacija je integrirana u svim procesima u organizaciji, od samog planiranja i formulisanja strategije, zatim kroz sve procese koji vode do njene implementacije i kontrole. Jedino na ovaj način ako postavimo i posmatramo značaj efektivne komunikacije može se značajno doprinijeti u postizanju uspjeha na tržištu.

Ključne reči: komunikacija, menadžment, preduzeće, istraživanje, elektronska komunikacija.

1 Uvod

1.1 Problem, predmet i objekat istraživanja

Problem istraživanja ovog rada je analiza komunikacije u menadžmentu, te osnovna saznanja o komunikacijskom procesu u organizacijama. Iz navedenog problema istraživanja proizilazi predmet istraživanja: relevantna saznanja o komunikaciji i struktura komunikacije u kompanijama.

Iz definiranih problema i predmeta istraživanja proizilazi nekoliko objekata istraživanja: opšta saznanja o komunikaciji, oblici komuniciranja, komunikacijski tok u organizaciji, prepreke i prekidi u komunikaciji i način poboljšanja komunikacije.

1.2 Radna hipoteza i pomoćne hipoteze

Istraživanje je provedeno u svrhu dokazivanja hipoteze: naučno utemeljenim spoznajama o pojmu komunikacije moguće je jasno utvrditi strukturu komunikacije u kompanijama kao i osnovne elemente komunikacije.

Iz ovako postavljene hipoteze proizilazi nekoliko pomoćnih hipoteza:

H1: Na osnovu relevantnih saznanja o pojmu komunikacije moguće je definirati osnovne elemente komunikacije u organizacijama.

H2: Analizom modela komuniciranja, komunikacijskog toka u organizaciji, značaja efektivne komunikacije, konflikata u organizaciji i stilova rješavanja jasno se vidi struktura komuniciranja u kompanijama.

1.3 Svrha i ciljevi istraživanja

Za prethodno navedene elemente istraživanja, određeni su svrha i cilj istraživanja: istražiti i analizirati relevantne činjenice o procesu komunikacije u organizacijama s ciljem prikupljanja saznanja o njegovoj strukturi i elementima komunikacije.

1.4 Naučne metode

Prilikom pisanja ovog rada koristile su se slijedeće metode: metoda analize, metoda sinteze, induktivna metoda, deduktivna metoda.

1.5 Struktura rada

U prvom poglavlju opisan je problem, predmet i objekat istraživanja. Definisana radna i pomoćne hipoteze, određena svrha i ciljevi istraživanja, te naučne metode korištene u istraživanju.

U drugom poglavlju analizirana su relevantna saznanja o pojmu komuniciranja u organizacijama. Informacije o procesu komunikacije uopšte, vrste komunikacije, kanali komuniciranja, komunikacije u organizaciji.

Treće poglavlje razmatra strukturu komunikacije u kompanijama, modele komuniciranja, novije poglede na strukturu komunikacijskog procesa, efektivnu komunikaciju i konflikt u organizaciji i stilove rješavanja.

Četvrto poglavlje sublimira prikupljene podatke u formi zaključka.

2 Relevantna saznanja o pojmu komuniciranja

3 Pojam komunikacije

Komunikacija (lat. Communicatio – obhođenje, opštenje) je aktivnost obhođenja između pojedinca ili grupe u cilju efikasnog prenošenja informacija i njihovog razumijevanja. Komunikacija se može objasniti kao sistem veze među ljudima. Međutim, to nisu veze tehničke prirode, kao što su dijelovi složenih uređaja povezanih cijevima i žičanim provodnicima radi prenošenja mase i energija. Radi se o procesu prenošenja informacija od jedne osobe do druge, uz uslov njihovog prijema i razumijevanja.

Značaj promjene ekonomskog i socijalnog okruženja doprinijele su sve većem značaju komunikacije za poslovanje preduzeća. Komunikacije predstavljaju krovotok svake organizacije i najčešće se u literaturi pravi poređenje komunikacijskog sistema sa kardiovaskularnim sistemom. Prema tome, komunikacija je jedna od komponenti organizacije, jer se veze između elemenata organizacionog sistema uspostavljaju razmjenom informacija. Svrha komunikacije u organizaciji je provesti promjenu – usmjeriti akcije u cilju dobrobiti preduzeća, što znači da je komunikacija potrebna kako prilikom uspostavljanja planova tako i za njihovo provođenje.⁶⁶

3.1 Značaj efektivne komunikacije

Menadžerima je važna efektivna komunikacija iz tri razloga:

Prvi razlog zbog kojeg je menadžerima važna efektivna komunikacija je taj što je komunikacija zajednička nit koja veže menadžera i procese planiranja, organizacije, upravljanje ljudskim resursima sa kojima raspolaže, vođenje i kontrola. Komunikacija služi da menadžer obavijesti radnike ili nadređene o zadacima, ciljevima, planovima, također da im olakša i uputi ih na koji način ispravno da donesu odluku a da ista ne utiče negativno na

⁶⁶ Prof. dr. Dževad Šehić, Doc. dr. Zijada Rahimić, Ekonoski fakultet Sarajevo, Sarajevo, 2009. god., str. 259.

poslovanje preduzeća. Samim tim efektivna komunikacija menadžera pomaže uposlenima i motiviše ih u poboljšanju rada pojedinca ka ostvarenju planiranog cilja organizacije.

Drugi razlog je vještina pomoću koje će menadžer iskoristiti široku lepezu talenata koja nudi multikulturalni svijet organizacije. Globalizacija poslovanja donosi izazove i zahtjeva usavršavanje komunikativnih sposobnosti menadžera. Zbog novih izazova koje globalizacija poslovanja nosi sa sobom menadžeri trebaju konstantno razvijati i usavršavati svoje komunikativne sposobnosti i vještine.

Treći razlog koji je menadžerima važan za efektivno komuniciranje je to što većinu vremena provedu u procesu komunikacije. Rijetki momenti u kojima su menadžeri sami, također provedu u komunikaciji (pripremanju izvještaja, obavljanju telefonskih razgovora, pišu i odgovaraju na e-maliove,...).

3.2 Vrste komunikacije

Komunikacije se mogu podijeliti na verbalnu, neverbalnu, pisanu, elektronsku.... Sam model komunikacije podrazumijeva učešće najmanje dvije osobe i odvija se dvosmjerno. Pored ove podjele postoje i druge podjele; prema broju učesnika intrapersonalna, interpersonalna, javna, masovna, grupna. Jedini izuzetak iz pravila dvosmjerne komunikacije (učešće najmanje dvije osobe) je kod intrapersonalne komunikacije kad se komunicira sam sa sobom (ipak i u ovom slučaju postoji dvosmjernost).

Značajna je zastupljenost verbalne komunikacije koju karakteriše upotreba riječi u interakciji između pošiljaoca i primaoca. Kod neverbalne komunikacije izraz lica, stav, geste, pokreti šalju informacije sagovorniku koja može biti i pogrešno protumačena. Pisana komunikacija vrši se putem pisanih kodova, abeceda, hiroglifi... U novije vrijeme sve više zatupljena je elektronska komunikacija. Elektronska komunikacija se ubraja i u tehnološke kanale ovdje se mogu napraviti podjele na telefonske, digitalne, virtuelne, televizijske i kinematografske.

Podjela se može izvesti i prema namjeni reklamna, novinarska, obrazovna, politička a postoji i organizacijska komunikacija.

3.3 Kanali komunikacije

Kanali komuniciranja su određeni putevi kojima se kreću informacije od pošiljaoca do primaoca. Pošiljalac poruke bira kanale komuniciranja koji mogu biti zvanični i nezvanični. Zvanične kanale utvrđuje organizacija i njima se prenose poruke koje se odnose na poslovne aktivnosti članova u organizaciji. Ovi kanali su direktno u vezi sa organizacionom strukturom, kao formalnom hijerarhijom gdje se tačno zna ko koga izvještava, nadgleda i šta su čije odgovornosti.

Neformalnim, nezvaničnim kanalima se obično prenose poruke lične prirode.

Za prenošenje poruka najčešće se u preduzeću koriste lični kontakti menadžera i radnika, telefonski razgovori, interna televizija i razglas, radni sastanci, pisani izvještaji, planski dokumenti i slično. Svaki od navedenih kanala komuniciranja ima prednosti i nedostatke, što znači da je ispravan izbor kanala, od velikog značaja za uspješnu komunikaciju.⁶⁷

Kanal se može definisati i kao posebna ruta ili tehnologija koja se koristi za prenošenje poruke. Kao primjer može se uzeti telefon, e-mail,...

Ipak, usmena komunikacija koja koristi više kanala, putem ljudskih osjetila, pruža najbržu povratnu informaciju. Komunikacijski kanal može se predstaviti kao stvarna ili imaginarna linija komunikacije duž koje se poruke kreću od pošiljaoca do primatelja.

3.4 Oblici komuniciranja

U ovom dijelu razmatra se o sljedećim oblicima komunikacije:

- usmena komunikacija
- pisana komunikacija
- neverbalna komunikacija.⁶⁸

Usmena komunikacija ili razgovor, odnosi se na izgovorenu riječ i upravo je riječ glavni kod komunikacije u razgovoru. Usmena komunikacija je u svim segmentima jako važan oblik komunikacije. Kanali koji su uobičajni za prenos usmene komunikacije su: razgovor licem u lice, telefonski razgovor, razgovor putem televizije, radija i interneta zvukom. Prednosti usmene komunikacije su brojne, naravno ima i nedostataka usmena komunikacija. Kada su u pitanju prednosti usmene komunikacije koje ovaj oblik ima više nego ostali, najvažnije su prednosti što ljudi u razgovoru, pitanjima i odgovorima mogu odmah primiti povratnu informaciju i procijeniti da li su ih sagovornici razumjeli ili ne. Također i obrnuto, da li su oni razumjeli poruku koju njima sagovornici upućuju. Prednost usmene komunikacije je i ta što je praćena uglavnom s neverbalnom komunikacijom, iako je neverbalna komunikacija drugi oblik komuniciranja. Nedostatci usmene komunikacije su također, jako važni i treba ih pomenuti u razgovoru licem u lice ili putem tehnoloških kanala obično se ne razmišlja dovoljno o poruci koja se šalje, načinu na koji će ta poruka biti primljena, pa često se kaže i više nego bi se trebalo reći ili se zbog toga što se izgovori u krajnjem slučaju može i zažaliti. Može se desiti da se prilikom usmene komunikacije izostavi važna poruka koja se trebala reći ili da nije bilo dovoljno vremena da se pripremi adekvatan i kvalitetan odgovor. Također, kada je usmena komunikacija u pitanju, ona nema trag ni potvrdu pa se može zloupotrijebiti i sagovornik može namjerno izostaviti dio naše poruke, itd.

⁶⁷ Prof. dr. Dževad Šehić, Doc. dr. Zijada Rahimić, Ekonoski fakultet Sarajevo, Sarajevo, 2009. god., str. 263.

⁶⁸ Michael J. Rouse, Sandra Rouse, Poslovne komunikacije, MASMEDIA, Zagreb 2005. god., str. 45. i 46.

Pisana komunikacija ima neke prednosti nad usmenom, obično se više razmišlja kada se piše, nego kada se govori, jer jednom napisana, komunikacija postaje zauvijek zapisana. Pošiljatelj prikupi informacije, ima vremena da razmisli i napiše prije nego pošelje ih primaocu. Primaoc ima dovoljno vremena da razmotri i ako je potrebno više puta pročita prije nego što odgovori, naravno odgovorom kojim je najzadovoljniji. Jako je bitan pisani oblik komunikacije pogotovo u poslovnom komuniciranju i važnim odlukama.

Nedostatci pisane komunikacije su oduzimanje vremena koje pisana komunikacija zahtjeva, zatim i brzina odgovora. Bilo kojim tehnološkim kanalima da se šalje ili čak pismom, ovaj proces nije brz da pošiljatelj dobije povratnu poruku. Ova poruka se treba izdiktirati, otkucati, poslati, napokon kada je primatelj dobije, potrebno je otvoriti, pročitati, napisati i vratiti. Najbrža pisana komunikacija je putem maila, ipak oduzima više vremena od razgovora.

Neverbalna komunikacija, često se zanemaruje važnost ovog oblika komunikacije, primatelji poruka daju veću pažnju neverbalnom obliku komunikacije nego usmenom ili pisanom obliku. Neverbalni oblik komunikacije je izrazito snažan.

Psiholog Albert Mehrabian (1968. i 1971.) napominje da neverbalni dijelovi poruke mogu biti važniji od značenja izgovorenih riječi. Mehrabian je poruku podijelio na tri komponente:

1. verbalnu – odnosi se na same riječi
2. zvučnu – odnosi se na ton u kojem su riječi izgovorene
3. izražajnu – odnosi se na izraz lica ili govor tijela koji prati riječi.⁶⁹

Neverbalnom komunikacijom, govorom tijela ljudi prenose i svoje emocije, a da toga nisu ni svjeni u komunikaciji i razgovoru.

Neverbalni kanali su:

1. jezik tijela (kretnje);
2. zvukovi (parajezik, smiješak, stanke bez zvuka);
3. udaljenost (prostor što nas dijeli od sugovornika);
4. fizičke osobine (privlačnost izgleda, veličina tijela, boja kože);
5. artefakti (odjeća, šminka, naočale, nakit);
6. estetika (glazba, osvjetljenje, boje);
7. kronemika (vrijeme).⁷⁰

⁶⁹ Michael J. Rouse, Sandra Rouse, Poslovne komunikacije, MASMEDIA, Zagreb 2005. god., str. 48.

⁷⁰ Maja Žitinski, KULTURA POSLOVNOGA KOMUNICIRANJA, Sveučilište u Dubrovniku 2010. god., str. 97.

3.5 Komunikacijski tok u organizaciji

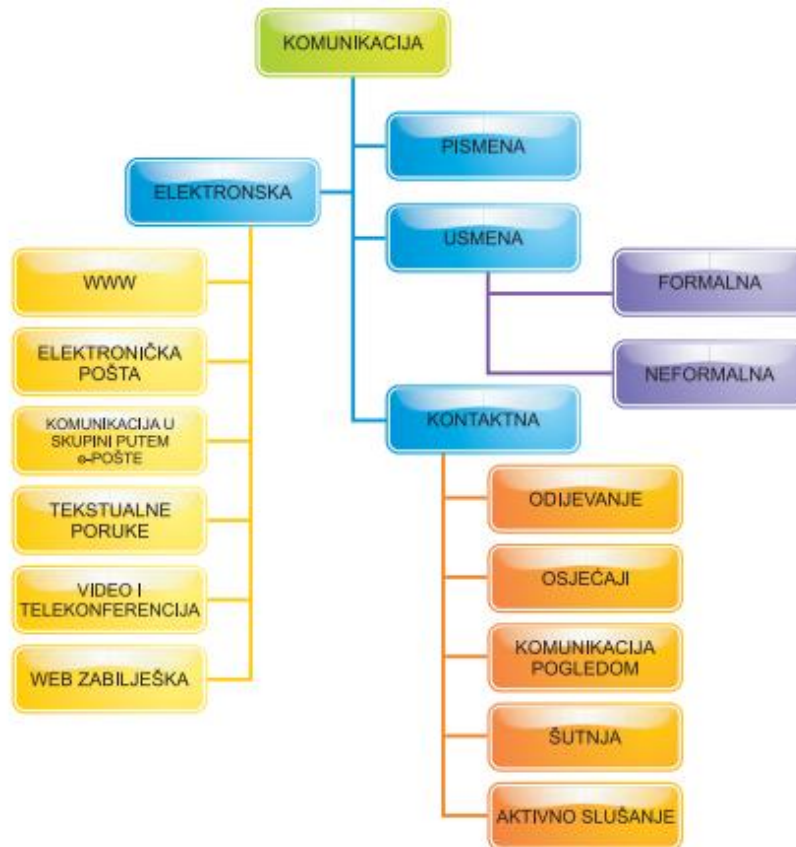
Komunikacija u organizaciji treba da se odvija na svim nivoima, kao i između više nivoa. Proces komunikacije se može odvijati u različitim pravcima: prema dole, prema gore i bočno. U kojoj mjeri će biti zastupljeni, odnosno dominirati određeni pravci prenosa informacija zavisi u znatnoj mjeri od tipa organizacione strukture. Tako se kod centralizovanih organizacionih struktura, komuniciranje obavlja po vertikalnoj liniji. Ili kod matične organizacione strukture postoji tendencija kombinovanja vertikalne i bočne komunikacije.⁷¹

- Oblik komuniciranja koji se razvija u hijerarhijskim piramidalnim strukturama, koji, po pravilu ima jednosmjernan tok: od vrha prema dnu piramide.
- Taj oblik se praktikuje u raznim institucijama: proizvodnim sistemima, državnim ustanovama, vojsci, policiji itd. Interaktivnost u njemu ima svrhu da pokaže kako se odluke, naredbe izvršavaju, kako se dijelovi strukture i pojedinci ponašaju. Ovdje je simbolizacija, po pravilu, pojednostavljena, značenja simbola jasno i u datom značenju obavezna. Razmjena mišljenja je svedena na prijedloge pojedinaca iz dna piramide kako da se poboljša upravljanje tehnikom i tehnologijom, kako da se sa što manje utroška raznih vrsta energije dobiju što bolji efekti.
- «Public relations» (PR) kao nova naučna disciplina pokušava da i u ovom komunikacijskom nivou razvije dijalog, ostvari neke elemente demokratičnosti radi poboljšanja efekata.⁷²

Načine, kojima se pri međuljudskim osobnim i poslovnim odnosima u menadžmentu i organizaciji može komunicirati, prikazuje grafički prikaz 1.

⁷¹ Prof. dr. Dževad Šehić, Doc. dr. Zijada Rahimić, Ekonoski fakultet Sarajevo, Sarajevo, 2009. god., str. 265. i 267.

⁷² Fuad Kovač, MA, Komunikologija Skripta, str. 26.

Grafički prikaz 1 – Načini komuniciranja

Dakle, razlikujemo:

- Usmeno (govorno, verbalno) izražavanje,
- Kontaktne (neverbalne) izričaj,
- Pismena komunikacija,
- Elektronska komunikacija (e-komunikacija).⁷³

3.6 Formalna komunikacija u organizacijama

U organizaciji postoje redovni službeni kanali komuniciranja kojima standardizirano informacije putuju u/kroz organizacione cjeline. Ovdje postoji podjela na vertikalnu i horizontalnu komunikaciju.

Komunikacija između menadžera i podređenih čini formalni kanal vertikalne komunikacije kojim najčešće putuju izvještaji. Kada se govori o vertikalnoj komunikaciji ona može biti silazna i uzlazna. Silazna komunikacija kreće

⁷³ Maja Lamza – Maronić, Jerko Glavaš, Poslovno komuniciranje, Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku, Osijek 2008. god., str. 22.

od viših razina hijerarhije ka nižim razinama. Svrha ovakve komunikacije je upravljanje na nižim hijerarhijskim nivoima. Najčešće to su instrukcije što i na koji način treba uraditi, podatci koji objašnjavaju povezanost zadatka sa drugim zadacima ili ciljevima u organizaciji, informacije o normativima, procedurama, podatci o rezultatima organizacije, grupe ili pojedinca. Također, ovaj kanal koristi se u svrhu motivacije uposlenika s ciljem ostvarenja misije. Kao što teorija navodi i kod ove komunikacije može doći do iskrivljivanja (šum) poruke.

Za razliku od silazne komunikacije uzlazna komunikacija započinje na nižim nivoima i putuje ka višim nivoima. Najčešći cilj ovakve komunikacije je proslijeđivanje podataka višim nivoima o tome što se događa na nižim. U pravilu to su informacije o izvršavanju zadataka.

Pored vertikalne komunikacije u organizaciji se vodi i horizontalna komunikacija. Informacije koje putuju između osobe ili osoba istog organizacijskog nivoa u preduzeću spadaju u horizontalnu komunikaciju. Njima se najčešće koordinira rad međusobno povezanih organizacijskih cjelina ili se uvezuju projektne grupe kako bi se donosile efikasne odluke.

3.7 Prepreke i prekidi u komunikaciji i način poboljšanja komunikacije

U procesu komunikacije bitne su karakteristike ličnosti pošiljaoca, odnosno primaoca poruke, njihov nivo obrazovanja, status u društvu, navike i slično. Bitne su i emocije, tj. kako se u momentu komunikacije osjeća pošiljalac ili primalac poruke, jer u velikoj mjeri njihova osjećanja utiču na način prezentiranja i interpretaciju primljene poruke.

Pri komunikaciji ne dešava se uvijek da poslana informacija kod primatelja bude interpretirana na tačan način (dolazi do iskrivljivanja informacije). Pomoć u rješavanju ove problematike dali su komunikacijski modeli putem kojih je moguće ustanoviti komunikacijski problem, a predlažu i korake za njihovo rješavanje odnosno spriječavanje (nesprazum, prepreka, prekid).

Neki od značajnijih modela su Claude – Šanon, crno-bijela kutija, Berlov SMCR model kao i model komunikacijskog događaja.

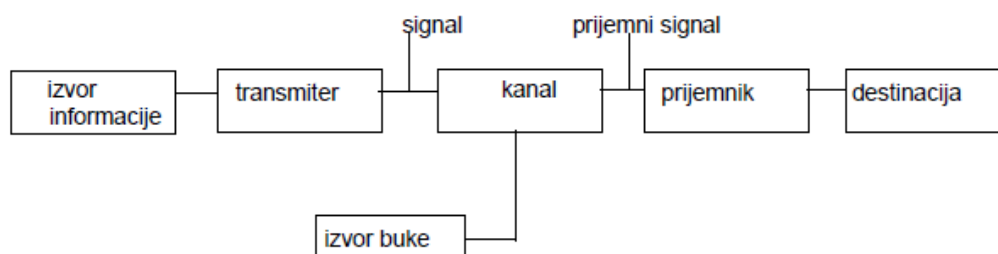
Važno je naglasiti da se opasnosti mogućeg prekida komunikacijskog procesa mogu dogoditi u svim fazama počev od pošiljalca pa sve do primatelja. Pošiljalac može nedovoljno precizno oblikovati misao, nerazgovjetno interpretirati misao, na kanalu veze mogu postojati smetnje, primaoc može imati otežano dekodiranje poruke kao i zbog dvosmislenosti potpuno pogrešno shvatanje poruke. Iz predhodno navedenog jasno je da u bilo kom dijelu komunikacijskog događaja može doći do izmjene poruke što će rezultirati neuspješnom komunikacijom.

Menadžeri trebaju identifikovati nastale smetnje i predložiti mjere za njihovo otklanjanje. To ne bi trebalo ostati na prepoznavanju i poduzimanju mjera, već na kontinuiranom radu za poboljšanje komunikacije i preventivno djelovanje. Preventivno i efikasno sredstvo za ispitivanje komunikacijskih politika, aktivnosti i mreža je komunikacijska revizija, koja se ne bavi problemom, već sprečava njihovo nastajanje. Komunikacijska revizija može se obaviti na više načina, posmatranjem, zadatcima koji se odnose na politiku preduzeća, pravilima, procedurama između uposlenih, inovativnim mrežama za rješavanje problema, prijedlozima, integrativnim mrežama koje se odnose na pohvale, informativno-instruktivnim mrežama, upitnicima, analizama itd.

4 Struktura Komunikacije u Kompanijama

5 Modeli komunikacije

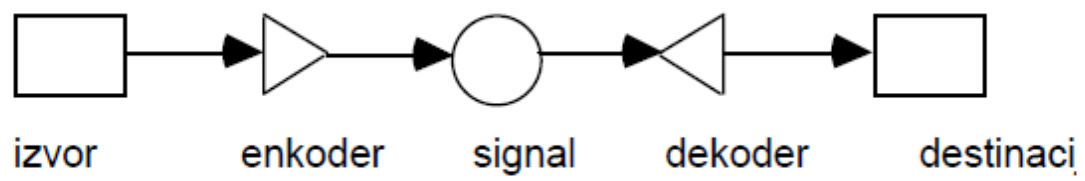
Sam proces komuniciranja postoji od kad postoji i čovjek. Međutim, tek u novijem dobu počinje se ozbiljnije proučavati i definisati kroz modele komuniciranja. Modeli komuniciranja pokušavaju opisati strukturu komunikacijskog procesa. Naučni model komuniciranja definisali su Šanon i Viver (Shannon i Weaver) koji ekstrapoliraju Vinerov koncept statističke transmisije signala i daju šematizovan opis komuniciranja.

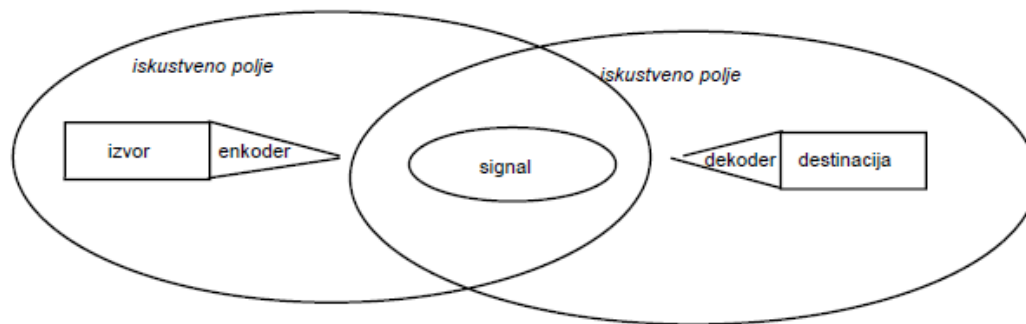
Šema 1. Šanon-Viver koncept komuniciranja

U ovom opisu komunikacijskog procesa vidljivo je da ima izvor informacije (koji proizvodi određenu poruku), transmitter (koji pretvara poruku u signal za prenos preko kanala veze), izvor buke/smetnji, prijemnika (koji signal prihvata i poruku dekodira), destinacije (koja prima poruku).

Ovaj model preuzimaju i poboljšavaju lingvisti i komunikolozi (Osgod, Šram, Njukom kao i mnogi drugi teoretičari) koji daju svoje modele komuniciranja prikazanih na šemama 2, 3, 4.

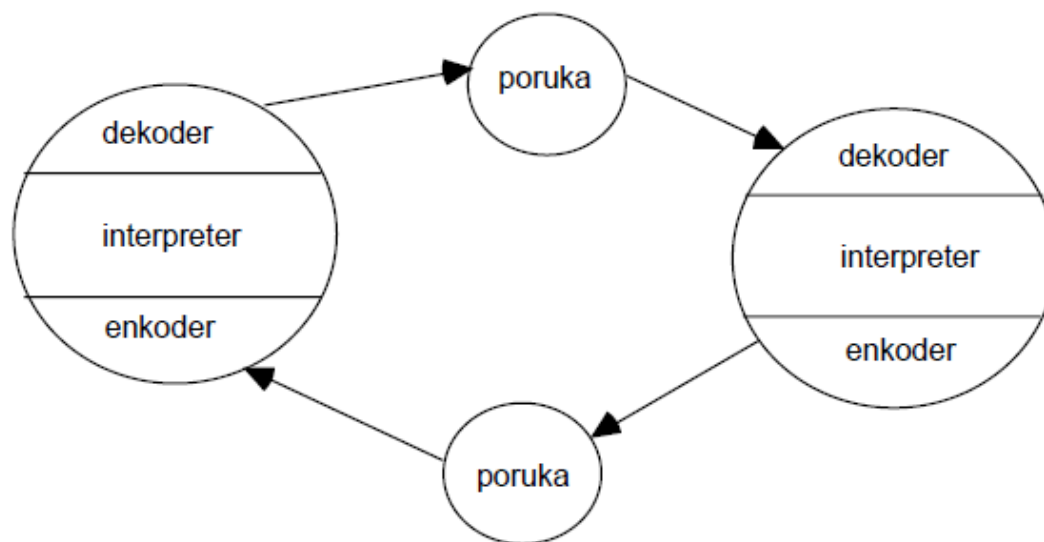

Šema 2. Napredniji koncept komuniciranja

Šema 3. Jedan od koncepata komuniciranja

Šema 4. Model komunikacijskog peocesa⁷⁴

5.1 Načela Komunikacije

Proces uspješnog komuniciranja je uspješan i ima svoj učinak samo ukoliko su svi sudionici voljno uključeni u interakciju i pošiljatelj i primatelj u tom slučaju informacija ima svoju djelotvornost. Da bi se komunikacija smatrala kompletnom potrebno je da primatelj u potpunosti shvati i razumije poruku. Potrebno je da obje strane razumiju informacije i poruke da bi mogao biti uspješan poslovni kontakt. Da bi se to postiglo potrebno je uvažiti određena načela uspješne komunikacije, a to su:

Načelo jasnoće, poruke trebaju biti proslijeđene na najjednostavniji mogući način. Razumljivo izražavanje nije urođena sposobnost već se uči. Da bi se jasno izražavali potrebno je steći određeno znanje i navike u govoru. Upotrebom jasnih rečenica, korištenje riječi koje su poznate i izražavanje misli na način na koji će biti prihvatljive sagovorniku. Potrebno je misao prenijeti u cjelosti, ne u dijelovima.

Načelo jezgovitosti, potrebna je umjerenost i ograničenje u broju poruka i informacija koje se šalju primatelju, sagovorniku. Nepotrebno je pisati preopširne poruke s beskorisnim ili zbunjujućim prilažnim dodatcima, već sažete i jasne poruke koje će biti shvaćene. Ali to ne znači da treba škrtro izlagati i pisati. Kada je

⁷⁴ Aleksandar Bogdanić, Komunikologija, Komunikološki fakultet u Banja Luci, Banja Luka 2005. god., str. 99.

riječ o poslovnom komuniciranju, ako se govori previše ili premalo u prosječnom razgovoru djeluje neuvjerljivo, čak kod sagovornika može da se izazove sumnja u namjere.

Načelo omeđenosti razgovora kod poslovne komunikacije je od izražajnog značaja. Potrebno je da se sagovornici drže isključivo teme o kojoj razgovaraju.

Načelo tačnosti, prije nego se pošalje informacija treba se provjeriti. Prilikom razgovora ne treba iznositi informacije koje nisu provjerene, za koje nemamo dokaz da su tačne, pogotovo je nepoželjno govoriti neistinu. Uvijek treba imati na umu da se može dokazati samo ono što je istinito.

Načelo oblikovanja je sastavni dio interakcijskog procesa, tj. pravilna forma poslovnog komuniciranja koja je neizbježna da bi se postigla uspješna poslovna komunikacija.

5.2 Moderno komuniciranje

U moderno komuniciranje osoba koja šalje poruku mora biti pripremljena da u svoju poruku uključi i primaoca. Ustvari, u značajnom obimu pošiljalac će dozvoliti primaocu da odredi sadržaj poruke. Moderne komunikacijske teorije su označene njihovim prepoznavanjem aktivne uloge slušaoca (primaoca poruke), koji biraju, interpretiraju, odbijaju ili prihvataju dijelove poruke. Ako pošiljalac želi da poruka bude prihvaćena, ne samo forma nego i sadržaj mora biti prilagođen primaocu/ima poruke.

Zbog toga je važno identifikovati ciljnu grupu ili formulirati poruku u jeziku koja je odgovarajuća za tu grupu. Interesi i mišljenja primalaca poruke su centralni, a ne interesi i pogledi osobe koja šalje poruku. U modernoj teoriji komunikacije postoji par generalnih smjernica za formulisanje poruke među kojima su najzastupljenije KISS i AIDA smjernice.⁷⁵

KISS (keep it short and simple) koncept je veoma kratko i koncizna centralna poruka koja je podsjetnik i za govornika i za slušaoca. Potrebno je da se govori više puta i to na početku, na sredini i na kraju razgovora, kako se ne bi govornik udaljio od teme, a slušalac može pratiti govor (poruku).

AIDA (attention-pažnja, interest-interes, desire-želja and action-aktivnosti) je druga korisna metoda za formulisanje centralne poruke. Kroz ovu metodu cilj je da se zaintrigira postepeno pažnja slušalaca, počevši s onim što zaokuplja pažnju slušaoca s pretpostavkama onoga šta će biti. Na ovaj način potrebno je povećati želju slušaoca da poduzme aktivnosti. Poruka prolazi kroz različite faze u procesu prijema kod slušaoca. Ukoliko se govori neistina, ili ako tvrdnja koja se govori nije provjerena i sigurna, sigurno će od strane primaoca biti odbijena ili neprihvaćena.

⁷⁵ Prof. dr. Dževad Šehić, Doc. dr. Zijada Rahimić, Ekonoski fakultet Sarajevo, Sarajevo, 2009. god., str. 279.

5.3 Elektronska Komunikacija

Elektronska ili e-komunikacija je savremeni oblik komunikacije u organizacijama. Nakon razvoja ICT komunikacije razvila se i mogućnost lakšeg, bržeg i jednostavnijeg komuniciranja. Ovaj način komunikacije omogućava brzo gotovo trenutno komuniciranje, jednostavnu komunikaciju s fizički udaljenim osobama, a uz znatno niske troškove i dostupnost. Zbog svega navedenog ovaj način i oblik komunikacije je postao neizbježan proces komuniciranja kako unutar menadžmenta i organizacije tako i s poslovnom okolinom. Savremene poslovne organizacije vrše izmjenjene tradicionalnih komunikacija, sa novim i modernim, elektronskim koje su u velikom značaju postale i neizbježan proces poslovne komunikacije.

Elektronska komunikacija može se odvijati putem:

- Središnjeg računara;
- Mrežnog računara;
- Osobnog računara;
- Prijenosnog računara;
- Ručnog računara i
- Mobilnog uređaja pete generacije.

Svi ovi uređaji neizostavan su dio u procesu poslovne elektronske komunikacije. Sa strane menadžmenta uvođenje novih i savremenih oblika ili prilagođavanje savremenim oblicima tehnologije, načina komuniciranja i samog rada na istim zahtjeva i zapošljavanje edukovanog kadra za isti ili dodatno ulaganje i organizovanje doškolovanja kadra s kojim raspolaže.

5.4 Konflikti u organizaciji i stilovi rješavanja

Konflikt je sukob mišljenja, nespojivih tendencija i djelovanja pojedinca ili grupe, komunikacijski sukob između konkurentnih ili kooperacijskih situacija. Sukob može biti zbog neslaganja, zbog raspodjele sredstava, ciljeva, statusa, vrjednovanja grupe ili pojedinca. Konflikt se može pojaviti na interpersonalnom ili organizacijskom nivou. Tri su različiti pogledi na konflikt:

1. Tradicionalno gledanje na konflikt;
2. Konflikt kao ljudski odnos i
3. Konflikt kao interaktivni odnos.

Tradicionalan pogled na konflikt je negativan i ima loš uticaj na organizaciju, treba se izbjegavati. Ovaj pogled na konflikt je dominirao krajem 19-tog stoljeća i u polovini 20-tog stoljeća.

Konflikt kao ljudski odnos smatra se prirodnim i neizbježnim u svakoj organizaciji. Čak je u određenim situacijama konflikt koristan za organizaciju. Ovaj pogled na konflikt bio je dominantan krajem 40-tih do sredine 70-tih godina prošlog stoljeća.

Treći pogled na konflikt, kaže da su određeni nivoi konflikata u organizacijama neizbježni i da organizacija bez konflikata tokom vremena postaju statične, krute i nesposobne da odgovore i da se prilagode izmjenama uslova okruženja.

Vrste konflikata u organizaciji koji utiču i na sam rad i funkcionisanje organizacije su:

- Disfunkcionalan - nizak (stagnirajući, nedostatak novih ideja, neraspoloženje prema promjenama);
- Funkcionalan – optimalan (samokritičan, inovativan i sposoban) i
- Disfunkcionalan - visok (nekooperativan i haotičan).

Da bi se razumjele konfliktne situacije u organizacijama potrebno je analizirati sve elemente konflikata:

- Raniji odnosi partnera;
- Ponašanje u toku konflikata;
- Glavni program;
- Socijalna sredina;
- Posmatrači;
- Strategija rješavanja i
- Posljedica.

Ukoliko menadžer želi uspješno da kontroliše i rješava konflikte (sukobe) u organizaciji, potrebno je da na temelju analiza razlikuje tehnike ponašanja, kao što su: konkurentnost, saradnju, izbjegavanje, prilagođavanje i kompromis. Ovo su ujedno i stilovi za rješavanje nefunkcionalnih konflikata, jer je cilj i misija svakog menadžera da ostvari optimalan nivo konfliktne situacije u organizaciji, kako bi se uspijeh ostvario.

Zaključak

Komunikacija je aktivnost obhoda između pojedinca ili grupe u cilju efikasnog prenošenja informacije i njihovo razumijevanje. Komunikacija je sistem veze između ljudi. Krvotok svake organizacije je komunikacija. Važna je efektivna komunikacija iz tri razloga, prvi razlog, jer je komunikacija nit koja veže menadžera u svim procesima unutar organizacije, kao i sve uposlene. Drugi razlog je zbog globalizacije poslovanja. Treći razlog odnosi se na menadžersku ulogu u upravljanju sa raspoloživim ljudskim resursima, isključivo kroz komuniciranje. Komunikacije se mogu podijeliti na verbalnu, neverbalnu, pisanu i elektronsku.

Istraživanjem osnovnih saznanja o komunikaciji utvrđeni su osnovni elementi procesa komunikacije: pošiljalac, poruka, primalac, komunikacijski kanal, povratna informacija i šumovi. Također, prikupljene su informacije o komunikaciji i njihovim podjelama, te kanalima komuniciranja. Kada se govori o oblicima komuniciranja utvrđene su podjele na; usmenu, pismenu i neverbalnu.

Također, prikupljena su saznanja o komunikacijskom procesu u organizacijama i njegovim osnovnim karakteristikama (usmena, kontaktna, pismena i elektronska komunikacija). Prikupljene informacije iz literature i

posmatranje procesa u kompaniji Prevent-Safety prikazale su i formalnu komunikaciju u organizacijama. Saznanja o problemima u komunikaciji i način njihovog prevladavanja jasno ukazuju da još uvijek nije osmišljen savršen model, vjerovatno nikad neće ni biti zbog mnoštva faktora koji mogu uticati na iskrivljenje informacije/poruke. Svi prikupljeni podaci ukazuju da su definirani osnovni elementi komunikacije u organizacijama čime je potvrđena prva pomoćna hipoteza.

Već duže vrijeme pokušava se jasno definirati model komunikacije koji bi opisao strukturu komunikacijskog procesa. Naučni model komuniciranja definisali su Šanon i Viver koji su kroz koncept statističke transmisije signala šematizovan opis komunikacije. Nakon njih lingvisti i komunikolozi pokušavaju poboljšati ili predložiti nove modele komunikacije (Osgod, Šram, Njukom...). Oni definiraju strukturu komunikacijskog procesa koji počinje izvorom (generiranje poruke) koji potom se enkodira i u vidu signala putem komunikacijskog kanala proslijeđuje do dekodera (koji enkodirani signal dekodira) i proslijeđuje ka destinaciji. U novije vrijeme pojavljuju se i kritičari (Akmajian) koji tvrdi da modeli nisu objasnili ništa suštinsko u procesu komuniciranja među ljudima u organizaciji. Također, istraživanjem je utvrđeno da u organizacijama postoje konflikti te da imaju tri pogleda na konflikt ; Tradicionalni pogled, konflikt kao ljudski odnos i konflikt kao interaktivni odnos. U pogledu vrste konflikata oni mogu biti ; Disfunkcionalan-nizak, Funkcionalna-optimalan i Disfunkcionalan-visok. Ukoliko menadžer želi uspješno da kontroliše i rješava konflikte (sukobe) u organizaciji, potrebno je da na temelju analiza razlikuje tehnike ponašanja, kao što su: konkurentnost, saradnju, izbjegavanje, prilagođavanje i kompromis. Ovo su ujedno i stilovi za rješavanje nefunkcionalnih konflikata, jer je cilj i misija svakog menadžera da ostvari optimalan nivo konfliktne situacije u organizaciji, kako bi se uspjeh ostvario.

Ovim je potvrđena i druga pomoćna hipoteza : Analizom modela komuniciranja, komunikacijskog toka u organizaciji, značaja efektivne komunikacije, konflikata u organizaciji i stilova rješavanja jasno se vidi struktura komuniciranja u kompanijama. Kako su pomoćne hipoteze postavljene i potvrđene s ciljem potvrđivanja radne hipoteze ista je potvrđena. Naučno utemeljenim spoznajama o pojmu komunikacije moguće je jasno utvrditi strukturu komunikacije u kompanijama kao i osnovne elemente komunikacije.

Literatura

Knjige i publikacije

1. Prof. dr. Dževad Šehić, Doc. dr. Zijada Rahimić, Ekonoski fakultet Sarajevo, Sarajevo, 2009. god.
2. Michael J. Rouse, Sandra Rouse, Poslovne komunikacije, MASMEDIA, Zagreb 2005. god.
3. Maja Žitinski, KULTURA POSLOVNOGA KOMUNICIRANJA, Sveučilište u Dubrovniku 2010. god.
4. Fuad Kovač, MA, Komunikologija Skripta.
5. Maja Lamza – Maronić, Jerko Glavaš, Poslovno komuniciranje, Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku, Osijek 2008. god.
6. Aleksandar Bogdanić, Komunikologija, Komunikološki fakultet u Banja Luci, Banja Luka 2005. god.

GJURMË TË HEBRENJËVE NË RAJONIN E VUSHTRRISË

Mr.sc. Jeton Sallahu - Vushtrri, Republika e Kosovës

Abstract

Study paper entitled “Traces of Jews in the Vushtrri region”, includes the presence of the Jewish ethnos in the Vushtrri region through time. All this explains their acceptance on Albanian soil by the majority population, so the Albanian one, thus reveals at the same time a value of the Albanians, we are talking about accepting variety, and that latter corresponds strongly with the very essence of the European Union.

In fact, the aforementioned region has been enriched with other nationalities, including the Jews. However, today it is difficult to find in this region the presence of the Jewish ethnos, but in the not-so-distant past, they had been on these sides, especially during World War II, being welcomed by the Albanian people, and the latter, although endangered by German forces, had kept Jewish families in their homes.

It is interesting to elaborate on the activity of a Couple of Doctors, that one of them was of the Jewish-male ethnos, while for women we do not know what ethnality belonged to, who had behaved correctly with the Albanian population, while working in the Vushtrri region.

Keywords: Traces of the Jews, Vushtrri Region, Albanians, Diversity, European Union.

Abstrakt

Punimi studimor i titulluar “Gjurmë të hebrenjëve në rajonin e Vushtrrisë”, ngërthen në vete praninë e etnosit hebre në rajonin e Vushtrrisë nëpër kohë. E gjithë kjo shpjegon edhe pranimin e tyre në truallin shqiptar nga popullata shumicë, pra ajo shqiptare, kështojshëm shpërfaqë njëkohëshëm edhe një vlerë të shqiptarëve, fjalën e kemi për pranimin e larushisë, e që kjo e fundit korrespondon fort edhe me vet thelbin e ekzistencës së Bashkimit Evropian.

Ç’është e vërteta, rajoni i sipërpërmendur ka qenë i pasuruar edhe me të tjera kombësi, përfshirë këtu edhe hebrenjtë. Megjithatë, sot është vështirë të gjejmë në këtë rajon prani të etnosit hebre, porse në të kaluarën jo të largët, ata kishin qenë në këto anë, veçanarisht gjatë Luftës së Dytë Botërore, duke u mirëpritur nga populli shqiptar, e ky i fundit edhe pse i rrezikuar nga forcat gjermane, i kishte ruajtur familjet hebrenje në shtëpitë e tyre.

Është interesant elaborimi i veprimtarisë edhe të një çifti doktorësh, që njeri prej tyre ishte i etnosit hebre-burri, gjersa për gruanë nuk kemi dijeni çfarë etnonacionaliteti i përkiste, të cilët kishin pasur sjellje korrekte me popullatën shqiptare, gjersa punonin në rajonin e Vushtrrisë.

Fjalët çelës: Gjurmë të hebrenjëve, Rajoni i Vushtrrisë, Shqiptarët, Diversiteti, Bashkimi Evropian.⁷⁶

⁷⁶ Abstrakti në gjuhën shqipe është botuar më parë, por jo edhe punimi.

Abstrakti në gjuhën shqipe është botuar në *Book of abstracts* rrjedhur nga konferenca *International Conference, The Perspective of Integration of the Western Balkans into the EU*, (organizuar nga Kolegji AAB, Prishtinë, 2021), p.40.

Prania e etnosit hebre në truallin shqiptar gjatë historisë⁷⁷

Trualli i sotëm i Republikës së Kosovës/Dardanisë antike, përfshirë edhe rajonin e Vushtrisë brenda saj, nga aspekti gjeografik bënë pjesë në qendër të Gadishullit Ballkanik, ndaj me të drejtë studiuesi Zef Mirdita në një punim studimor të tij të titulluar *Ekonomia dhe marrëdhëniet shoqërore në Kosovë në parahistori e deri në antikën e vonë*, thoshte se pozita gjeografike e kësaj treve ka mundësuar që prej kohërave të lashta të vënte ndikime e kryqëzime kulturash të ndryshme, bile duke mos përjashtuar këtu as format e ndryshme ekonomike,⁷⁸ e që edhe komunikacioni në këtë rast ka luajtur një rol të rëndësishëm.⁷⁹ Do të thotë, kjo ka mundësuar jetesën e njerëzve në këto anë qysh në parahistori dhe në periudhat e mëvonshme. Në këtë kuptim, si popullatë e dalur me identitet të krijuar e të dalluar nga të tjerët e që jetonte në antikitet në këto hapësira gjeografike, ishte popullata iliro-dardane, e cila tashmë pranohet në shkencë se është paraardhësja e popullatës së sotme shqiptare. Popullata në fjalë e kohës së antikitetit, siç na e provon studiuesja Edi Shukriu në një studim të saj të titulluar *Shteti i Dardanisë*, kishte krijuar edhe shtetin e mëvetësishëm, Shtetin apo Mbretërinë Dardane, shtet ky që për disa shekuj zhvilloj jetë të pavarur, dhe ishte edhe më i madh territorialisht se Shteti i Kosovës së sotme, siç ka sjellur rezultate për këtë studiuesja Exhlale Dobruna-Saliu përmes punimit të saj të titulluar *Rreth çështjes së ndarjes administrative të Dardanisë në kohën romake*,⁸⁰ gjersa në shekullin e I p.l.k. humbi mëvetësinë e saj pas luftërave të zhvilluara me perandorinë e fuqishme të kohës, fjalën e kemi për Perandorinë Romake, megjithatë, identiteti dardan nuk u tjetërsua, përkundrazi, ai i mbijetoi shekujve, kjo mund të provohet edhe nga ndikimi që kishte ai në emërtimin e njesisë administrative-politike romake, Provincës së Dardanisë.⁸¹ Por, krahas identitetit dominant iliro-dardano-arbnesho-shqiptar, gjatë shekujve në këto anë, kanë jetuar edhe identitete të tjera pakicore, e ndër këto identitete ishte edhe ai hebre, përkundrazi edhe do të thellohem më shumë në këtë trajtesë.

Diku në shekujt e parë të mijëvjeçarit të I, nëse bazohemi tek libri *Rescue in Albania one hundred percent of jews in Albania rescued from Holocaust* të autorit Harvey Sarnier, arkeologët kishin gjetur mbetje të një **sinagoge** në Dardani,⁸² çka tregon për një prezencë të hershme të etnosit hebre në këto anë. Megjithatë, ekzistojnë edhe indikacione të tjera që qojnë shekuj më herët pikëtakimin midis popullatës iliroarbneshore dhe asaj hebreje.⁸³

⁷⁷ Populli shqiptar, gjatë historisë nuk është identifikuar vetëm me emrin *shqiptar*, por ne në titullim përdorim përmbledhtas vetëm atë.

⁷⁸ Zef Mirdita, *Ekonomia dhe marrëdhëniet shoqërore në Kosovë në parahistori e deri në antikën e vonë* në revistën shkencore *Përparimi* 2 (Viti XXIX, Prishtinë, 1983), p.247.

⁷⁹ Mark Krasniqi, *Komunikacioni i vjetër në Kosovë-Metohi* në revistën kulturore *Përparimi* 7-8 (Vjeti II, Prishtinë, korrik-gusht 1957), p.472.

⁸⁰ Exhlale Dobruna-Saliu. *Rreth çështjes së ndarjes administrative të Dardanisë në kohën romake* në përmbledhsin e kumtesave nga konferenca vjetore kombëtare e shkencës *Java e shkencës 2011* (Ministria e Arsimit, Shkencës dhe Teknologjisë, Departamenti i Shkencës dhe Teknologjisë, Prishtinë, korrik 2011), p.p.185-195.

⁸¹ Edi Shukriu, *Shteti i Dardanisë* në revistën *Kosova* 22/23 (Instituti i Historisë, Prishtinë, 2003), p.9.

⁸² Harvey Sarnier, *Rescue in Albania one hundred percent of jews in Albania rescued from Holocaust* (Brunswick press Cathedral City, California, 1997), p.9.

⁸³ Qazim Namani, *Dorëshkrim të dërguar me titullim Migrimet e para hebreje në Gadishullin Ballkanik* (Prishtinë, 2021).

Tutje, studiuesi Atanasije Urosevic në studimin e tij të titulluar *Kosovo*, gjersa fliste për *varrezat ilire*, ai sikur i gërshetonte edhe *varrezat hebreje* në një katund në lindje të Janjevës ?!⁸⁴ Megjithatë, mund të themi se edhe gjatë shekujve të mesjetës, kontaktet midis hebrenjëve njëren anë dhe iliro-arbërorëve në anën tjetër kanë ekzistuar. Kështu, diku rreth **vitet 1170, historiani hebre Beniamini i Tudelës**, gjersa jepte njoftime për hebrenjtë e Ballkanit, thoshte se disa banorë që jetonin në disa vise në malet shqiptare, të cilët nuk ishin të krishterë, fëmijëve të tyre u vinin emra me preardhje hebreje, kjo për faktin se rrjedhnin prej hebrenjëve, e pra edhe i vlerësonin vëllëzër.⁸⁵ Këtej, kah fundi i epokës së mesjetës dhe fillimi i kohës së re, numri i hebrenjëve ka shkuar me gjasë duke u rritur në truallin arbnesho/arnauto-shqiptar, kjo për faktin se çifti mbretëror spanjoll, Ferdinandi dhe Isabela (fundi shekullit XV, e që vazhdoi si dukuri edhe në shekujt vijues, J.S.), në entuziazëm të rritjes së ndikimit të forcës së tyre në Gadishullin Iberik, pastaj rolin në ekspeditat në zbulimet gjeografike, intensifikuan dëbimin e hebrenjëve, dhe myslimanëve të etnoseve të ndryshme, shembull ky që edhe sovran i portugez, Manueli I, e ndoqi. Kjo do të thotë, se Perandoria Osmane, ku tashmë teritoret arbneshoarnauto-shqiptare ishin në kuadër të saj, (megjithëse për një kohë jo të shkurtër, populli arbnesho-shqiptar kishte rezistuar për të mbrojtur truallin e vet...), i mirëpriti hebrenjtë dhe natyrisht myslimanët⁸⁶ e etnoseve të ndryshme. Këtej, ata do të gjejmë të përmendur nëpër burime se ata ishin të pranishëm edhe në rajonin e Vushtrisë/Vuçitërnës, fjala vjen, nëse bazohemi tek Regjistri Kadastral i viteve 1544-1545, pra, shekulli i XVI, aty duke u bërë fjalë për **Sanxhakun e Vuçitërnës, përmendën 6 shtëpi me hebrenjë. Madje, në një dokument, agallarët e bejlerët e Vuçitërnës**, Prishtinës, Shkupit, Prizrenit dhe qyteteve të tjera, përmendën se ishin ankuar tek sulltanit rreth veshjës së hebrenjëve, më saktësisht, rreth veshjës së këtyre të fundit njëjtëshmërisht me myslimanët, do të thotë rrobat e shtrenjëta prej cohe, e që ajo nuk ishte e bollëshme në treg, pra ishte në mungesë, ngase hebrenjtë e pasur i blenin ato, dhe kjo zvogëlonte mundësitë për blerjen e tyre nga të tjerët, më saktë, nga myslimanët.⁸⁷ Nga kjo e dhënë kuptojmë se pavarësisht se në Shtetin Osman hebrenjtë ishin të mirëpritur, megjithatë, popujt që i takonin fesë islame, ishin më të privilegjuar, ndaj edhe këta t'fundit ishin ankuar.

Në shekujt vijues, hebrenjtë vazhdojnë të zihen në gojë nëpër dokumente, si fjala vjen në shekullin e XVII, respektivisht në **Defterin e Manastirit të viteve 1621-1623**, gjersa flitej për qytetin e Manastirit që banohej kryesisht me arnaut/shqiptarë mysliman, porse aty jetonin edhe popullsi të përziera, e pra edhe hebrenjtë. Madje, këto popullsi edhe bashkëpunonin. Ja po e paraqesim një rast ilustrues, që ndërlidhet me dukurinë e huasë. Këtej, Muhamedi kishte marrë borxh 3 akça nga hebreu Selamon, e edhe ky i fundit kishte dëshmuar se do i jepte 3 akçat atij t'parit.⁸⁸

⁸⁴ Atanasije Urosevic, *Kosovo* (Akademia Serbe e Shkencave dhe e Arteve, Beograd, 1965), p.p.19-21.

⁸⁵ Ferit Duka, *Shekujt osmanë në hapësirën shqiptare studime dhe dokumente* (UET Press, Tiranë, 2009), p.107.

⁸⁶ Ardian Muhaj, *Historia e shpëtimit të hebrenjeve në Shqipëri nuk fillon në Luftën e Dytë Botërore* marrë në *kulturatv.com* (parë për herë të fundit më 27.03.2021). Për më shumë, shih i njëjti autor, në librin *Nga Ballkani në Mesdhe shqiptarët prej mesjetës në agimin e kohës së re* (Tiranë, 2019).

⁸⁷ Emin Pllana, *Vuçitërna me rrethinë nën sundimin osman shekulli XV-XVII* në revisten *Vjetar/Godisnjak XVI-XVII* (Arkivi i Kosovës-Arhiv Kosova, Prishtinë, 1983), p.p.27-42.

⁸⁸ Agron Islami, Ayten Ardel, *Defterët e kadiut osman-sixhilet një dokument i rëndësishëm për historishkrimin e jetës sociale dhe ekonomike të qyteteve shqiptare në shek.15-19-shembulli i Manastirit* në *Kumtesat I shkencat gjuhësore, kulturore dhe historike Java e shkencës* (Ministria e Arsimit, Shkencës e Teknologjisë, Departamenti i Shkencës dhe i Teknologjisë, Prishtinë, 2013), p.p.487-491.

Tutje, në shekujt e mëvonshëm, edhe në **qytetin e Vlorës**, veçanarisht, kishte jo pak hebrenjë, për këtë n'a dëshmon studiuesi Ferit Duka me punimin e tij studimor të titulluar *Shekujt osmanë në hapësirën shqiptare*.⁸⁹ Pastaj, prezencën e hebrenjëve në shekullin e XIX, mund ta gjejmë edhe në qytete të tjera, si në Shkup, Preshevë, Prizren, Prishtinë, Gjakovë, Mitrovicë, **Vushtrri/Vuçitërnë**, e të tjera.⁹⁰ Interesant është të përmendim faktin se në **Mitrovicë**, që është afër gjeografikisht me Vushtrrinë/Vuçitërnën, hebrenjtë mbanin dyqane manufakturale dhe koloniale, siç duket, kjo ka ndodhur në fillim të shekullit të XX, gjersa kishte pasur lëvizjeje të disa familjeve të hebrenjëve, nga Prishtina, kjo për faktin se në Mitrovicë gjallonin larushi të zejeve.⁹¹ Kështu, gjatë Luftës së Parë Botërore, gjersa kishte pasur shtrirje ndikimi Perandoria Austro-Hungareze, në rajonin e Mitrovicës⁹², Vuçitërnës/Vushtrrisë e në disa pjesë të tjera, u kishte lejuar popujve shkollimin në gjuhën amëtare, këtej edhe shqiptarët paten mundësi të i hapin shkollat në gjuhën shqipe. Këtej, siç duket në këtë kohë, punonte në këto anë një mësimdhënës i gjuhës gjermane e që ishte me origjinë hebreje, fjalën e kemi për **Viktor Kossuton**, kështu së paku mendon studiuesi Limon Rushiti.⁹³ Tutje, gjatë Luftës së Dytë Botërore, por, dhe disa vite para saj, nazistët gjerman kishin shfaqur brutalitetin çnjerëzor, këtu në rend të parë kundër hebrenjëve.⁹⁴ Kështu, edhe në Vuçitërnë/Vushtrri, gjatë viteve të luftës së sapopërmendur, nazistët, apo agjentët nën dërkativat e tyre, e kishin pushkatuar 20 vjeçaren nga Mitrovica, e cila ishte me origjinë hebreje, fjala është për **Melinda Rubenen**, kështu së paku thuhet në një punim të studiuesit Emin Pllana.⁹⁵ Megjithatë, gjatë kësaj kohe, hebrenjtë kanë gjetur strehim te shumë familje shqiptare.

Sjellja “hipokratike” e doktorit hebre Masis Kudjanit me vushtrriasit

Ç’prej kohësh është folur e shkruar se *Historia është mësuese e jetës*. Nëse i analizojmë rrjedhën e ngjarjeve të zhvilluara gjatë historisë, e shohim se postulati i sapopërmendur vështirë se mund të rrëzohet. Këtu në rend të parë mund të referohemi nga *udhëzimet që na kanë lënë autorët antikë*, sikurse fjala vjen, Tukididi, që ky i fundit kujdesej që në veprën e vet,

⁸⁹ Ferit Duka, *opcit*.

⁹⁰ Emin Pllana, *Rregullimi administrativ dhe popullsia e Kosovës mes viteve 1839-1875* në revistën *Vjetar/Godisnjak XXI-XXII* (Arkivi i Kosovës-Arhiv Kosova, Prishtinë, 1986), p.p.35-57; Interesant për këtë çështje është edhe **Elaborati për Vilajetin e Kosovës i vitit 1883**, shkruar nga ushtaraku austrohungarez, Oskar Melceri, për më shumë shih: Faik Mehmeti, *Oskar Melceri, elaborat për Vilajetin e Kosovës 1883* në revistën *Vjetar XXV-XXVI* (Arkivi Kombëtar i Kosovës, Prishtinë, 2001), p.p.139-150.

⁹¹ Grup autorësh, *Mitrovica me rrethina* (Instituti i Historisë së Kosovës në Prishtinë, Instituti i Historisë në Bashkëkohore në Beograd, Këshilli për Botimin e Monografive në Mitrovicë, Mitrovicë, 1979), p.p.80-81.

⁹² Në një dokument të botuar nga studiuesi Jashar Rexhepagiqi, që shpjegonte popullatën në Komunën e Mitrovicës, përmend praninë e 63 herenjëve, për më shumë, shih punimin *Shkollat dhe arësimi në Kosovë gjatë Luftës së Parë Botërore* në revistën *Jehona 10* (Viti X, Shkup, 1971), p.p.63-94.

⁹³ Limon Rushiti, *Gjendja ekonomike dhe politike në Kosovë gjatë Luftës së Parë Botërore* në revistën *Kosova 15* (Instituti i Historisë së Kosovës/Institut za Istoriju Kosova, Prishtinë, 1986), p.p.87-104.

⁹⁴ Danica Ristić, *Hitleri në prizmen e Çerçilit* në revistën *Jehona 10* (Vjeti i VII, Shkup, 1969), p.p.76-88.

⁹⁵ Emin Pllana, *PKJ në Vuçitërnë dhe rrethinë më 1919-1945* në revistën *Vjetar/Godisnjak XVIII-XIX* (Arkivi i Kosovës-Arhiv Kosova, Prishtinë, 1984), p.p.153-181.

Lufta e Peloponezit mos të fuste asnjë fakt të pakontrolluar⁹⁶, apo Lukiani, i cili thoshte se për të shkruar histori, duhet mos mbajtur anë, dhe të vendosët vetëm e vërteta, siç mund të gjejmë tek libri *Vepra të zgjedhura*⁹⁷, e ngjajshëm edhe te veprat e disa autorëve të tjerë. Megjithatë, nëpër periudha të ndryshme të historisë, ka pasur raste tek disa popuj e disa vende, historia është shfrytëzuar për interesa të tyre dhe në dëm të popujve dhe vendeve të tjera. Kjo do të thotë se në kësilloj rastesh, historia është keqpërdorur. Sidoqoftë, nëse marim për bazë, *udhëzimet e autorëve në fillim të përmendur*, vërtet mësojmë shumë gjëra/ngjarje nga e kaluara e të cilat gjëra/ngjarje, kanë përcaktuar edhe ndodhitë e mëvonshme. Këtej, para se të flasim për **doktorin hebre Masis Kudjanin**, që kishte punuar edhe në Vushttri me rrethinë, apo që kishte punuar në Vushttri me rrethinë e ndoshta edhe gjetiu?!, sikur e do rendi të sqarojmë se kush ishte Hipokrati, prej nga rodhi një pjesë e nëntitullit të këtij shkrimit, pra, *sjellja hipokratike*! Veprimtaria e Hipokratit dallohet në fushën e mjekësisë. Njeriu që mendohet se vinte nga ishulli Kos, dhe se jetoi gjatë shekujve V-IV para lindjes së krishtit (jo në të gjitha vitet e shekujve të përmendur), vërtetoi se sëmundjen e shkakton mjedisi ku jeton njeriu, ngase për kohën që po flasim, tek heleno-grekët dhe jo vetëm tek ata, mendohej se hyjnitë kishin fuqi shkaktimi dhe shërimi të sëmundjeve. Me fjalë të tjera, Hipokrati, thoshte se sëmundja ishte tokësore, sikurse edhe shërimi i saj, ndaj edhe me të drejtë, atë e vlerësojnë si vënësi i themeleve të mjekësisë shkencore. Kështu, ishte krijuar edhe një tekst jo i gjatë që duhej të e respektonin të gjithë doktorët pas-hipokratianë, e që kishte të bënte me përgjegjësinë e tyre ndaj pacientëve, duke iu shërbyer të gjithë atyre pa dallim dhe duke respektuar besueshmërinë. Ky tekst njihet me emrin *Betimi i Hipokratit*, megjithëse nuk dihet me saktësi nëse atë e shënoi doktori në fjalë, apo ndokush nga pasardhësit e tij⁹⁸. Sidoqoftë, ky *betim*, kjo *sjellje*, është trashëguar si parim deri në ditët e sotme. Këtej, këtë parim, e aplikonte edhe doktori me origjinë hebreje, e që vepronte në Vushttri me rrethinë, Masis Kudjan. Në fakt, për të kemi hasur para një kohe në një material të pabotuar të historianit të vyeshëm, Bedri Xhemës⁹⁹. Tani vetvetiu shtrohet pyetja, pse është me rendësi të i vëmë ca rreshta shkrimi për një doktor, që thjeshtë kishte respektuar punën e tij?! Rendësia e punës së doktorit në fjalë, nuk qëndron vetëm në atë sa për të evidentuar rolin e doktorëve për popullatën e Vushttrisë me rrethinë, apo për të evidentuar origjinën e një doktori të huaj, në rajonin që posa zëmë në gojë e që banohej e banohej me shqiptarë, pa përjashtuar edhe ndonjë popullsi pakicë në këto anë, por rendësia qëndron në atë se evidenton se në dy-tre dekadat e para të pas Luftës së Dytë Botërore, përkundër asaj se Kosova dominohej me shqiptarë, këta të fundit nuk ishin të barabartë në ish shtetin e atëhershëm, pra në Jugosllavi, do të thotë ata ishin të diskriminuar pothuajse në të gjitha fushat e jetës, përfshirë edhe në atë të mjekësisë. Prandaj, *sjellja* korrekte, apo *hipokratike* e ndonjë doktori me popullatën shqiptare, ishte “lajm”!

⁹⁶ Shih *parathënien* nga Todi Dhama, nga libri i Tuqididit *Lufta e peloponezit* (shqipëruar nga greqishtja Sotir Papakristo, Rilindja, Prishtinë, 1988), p.p.3-15.

⁹⁷ Lukiani, *Vepra të zgjedhura* (përktheu nga origjinali Bujar Doko, Naim Frashëri, Tiranë, 1979), p.p.455-466.

⁹⁸ Për më shumë, shih librin e Jon Balchin *100 shkencëtarët që ndryshuan botën* (përkthyer në gjuhën shqipe nga Latif Ajrullai, Albas, 2017), kurse ne marrë nga www.portalishkollor.al *Hipokrati, sot njihet si babai i mjekësisë* (parë për herë të fundit në muajin gusht të vitit 2020).

⁹⁹ Bedri Xhema, *Material i pabotuar* dhe ende i paemëruar titulli i tij përfundimisht, e që i kushtohet Gjytetit/Dubovcit.

Megjithatë, nga të dhënat që kemi nxjerrë nga terreni¹⁰⁰, apo të dhënat që kemi nxjerrë nga *libri amzë* në Spitalin e Vushtrrisë¹⁰¹, kemi kuptuar se doktorë të huaj (jo shqiptar, jo serb), përveç Kudjanit, dhe shoqes së tij (kësaj të fundit nuk ia dimë etnonacionalitetin, e as emrin, megjithëse disa të dhëna që kemi nxjerrur nga ish anëtarja e organizatës “Kosova Jewish Organization”, Artina Hamitaga, kuptojmë se Masis Kudjani me të shoqen tani jeton në qytetin e Shkupit, dhe emri i saj është **Alisa**¹⁰², por nuk e dimë a është e njejtë grua?!), kishin punuar edhe doktorë të tjerë, e që ndonjeri ndër ta, kishte qenë korrekt në punë, sikurse në ndonjë rast nuk përjashtohet mundësia edhe ndonjë doktor serb të kishte pasur sjellje racionale. Sidoqoftë, nga pala serbe, jo pak nga ta, **kishin sjellje prej arrogance ndaj popullatës shqiptare** të rajonit të Vushtrrisë, dhe pikërisht këtu del në pah korrektësia e doktorit me origjinë hebreje, Kudjanit, madje edhe shoqes së tij.¹⁰³ Për këtë na dëshmojnë edhe të dhënat e mbledhura nga terreni, prej të cilave kuptuam se gjithëherë ka qarkulluar mendimi se **ishte një mjek i mirë jahudi**.¹⁰⁴ Siç dihet, hebrenjët, njihen me emra identifikues të ndryshëm, përfshirë edhe me emërtimet e zëna në gojë (hebre, jahudi), apo edhe me emërtime të tjera, si fjala vjen, çifut, e të tjerë. Prandaj, përmendja nga popullata vushtriase e termit *jahudi*, *çifut*, është i barabartë me termin *hebre*.

Kudjani, gjatë punës së tij në Spitalin e Vushtrrisë, së bashku me të shoqen e tij, përveç që sillej korrekt me pacientët shqiptarë, ai me disa nga ta, kishte pasur raste bisedimi edhe për çështjen e statusit të shqiptarëve, duke shprehur edhe keqardhjen e tij për diskriminimin që iu bëhej shqiptarëve. Njashtu, ai njëkohësisht kishte shprehur edhe simpatinë e tij që kishte për kulturën shqiptare e të cilën e vlerësonte shumë lartë, sikurse që e vlerësonte poaq edhe kulturën hebreje, madje thoshte se këta dy popuj (shqiptarët dhe hebrenjët, respektivisht kultura e tyre), kanë edhe pika të përbashkëta.¹⁰⁵ Këtu mund të kishte qenë fjala edhe për ekzistimin e jetëgjatshëm të kulturave në fjalë, pastaj, sakrificën e dy popujëve gjatë historisë, kontaktet e këtyre dy popujëve, veçanarisht, strehimin që u kishin siguruar hebrenjëve shqiptarët në shtëpitë e tyre gjatë Luftës së Dytë Botërore, duke mos i dorëzuar tek gjermanët

¹⁰⁰ Këtu po i përmendim disa të moshuar që i kemi intervistuar, e që kishin të bëjnë me mjekësinë në rajonin e Vushtrrisë. Së pari, ish doktori, tani rreth 80 vjeç, Shyqyri Sylja, tregon se ka pasur doktorë të huaj në Vushtri, gjersa për vete thoshte se ishte ndër doktorët më të vjetër në Kosovë. Tutje, vizituam edhe një ish doktor tjetër, tani rreth 75 vjeç, Nezir Selimin, porse nga ai nuk mundëm të nxjerrim shumë material me ndonjë rëndësi. Tutje, me rekomandimin e mjekut Sylja, vizituam ish teknikun e medicinës, i lindur më 1930, i cili u shua pak muajë më parë, fjala është për Hysen Spancen., prej të cilit morëm material më së shumti. Zotëri Spanca përveçse kishte punuar në Vushtri, shkurtas kishte punuar edhe në katundin Dubovc, e që për atje udhëtonte në këmbë, heraherës udhëtonte me kamioneten që barte çmyrë-minierë. Madje, ai kishte punuar edhe në katundin Prelluzhë, që udhëtonte me *Pajton* të paguar nga shteti, nga Vushtria për në tren, dhe përmes këtij të fundit shkonte në Prelluzhë. Ai, tregonte se në Vushtri kishin punuar doktorë të huaj (Vushtri, më 14.12.2019).

¹⁰¹ Në *Librin amzë*, në Spitalin e Vushtrrisë, sot i njohur me emrin “Sheikh Zayed”, me dy punonjëse kërkuam mjekun që e kemi në trajtim, megjithëse atë nuk e hasëm në librin në fjalë, aty hetuam se kishte doktorë të huaj (Vushtri, më 13.12.2019).

¹⁰² Të dhënat janë marrë nga ish anëtarja e organizatës “Kosova Jewish Organization”, Artina Hamitaga (më 02.04.2021).

¹⁰³ Intervistë me historianin Bedri Xhema (Vushtri, më 07.12.2019).

¹⁰⁴ Të dhëna të marra nga banorët e Vushtrrisë, si fjala vjen, nga Mahmut Qirezi, tash e disa vite në pension (më 29.07.2020).

¹⁰⁵ Intervistë, *opcit*.

(përbashto ndonjë rast të izoluar!), ndaj edhe gjatë kësaj kohe ka pasur rritjeje të pranisë së etnonacionalitetit hebre në truallin shqiptar, gjersa në shumë vende të tjera, numri i këtij nacionaliteti zvogëlohej.

Një rast ilustrues për këtë na jep edhe libri i autorit që kishte lindur në Athinë të Greqisë, Jorgos Margaritis, i titulluar *Bashkëpatriotë të padëshiruar, të dhëna mbi shkatërrimin e minoriteteve të Greqisë*, në të cilin libër prezentohej numri i madh i hebrenjëve të vrarë në Evropë, përfshirë edhe në Greqi. Madje autori, vrasjen dhe dëbimin nuk e prezenton vetëm të grekëve dhe shumë të tjerëve ndaj hebrenjëve, por e prezenton edhe vrasjen e dëbimet e shqiptarëve nga Çamëria (Çamët) nga grekët, kështuqë, *qytetërimi evropian*, thotë ai, *nuk duhet kërkuar tek grekët, por tek shqiptarët, ngase Shteti Shqiptar, pas Luftës së Dytë Botërore, kishte mundësi të vepronte ngajshëm me minoritetin grek, siç vepruan grekët me çamët, por ata nuk vepruan njëjloj, nuk vranë as nuk dëbuan minoritetin grek nga Shqipëria Shtetërore, ja pra pse qytetërimi duhet të kërkohej tek pala tjetër, pra tek shqiptarët.*¹⁰⁶

Doktori të cilin e kemi në trajtim, kishte punuar edhe në katundin Gjytet/Dubovc të Vushtrrisë. Në fakt, atje doktorët (shumica serbë) shkonin një apo dy herë në javë, kjo dhe për shkakun se atje ishte përgatitur ambulanca, ngase punohej edhe në minierë, sikurse gatitej *kolonia* për kolonët sllavë.¹⁰⁷ Gjersa numri i doktorëve shqiptarë do të filloj të rritej vetëm kah fillimi i viteve të 70-ta të shekullit që lëmë pas, ngase deri atëherë numri i tyre ishte tejjet modest!

Nga që u tha, mund të konkludojmë se në Vushtri me rrethinë, krahas popullatës shqiptare që ka jetuar përherë, dhe që ishte shumicë përherë, e që vazhdon të jetë e tillë, kanë jetuar edhe etnonacionalitete të tjera, eduke përfshirë këtu edhe hebrenjtë. Këtej, njohja e kontributit të personaliteteve të ndryshme nga këto etnonacionalitete, në rastin tonë të atij me origjinë hebreje, është i rëndësishëm për të kuptuar ndikimin e tyre, në këtë rast, sjelljen korrekte të një doktori me pacientët e tyre, e veçanarisht sjelljen korrekte të tij ndaj popullatës shqiptare.

Disa gjurmë të tjera të hebrenjëve në rajonin e Vushtrrisë

Në rajonin e Vushtrrisë, ekzistojnë edhe disa gjurmë të tjera që provojnë praninë e etnosit hebre gjatë historisë. Këtej, në librin e shkruarit Tihomir Gjergjoviqit të titulluar *Pored Toplice*, gjejmë të dhëna se në **Kodrinën Svaraçak jo larg katundit Samadrexhë/Lumkuq** (Vushtri, J.S.) **kishte pasur varre hebreje**, siç kishin qenë edhe ato në Fushën e Jelenës në rrethin e Moravës, Te Bovani në rrethin e Aleksandrovcit dhe Varret e Masuricës në Mal të Zi¹⁰⁸. Pastaj, në **Varrezat e katundit Çeltinë/Novolan, afër katundit Vërri/Vërnice, të Komunës së Vushtrrisë, një banor nga katundi i fundit i përmendur, thoshte se aty ndodhën dy varre me simbole dielli, të dy personave me origjinë hebreje.**¹⁰⁹

Megjithatë, këtu nevojitet një sqarim. Fjalën e kemi në atë se ekzistenca e simboleve të diellit në varreza, nuk do të thotë se automatikisht se ato janë varre të hebrenjëve, ngase edhe tek popullata shqiptare simbolet e diellit, dhe

¹⁰⁶ Për më shumë, shih Jorgos Margaritis, *Bashkëpatriotë të padëshiruar, të dhëna mbi shkatërrimin e minoriteteve të Greqisë, çamët, hebrenjtë* (Shqipëruar nga origjinali Maklena Nika, Bota shqiptare, Tiranë, 2009), p.p.112-147.

¹⁰⁷ Intervistë, *opcit*.

¹⁰⁸ Ivana Ivançiq, *Në Kosovë, nga Sharri nëpër Kosovë, në Zveçan* (Beograd, 1903), p.132.

¹⁰⁹ Jeton Sallahu, *Çështje nga historia e Vushtrrisë me rrethinë, pjesa e dytë* (Faik Konica, Prishtinë, 2019), p.31.

simbolet e tjera pagane, ishin të pranishme kahmotshëm, ndaj edhe çështja e varrezave që i kemi në trajtim, duhet të shterohet së studiuar, e mandej të nxjerrim një konkluzion përfundimtar se cilës kulturë i përkisnin ato varre. Sidoqoftë, fakti që një banor që gjallonte jo larg varrezave dhe mendonte se ekzistojnë dhe dy varre të herbrenjëve, është interesant. Në këtë drejtim, është me interes të përmendim edhe një rast tjetër, atë se në **Xhaminë e Gazi Alibeut në qytetin e Vushtrrisë, ekzistonte dikur një simbol në formë ylli gjashtëkëndësh, që tradicionalisht vlerësohet si simbol hebre, e të cilin e kishte larguar nga aty kujdestari vullnetar i asaj xhamie, Muharrem Zekiqi. Këtë e kishte bërë para luftës së fundit të zhvilluar në Kosovë.**¹¹⁰ Megjithatë, siç e thamë edhe në rastin paraprak, simbolet e ndryshme me karakter të dikurshëm pagan, duke mos përjashtuar as yllin gjashtëkëndësh, kanë qenë pjesë edhe e kulturës shqiptare, përçka në një punim tjetër kemi folur më zgjerimisht, andaj edhe simboli i hoçur nga xhamia në fjalë, nuk duhet përjashtuari menjëhershëm nga kjo logjikë.¹¹¹

Ekziston edhe një toponim në **katundin Gjytet/Dubovc të Vushtrrisë**, e që ndërlidhet me këtë çështje, fjalën e kemi për toponimin **Vorret e Jahudive**. Madje, këto varre kishin pas ekzistuar deri pas Luftës së Dytë Botërore, kështu mësimdhënësi i asaj ane, Nuhi Sadiku, kishte thënë se *gurët e varreve të jahudive* kishin qenë në formë sëndeku, të futur në dhe pjerrtas përsëgjati, dhe të tilla madje kishin qenë edhe dhjetra sosh. Ngajshëm si zotëri Sadiku, mendonin edhe banorët e tjerë, sikurse fjala vjen, Riza Sadiku, Shefqet Beqiri, e të tjerë.¹¹²

Tutje, në qytetin e Mitrovicës, punonin **disa doktorë me origjinë hebreje**, për këtë dhe doktorët e tjerë johebre të asaj ane, momentalisht është duke hulumtuar mjeku Bajram Preteni. Në mesin e tyre, ishte dalluar edhe një doktor tejet profesionist, humanist i madh, që vizitonte të sëmurët, që jo rrallëherë pacientëve të tij nuk u merrte para për vizitat që i bënin, madje kishte raste se u dhuronte edhe para nga xhepi për ti blerë barnat, për këtë doktor kishte njohuri studiuesi Pajazit Hajzeri, porse nuk ia dinte sigurshëm emrin.¹¹³ Por, neve kuptuam nga një tjetër burim, se fjala është për doktorin **Nehemia Shenfajnin**.¹¹⁴ Kjo do të thotë se edhe shumë qytetar nga rajoni i Vushtrrisë janë mjekuar tek докторi Shenfaj dhe të tjerë koleg e kolege të tij, ngase Mitrovica me Vushtrrinë janë afër gjeografikisht njëra me tjetrën, apo anasjelltas, edhe doktorët nga Mitrovica me gjasa kanë kryer punë profesionale ndonjëherë edhe në rajonin e Vushtrrisë. Madje, një person me emrin **Nauhemije Shenfaj nga Mitrovica**, që nuk e dijmë me siguri se a është i njejtë person me atë që posa folëm më lartë, e gjejmë në një material të pabotuar tek përmendet, se ai, midis dy luftërave botërore, kishte luajtur rol në funksionimin e xehrorëve të magnezit, fjalën e kemi për ndërmarrjen “Drenica”. Njashtu, ekzistonte edhe ndërmarrja tjetër e quajtur “Goleshi”,

¹¹⁰ Ismet Bolukemin, *Monumentet e trashigimisë kulturore të Vushtrrisë* (Prishtinë, 2019), p.23. Ndryshe, libri përveç që është punuar në gjuhën shqipe, ai është punuar edhe në gjuhën turke, për më shumë shih, *Viçitrin kulturë miras eserleri*.

¹¹¹ Ibid; Zotëri Bylykëmini e kishte hasur yllin gjashtëkëndësh edhe në flamurin e aziatikëve Karamanlinjë, familje nga të cilët në kohën e osmanlinjëve, mund të kenë qenë të pranishëm edhe në Vushtri.

¹¹² Jeton Sallahu, Burim Rexhepi, Bedri Xhema, Zahir Kastrati, *Çështje nga historia e Vushtrrisë me rrethinë deri në mbarim të Luftës së Dytë Botërore, pjesa e parë* (Faik Konica, Prishtinë, 2017), p.166.

¹¹³ Të dhëna të marra nga studiuesi Pajazit Hajzeri, përçka i jemi falënderues (Mitrovicë, 29.08.2020).

¹¹⁴ Të dhënat për karakteristikat e mjekut hebre Nehemia Shenfaj na u dhuruan nga докторi Bajram Preteni, përçka i jemi falënderues (Mitrovicë, 03.09.2020).

e të cilat të dyja sëbashku gjeografikisht ndodhën në krahinën e Drenicës, porse administrativisht ndonjëherë ndërlidheshin edhe me Komunën e Vushtrrisë, në fakt kjo vlenë më shumë për ndërmarrjen “Drenica”.¹¹⁵

Duke pasur parasysh gjithë ç’u tha deri këtu, sikur mund të vijmë në përfundim se hebrenjtë kanë qenë të pranishëm në truallin shqiptar gjatë historisë, kjo do të thotë se as rajoni i Vushtrrisë nuk bënë përjashtim. Atëherë, kjo tregon njëkohësisht edhe një vlerë të shqiptarëve, atë se ky popull nuk ka pasur e as nuk ka gjë kundër gjallimit të popujve të tjerë, madje, ai jo vetëm pranon ata, por, është i prirur të bashkëjetoj me ta miqësisht, e në rast nevojë edhe ti dal në ndihmë, siç ishte rasti gjatë Luftës së Dytë Botërore. Këtëj, Shteti i Kosovës, duke qenë formuar nga faktori vendës dhe me ndihmen e atij ndërkombëtar, ka krijuar ligjshmëri të pasur rreth respektimit të të drejtave të minoriteteve dhe të kombësive të tjera më të imëta, madje në këtë aspekt, jo pak njohës të kësaj fushe, kanë konkluduar se **Republika e Kosovës është model**. E kur të kemi parasysh faktin se Shteti i Kosovës dhe Shteti i Izraelit pak kohë më parë kanë njohur njëra tjetrën, kjo hap një shteg të ri të bashkëpunimit të këtyre dy vendeve, po aq sa të gjetjeve të gjurmëve të tjera të bashkëpunimit të këtyre dy popujve gjatë historisë, shqiptarëve dhe hebrenjëve.

Për të përfunduar, duke pasur parasysh se baza e krijimit të Bashkimit Evropian është **pranimi i diversiteteve**, mund të themi me plotë gojë se shtetet, Kosova dhe Shqipëria, në radhë të parë, përmbushin kënaqshëm kriterin e pranimit të dallueshmërisë, ndaj edhe nevojitet nga ana e Unionit që për këto dy vende të bëjë hapa më të shpejtë integrujes. Kjo gjë, njëkohësisht, do ta thellonte mëtej paqen në vendet e Ballkanit dhe jo vetëm.

To conclude, bearing in mind that the basis of the creation of the European Union is the **acceptance of diversities**, we can say with full mouth that the states, Kosova and Albania, in the first place, satisfactorily fulfill the criterion of acceptance of distinctiveness, so it is also necessary from the of the Union to take faster integration steps for these two countries. This thing, at the same time, would further deepen the peace in the Balkan countries and not only.

¹¹⁵ Bedri Xhema, *Material...* opcit.

Burimet dhe literatura

I. Burimet e pabotuara

- Institucione

1. Komuna e Vushtrrisë, [2019], Vushtri.
2. Spitali “Sheikh Zayed”, [2019], Libri amzë, Vushtri.

- Organizata

1. “Kosova Jewish Organization”, [2021], Prishtinë.

- Materiale shkrimore

1. Hajzeri, Pajazit, [2020], Materiale rreth një doktori hebre, Mitrovicë.
2. Namani, Qazim, [2021], Dorëshkrim i titulluar Migrimet e para hebreje në Gadishullin Ballkanik, Prishtinë.
3. Preteni, Bajram, [2020], Materiale rreth doktorit hebre Nehemia Shenfaj, Mitrovicë.
4. Qirezi, Mahmut, [2020], Materiale rreth doktorit jahudi, Vushtri.
5. Xhema, Bedri, [2019], Material i pabotuar dhe i paemërtuar që i kushtohet Gjytetit/Dubovcit, Vushtri.

- Intervista

1. Selimi, Nezir, [2019], Vushtri.
2. Spanca, Hysen, [2019], Vushtri.
3. Sylja, Shyqyri, [2019], Vushtri.
4. Xhema, Bedri, [2019], Vushtri.

II. Burimet e botuara

-Literatura

1. Bolukemin, Ismet, [2019], Monumentet e trashigimisë kulturore të Vushtrrisë, Prishtinë.
2. Duka, Ferit, [2009], Shekujt osmanë në hapësirën shqiptare, Tiranë.
3. Grup autorësh, [1979], Mitrovica me rrethina, Mitrovicë.
4. Ivançiq, Ivana, [1903], Në Kosovë, nga Sharri nëpër Kosovë, në Zveçan, Beograd.

5. Lukiani, [1979], Vepra të zgjedhura, Tiranë.
6. Margaritis, Jorgos, [2009], Bashkëpatriotë të padëshiruar, të dhëna mbi shkatërrimin e minoriteteve të Greqisë, çamët, hebrenjtë, Tiranë.
7. Sarnier, Harvey, [1997], Rescue in Albania one hundred percent of jews in Albania rescued from Holocaust, California.
8. Sallahu Jeton, Rexhepi Burim, Xhema Bedri, Kastrati Zahir, [2017], Çështje nga historia e Vushtrrisë me rrethinë deri në mbarim të Luftës së Dytë Botërore, pjesa e parë, Prishtinë.
9. Sallahu, Jeton, [2019], Çështje nga historia e Vushtrrisë me rrethinë, pjesa e dytë, Prishtinë.
10. Sallahu, Jeton, [2021], Abstrakti, Gjurmë të hebrenjëve në rajonin e Vushtrrisë në “Book of abstracts”, Prishtinë.
11. Tuqididi, [1988], Lufta e Peloponezit, Prishtinë.
12. Uroseviç, Atanasije, [1965], Kosovo, Beograd.

- Revistat dhe përmbledhset nga konferencat shkencore

1. Dobruna Exhlale-Saliu, [2011], Rreth çështjes së ndarjes administrative të Dardanisë në kohën romake në përmbledhsin “Java e shkencës”, Prishtinë.
2. Islami Agron, Ardel Ayten, [2013], Defterët e kadiut osman-sixhilet një dokument i rendësishëm për historishkrimin e jetës sociale të qyteteve shqiptare të shek.15-19-shembulli i Manastirit në përmbledhsin “Java e shkencës”, Prishtinë.
3. Krasniqi, Mark, [1957], Komunikacioni i vjetër në Kosovë-Metohi në revisten “Përparimi”, 7-8, Prishtinë.
4. Mirdita, Zef, [1983], Ekonomia dhe marrëdhëniet shoqërore në Kosovë në parahistori e deri në antikën e vonë në revisten “Përparimi”, 2, Prishtinë.
5. Mehmeti, Faik, [2001], Oskar Merceli, elaborat për Vilajetin e Kosovës 1883 në revisten “Vjetar” XXV-XXVI, Prishtinë.
6. Pllana, Emin, [1983], Vuçitërna me rrethinë nën sundimin osman shekulli XV-XVII në revisten “Vjetar”, XVI-XVII, Prishtinë.
7. Pllana, Emin, [1986], Rregullimi administrativ dhe popullsia e Kosovës mes viteve 1839-1875 në revisten “Vjetar”, XXI-XXII, Prishtinë.
8. Pllana, Emin, [1984], PKJ në Vuçitërnë dhe rrethinë më 1919-1945 në revisten “Vjetar”, XVIII-XIX, Prishtinë.
9. Rexhepagiqi, Jashar, [1971], Shkollat dhe arësimi në Kosovë gjatë Luftës së Parë Botërore në revisten “Jehona”, 10, Shkup.

10. Ristiq, Danica, [1969], Hitleri në prizmën e Çerçilit në revisten “Jehona”, 10, Shkup.
11. Rushiti, Limon, [1986], Gjendja ekonomike dhe politike në Kosovë gjatë Luftës së Parë Botërore në revisten “Kosova”, 15, Prishtinë.
12. Shukriu, Edi, [2003], Shteti i Dardanisë në revisten “Kosova”, 22-23, Prishtinë.

- Interneti

1. Muhaj, Ardian, Historia e shpëtimit të hebrenjeve në Shqipëri nuk fillon në Luftën e Dytë Botërore, marrë në “kulturatv.com”.
2. Hipokrati sot njihet si babai i mjekësisë, marrë nga www.portalishkollor.al.

HISTORIKU I LUNDRIMIT NË LIQENIN E SHKODRËS

Hajrullah Hajdari

Abstrakt

Liçeni i Shkodrës është për shumë çka unik dhe liçeni më i madh në Ballkan. Nëpërmjet lumit Buna ruan kontaktin me detin Adriatik, pavarësisht nga zinxhiri i maleve të larta që e rrethojnë. Dy të tretat (2/3) e liçenit të Shkodrës i përket Malit të Zi, ndërsa një e treta (1/3) Republikës së Shqipërisë. Mendohet se ka origjinë tektonike-karstike. Për shkak të karakteristikave të tij liçeni është quajtur "Balta" e më vonë edhe "Blato". Gjatë shekujve liçeni i Shkodrës ishte në pronësi të ilirëve, romakëve, bizantinëve, serbëve e malazezëve, venedikasve, turqve e të tjerëve dhe normalisht nga të njëjtin është shfrytëzuar.

Liçenit të Shkodrës, sidomos për banorët që jetonin në brigjet e tij, që në lashtësi konsiderohej si burim i jetës. Përveçqë liçeni shërbente për peshkim, i tërë transporti i mallrave dhe njëzëve bëhej mbi ujë sidomos deri kur filluan të ndërtohen rrugët tokësore.

*Në liçenin e Shkodrës kanë qarkulluar tipe të ndryshme të mjeteve lundruese: **Lundra, lundrica, takja dhe suli.***

Lundrimi në liçenin e Shkodrës është i vjetër sa edhe sa vet liçeni. Ilirët si banorë të parë të zonave për rreth e rrotul liçenit lundronin nëpër liçenin e Shkodrës me mjetet primitive lundruese të kohës. Kushtet normale për shfrytëzimin e liçenit për nevojat ekonomike të banorëve u krijuan me nënshkrimin e marrëveshje për armëpushim në mes Malit të Zi dhe Turqisë në vitin 1862. Liçeni i Shkodrës ishte më rëndësi jetike për Malin e Zi sepse Shkodra ishte qendra kryesore për furnizim të malazezëve me artikuj ushqimor dhe industrial. Nga ana tjetër si në Shkodër po ashtu edhe në Cetinë ishin të vendosura përfaqësit diplomatike të shumë shteteve sidomos të Fuqive të Mëdha Evropiane. Nisur nga kjo, pa pritur shumë, Mali i Zi filloi organizimin e lundrimit të organizuar në mes të Shkodrës dhe Rijekës.

Dallojmë tri faza të zhvillimit të lundrimit në liçenin e Shkodrës: 1. Lundrimi para Kongresit të Berlinit, 2. Lundrimi pas Kongresit të Berlinit dhe 3. Lundrimi gjatë shtetit Jugosllav.

Mendohet se lundrimi i organizuar në relacionin Rijeka Crnojeviq – Shkodër filloi në vitin 1885. Deri në vitin 1948 anijet lundronin disa herë në javë në relacionin Rijeka Crnojeviq – Shkodër dhe anasjelltas me ndalim në Muriq, Sjerç, Ostros dhe Skje. (Krajë). Pas viti 1948 komunikacioni me Shkodrën ndërpritet. Përfundimisht nga viti 1981 lundrimi i organizuar i transportimit të njerzëve dhe mallrave në liçenin e Shkodrës, pas 96 viteve, u ndërpre dhe i takon të kaluarës.

FJALËT KYÇE: *Liçeni i Shkodrës, lundrimi, Rijeka Crnojeviq, Vir Pazar, Muriq, Sjerç, Ostros, Skje, Krajë, Shkodër, lundra, lundricë, sulë, avulllore, anije.*

Abstract

Lake Shkodra is for many reasons unique and the largest lake in the Balkans. Through the Buna River, it maintains contact with the Adriatic Sea, despite the chain of high mountains that surround it. Two thirds (2/3) of Lake Shkodra belong to Montenegro, while one third (1/3) belongs to the Republic of Albania. It is thought to have a tectonic-karst origin. Because of its characteristics, the lake was called "Balta" and later "Blato". Over the centuries, the lake of Shkodra was owned by the Illyrians, Romans, Byzantines, Serbians and Montenegrins, Venetians, Turks and others and was normally used by them.

Lake Shkodra, especially for the residents who lived on its shores, which in ancient times was considered a source of life. In addition to the fact that the lake was used for fishing, all the transportation of goods and people was done on water, especially until land roads were built.

*In Shkodra lake, various types of watercraft have circulated: **Lundra, lundrica, takja and suli.***

Sailing on the lake of Shkodra is as old as the lake itself. The Illyrians, as the first inhabitants of the areas around the lake, navigated through the lake of Shkodra with the primitive navigational tools of the time. The normal conditions for the use of the lake for the economic needs of the inhabitants were created with the signing of the armistice agreement between Montenegro and Turkey in 1862. Lake Shkodra was of vital importance for Montenegro because Shkodra was the main supply center for the Montenegrins. with food and industrial items. On the other hand, both in Shkodër and in Cetina, the diplomatic representatives of many countries, especially of the Great European Powers,

were stationed. Based on this, without waiting long, Montenegro started organizing the organized cruise between Shkodra and Rijeka.

We distinguish three phases of the development of sailing in Lake Shkodra: 1. Sailing before the Berlin Congress, 2. Sailing after the Berlin Congress and 3. Sailing during the Yugoslav state.

It is thought that organized sailing on the Rijeka Crnojevic - Shkodër route began in 1885. Until 1948, ships sailed several times a week on the Rijeka Crnojevic - Shkodër route and vice versa with stops in Muric, Sjerç, Ostros and Skje. (Kraje). After 1948, communication with Shkodra was interrupted. Finally, from 1981, the organized navigation of transporting people and goods in the lake of Shkodra, after 96 years, was stopped and belongs to the past.

KEY WORDS: Lake Shkodra, sailing, Rijeka Crnojevic, Vir Pazar, Muric, Sjerç, Ostros, Skje, Kraje, Shkodër, boat, boat, seal, steamer, ship.

Mbi origjinën e liqenit të Shkodrës

Mbi origjinën e liqenit të Shkodrës ekzistojnë mendime të ndryshme. Mendohet se ka origjinë tektonike-karstike dhe bën pjesë në liqenet poligjenë. Disa studiues mendojnë se liqeni ka qenë gji i detit Adriatik. Më vonë me krijimin e malit Rumia gjiri është ndarë nga deti dhe shndërruar në liqen. Në krijimin e tij, liqeni ka qenë i cektë dhe e quanin moçal apo baltë dhe për këtë arsye në lashtësi është quajtur “Palus Labeatis”. Historiani romak Tit Livi po ashtu e quan moçal, e duke u bazuar në faktin se për rreth liqenit të Shkodrës jetonte fisi i Labeateve e quan “Labeatide palude”.¹¹⁶ Emrin “Balta” për liqenin e Shkodrës për herë të parë e gjejmë në dorëshkrimet e pop Duklaninit¹¹⁷ e kjo dëshmon se rreth e rrotull të këtij liqeni, që në lashtësi kanë jetuar shqiptarët. Ndërkaq, në kristovulat e mbretit Vladislav shenohet si “Blato” (1234).¹¹⁸

Liqeni kufizohet, në verilindje me Bjeshkët e Nemura, në jug e juglindje me malet Tarabash, Rumia dhe Sutorman, ndërsa në veri shtrihet Rrafshira e Zetës. Në nivel të ultët të ujit sipërfaqja e liqenit është 369,74 km katror prej të cilave Shqiperisë i takojnë 2/5 ose 147,72 km, ndërsa pjesa tjetër (3/5) i takojnë Malit të Zi. Pjesa më e madhe e sipërfaqës së liqenit të Shkodrës gjendet 6 m mbi nivelin e detit, ndërsa një pjesë e fundit të tij është edhe në nivelin e detit, kështu që thellësia mesatare më e madhe është 7 m. ndërsa në disa vende të ashaquajtura “syena” thellësia arrinë deri në 44m. Liqeni është i gjatë 44 km. ndërsa gjërësia rreth 12,5 km.¹¹⁹ Në liqenin e Shkodrës, kryesisht në pjesën që i takon Malit të Zi, ekzistojnë rreth 50 ujdhesa të vogla apo të mëdhe. Në disa prej tyre, që në Mesjetë, janë ndërtuar objekte të ndryshme sakrale dhe përbëjnë një pjesë të historisë dhe kulturës tonë, ndonëse sot ato janë zaptuar nga Kisha Ortodokse Serbe.

- Fillet e lundrimit

Gjatë shekujve liqeni i Shkodrës ishte në pronësi të ilirëve, romakëve, bizantinëve, serbëve e malazezëve, venedikasve, turqve e të tjerëve. Ka dëshmi të shkruara se në kohërat më të hershme nëpër liqenin e Shkodrës kanë lundruar mjetet lundruese bizantine dhe venedikase (galija) apo veloret turke (otomane) kryesisht të vogla të cilat kanë mundur të hynin në liqen nga lumi Buna.

Shënimet e para të shkruara për lundrimin në liqenin e Shkodrës, datojnë që në vitin 167 para erës së re (sipas Tit Livit)¹²⁰, kur mbreti ilir Genci, i cili në atë kohë sundonte në këto vise, gjatë luftës së dytë iliro-romake, kishte lundruar nëpër liqenin e Shkodrës. Pra, lundrimi në liqenin e Shkodrës është po aq i vjetër sa edhe vetë liqeni.

Marijan Bolica, duke e përshkruar Sanxhakun e Shkodrës, 1614, shkruan se piratët ulqinakë, pas okupimit të Shkodrës dhe rrethinës së saj nga turqit më 1474, hynë në liqen nëpër mes Bunës më lundra dhe fregata.

Duhet theksuar se pas rënjes së Zetës (1499) deri në vitin 1862 e veçanërisht deri në Kongresin e Berlinit (1878), afër 380 vite, malazezët nuk patën mundësi të shfrytëzonin liqenin normalish, sepse liqeni mbikqyrej nga forcat turke. Ndërkaqë, banorët shqiptarë, që jetonin në brigjet e liqenit lundronin pa ndonjë kufizim të veçantë. Shfrytëzimi i liqenit për malazezët, përveç se ka qenë i rrezikshëm ka qenë edhe vend i konfliktëve të përgjakshme me turqit, sepse malazezët nuk kanë luftuar vetëm për t'u liruar nga okupuesi, por edhe për përvetësimin e tërësishëm të liqenit të Shkodrës, nëpër mes të cilit tentonin daljen në det. Vlladika (Peshkopi) Danillo Petroviqi, në vitin 1717¹²¹

¹¹⁶ Tit Livije, XLIV, fq.37

¹¹⁷ F.Šišić, Ljetopis popa Dukljanina, Beograd, Zagreb, 1928, fq.330,455

¹¹⁸ Jovi[evi] A. Skadarsko jezero I ribolov na njemu, SKA, knj.7, SEZ, knj. XIII, Beograd 1909, fq.163

¹¹⁹ Ippen Theodor, Scutari und die Nordalbanische Kilstenebene, Sarajevo, 1907, fq.6

¹²⁰ Tit Livije, vepër e përmendur, fq.31

¹²¹ Mijušković S. Prvi brodovi pod crnogorskom zastavo, zapisiknj. XII, 1956, dok.318

kishte kërkuar nga autoritetet veneciane që ta zaptonin liqenin e Shkodrës dhe për këtë dëshirë të tyre kërkoj dy galije me nga gjashtëmbdhjetë (16) rrema. Pasi kjo kërkesë nuk u realizua, vlladika Petar I tentoi që këtë ëndërr të tyre ta realizojë me ndihmën e Rusisë cariste. Ai në vitin 1778 dërgoi Nikolla Davidoviqin që t'i propozonte carit Aleksandri i I që të zaptohej Shkodra dhe liqeni i Shkodrës. Megjithatë, e gjithë kjo dëshirë dhe aktivitet i malazezëve për të mbizotëruar me liqenin e Shkodrës do të mbetet i paarritshëm deri në Kongresin e Berlinit.

Shqiptarët mjetet e lundrimit shpeshherë i kanë përdorur edhe si mjete mbrojtëse nga okupatorët e ndryshëm. Është e njohur ndihma e shkodranëve, ulqinakëve e kranjanëve të cilët me mjetet lundruese u erdhën në ndihmë popullsisë së Muriqit, Shestanit apo Oso Kukës në luftën e Vraninës (1861,1862) duke luftuar kundër malazezëve. Dy vite më vonë, malazezët kishin bërë plan për të sulmuar, grabitur e plaçkitur përseri Krajën. Rrenoja e kishës së Marashnikut ishin mbushur me malazezë të cilët pritnin momentin për të sulmuar e plaçkitë Blacën e Boboshtin e fshatrat tjerë të Krajës. Mbrojtja më e mirë ishte nga uji sepse sikur të lejoheshin malazezët të dilnin në tokë, mbrojtja do të ishte më e vështirë. Për këtë qëllim e sjellin me lundër nga Shkodra trimin Adem Boboshti i cili u vërsul fuqishëm ndaj malazezëve të fortifikuar në kishë. Gojdhënat thonë se ai me shpatën e tij preu shumë prej tyre, një pjesë për të shpetuar u hodhën në liqen nga të cilët shumica u mbytën. Ndërkaq, vet malazezët në muret e kishës kanë vëndosur një pllakë përkujtimore ku janë të shënuar vetëm 3 persona të cilët, sipas tyre, kanë rënë trimërisht në mbrojtjen e Marashnikut!

Liqenin të Shkodrës, sidomos për banorët që jetonin në brigjet e tij, që në lashtësi konsiderohej si burim i jetës. Përveçqë liqeni shërbente për peshkim, i tërë transporti i mallrave dhe njerëzve bëhej mbi ujë sidomos deri kur filluan të ndërtohen rrugët tokësore. Për banorët e fshatrave të Shestanit, Muriqit, Boboshtit, Martiqit, Arbneshtit e Skjes mjeti i lundrimit ishte shumë i domosdoshëm ashtu si ishte gomari, kali apo qerre në fshatrat e tokës . Duhet theksuar se edhe fshatrat e tjera të Krajës si Ostrosi, Kështënja, Ftjani e Ljarja e kanë shfrytëzuar liqenin për transportin e njerëzve dhe mallrave.

- **Tipet e ndryshme të mjeteve lundruese**

Në liqenin e Shkodrës kanë qarkulluar tipe të ndryshme të mjeteve lundruese. Ilirët në brigjet e liqenit të Shkodrës ndërtonin e meremetonin mjetet e tyre të lundrimit. Përmendet se mbreti ilir Genci, i kishte ndërtuar përnjëherë 54 lembe¹²². Lembe ilire kishte fund të rrafshtë, i cektë dhe mund të lundronte edhe në cekina. Lemba ka mund të transportoj deri në 50 njerëz çka na bënë të mendojmë se marina ilire ka mund të transportoj deri në 10.000 ushtarë.¹²³

Fillimisht banorët lokal për lundrim kanë përdorur mjete primitive lundrimi. Mendohet se mjeti i parë lundrues ka qenë trapi. Ai ishte mjet i thjeshtë lundrimi, i ndërtuar zakonisht me trungje të lehtë mbi të cilat mbërthehen dërrasa që formojnë një tërësi të gjerë. Ky mjet lundrues ishte shumë i papërshtatshëm sidomos kur bënte mot i keq dhe frynte erë e madhe. Banorët kishin nevojë për mjet lundrues më të qëndrueshëm sepse kishin nevojë për transportin e prodhimeve bujqësore, mallrave e sidomos për transportimin e bagëtive në livadhe dhe për këtë arsye filloi ndërtimi i mjeteve lundruese të tipit që disa edhe sot lundrojnë në liqenin e Shkodrës.

Na janë të njohura këto tipe të mjeteve lundruese: **Lundra, lundrica, takja dhe suli**. Dallojnë nga njëra tjetra për nga gjatësia, gjërësi, lartësia dhe fuqia bartëse.

Këto mjete lundruese kryesisht ndërtoheshin nga dërrasat dhe fundi i tyre është nga një pjesë dhe i rrafshtë. Për ndërtimin e tyre përdorëshin drunjtë që rriteshin në brigjet e liqenit, sidomos gështënja, mani, faleta por edhe lisi. Me zhvillimin e tregtisë dhe hapjes së rrugëve tokësore për fundin e mjeteve lundruese përdorej druri i çamit (bredhit) pasi është më i rezistueshëm nga uji. Të gjitha mjetet e përmendura lundruese vesheshin në levizje me ndihmën e rremave nderësa më vonë u paraqiten edhe lundrat me vela. Velat, ndonëse më rrallë i përdornin edhe sulet. Në gjysmën e dytë të shekullit XX, sidomos sulet, vehen në lëvizje me motor të quajtura “penta” me 4 KF . Nga tipet e përmendura të mjeteve lundruese në liqenin e Shkodrës, i ka rezistuar kohës vetëm suli, i cili kryesisht sot shërben vetëm për peshkim. Mjetet tjera i takojnë të kaluarës.

Për ndërtimin e mjeteve lundruese në liqenin e Shkodrës nuk ka pasur puntori të organizuara apo fabrika. Ato ndërtoheshin nga mjeshtrat lokal të Shirokës, Krajës e më vonë edhe të Ceklinjanëve.

Sidoqoftë, këto mjete primitive lundruese kanë luajtur rol të rëndësishëm në jetën ekonomike të banorëve për gjatë bregut të liqenit të Shkodrës por edhe në mbrojtjen e nga sulmet e sunduesëve e zaptuesëve të ndryshëm ndër shekuj, sidomos nga sulmet, grabitjet dhe plaçkitjet e malazezëve.

¹²² Tit Livije, vepër e përmendur;

¹²³ Slobodan Čukić, Skadarsko jezero u svjetlu otkrića ostataka ilirskih bodova u Hutovom blatu (Montenegrina- arkelologija)

- **Historiku i lundrimit**

Siç dihet, fshatrat buzë liqenit të Shkodrës, nga Shkodra deri në Vraninë, apo nga Hani i Hotit deri në Planicë kanë qenë dhe janë të banuar kryesisht me shqiptarë, çka nënkupton se pjesa më e madhe e shfrytëzuesëve të liqenit që nga koha e Ilirisë e deri më sot kanë qenë shqiptarët. Megjithatë historiografia shqiptare kësaj çështje më rëndësi për jetën e banorëve të këtyre zonave nuk i ka kushtuar kujdes të duhur. Nga studiuesit shqiptar për lundrimin apo historikun e lundrimit në liqenin e Shkodrës kemi shumë pak punime apo studime të mirëfillta. Madje, edhe në ato punime të pakta, për pjesën e liqenit që i takon Malit të Zi përdorin terminologjinë sllave. Kështu përsëherë në “Gazeta Telegraf” në rubrikën “kulturë” më 20 qershor 2017, autori duke folur për formën, madhësinë dhe thellësinë e liqenit shpjegon se “pasi nuk disponojmë me literaturë të autorëve shqiptarë, emrat e ishujve e gadishujve do t’i shkruajmë në gjuhën sllave”!

Ndërkaq, historiografia malazeze lundrimit në liqenin e Shkodrës i ka kushtuar kujdes të veçantë dhe janë publikuar shumë punime shkencore për tërë sipërfaqën e liqenit, pa marrë parasysh se ai takon Malit të Zi apo Shqipërisë!

- **Lundrimi para Kongresit të Berlinit**

Mjetet lundruese në liqenin e Shkodrës kanë shërbyer jo vetëm për peshkim, transportimin e njerëzve dhe mallrave por edhe për qëllime luftarake. Malazezët kryesisht deri në vitin 1862, mjetet lundruese i kanë përdorur për qëllime luftarake me qëllim të vënjes nën kontroll nga ana e tyre, pra për të zaptuar liqeni në tërësi me qëllimin përfundimtar zaptimin e ëndrrës së tyre Shkodrën. Ndërkaq, shqiptarët mjetet lundruese i kanë përdorur për tu mbrojtur nga sulmet dhe grabitjet e malazezëve. Në këtë punim do të flasim vetëm për lundrimin e organizuar dhe mjetet lundruese të përdorura për transportimin e njerëzve dhe mallrave.

Lundrimi në liqenin e Shkodrës është i vjetër sa edhe sa vet liqeni. Ilirët si banorë të parë të zonave për rreth e rrotul liqenit lundronin nëpër liqenin e Shkodrës me mjetet primitive lundruese të kohës. Mbreti ilir Genci për lundrim kishte përdorur mjetet e quajtura “lembe”.¹²⁴ Edhe Balshajt¹²⁵, me galijat e tyre që i blenin në Venedik apo Raguzë, një kohë të gjatë kanë lundruar nëpër liqenin e Shkodrës, por nuk ka pasur transport të organizuar. Gjatë sundimit të Republikës së Venedikut në këto troje po ashtu nuk ka pasur transport të organizuar të njerëzve dhe mallrave. Pas rënjes së shtetit të Zetës (1499) liqeni dhe shfrytëzimi i tij kaloi në duar të Perandorisë Osmane. Perandoria Osmane, pothuajse liqenin e përdornin për qëllimet ushtarake e shumë pak për nevojat e transportit për nevojat e banorëve. Në këtë kohë lundrimi për banorët ishte i vështirësuar dhe i rrezikshëm ngase malazezët vazhdimisht sulmonin avulloret turke që qarkullonin nëpër liqen. Për shkak të sulmeve të shpeshta të malazezëve, në anën e Shestanit dhe Krajës, buzë liqenit u ndërtuan kulla mbrojtëse, në të cilat ditë e natë jepej kujdestari. Kullat u ndërtuan në vaun e Gjuraçit, Muriqit, Maçilukës, Boboshtit, Sjerçit, vanit të Fikut, Shitarit, Arbneshtit dhe Skjes.¹²⁶ Për shkaqe sigurie, kur në vitin 1858 anglezi Wingfield duhej të shkonte nga Shkodra në Cetinë, nëpërmes Rijeka Crnojeviqit,¹²⁷ së pari iu desht të kërkojë lenjen e pashës në Shkodër e pastaj t’i lajmërohet begut, komandantit të ishullit të Lesendrës. Nga Shkodra u nisë me një lundër me 4 rrema nën përcjelljen e një zezaku. Pastaj begu e lejoi që të shkojë në ishullin e Vraninës. Nga Vranina deri në Rijekë shkoi me një sulë, ku rremaxhitë ishin femra.¹²⁸

Kushtet normale për shfrytëzimin e liqenit për nevojat ekonomike të banorëve u krijuan me nënshkrimin e marrëveshje për armëpushim në mes Malit të Zi dhe Turqisë në vitin 1862. Pavle Rovinski konstaton se lundrat që princi Nikolla u kishte blerë 11 vëllazërive të Ceklinjanëve¹²⁹ shërbenin për transportin e mallrave në relacionin Rijeka -Shkodër, Sinjac-Shkodër dhe Planicë-Shkodër, pasi Shkodra ishte qendra kryesore tregtare e Shqipërisë Veriore dhe Malit të Zi. Ky lloj lundrimi ishte i vështirë dhe merrte shumë kohë pasi lundrat leviznin me fuqin njerzore (me rrema). Megjithatë një lundër malazeze gjatë vitit 1863, çdo të shtundë kryente shërbimin postar dhe transportin e mallrave nga Shkodra për Rijekë nga se i gjithë furnizimi i familjes princore bëhej në Shkodër. Me paraqitjen e avullorëve (anije me avull) u krijuan kushtet për zhvillimin e transportit për qëllime ekonomike. Konsulli malazez në Shkodër, P. Pejoviq, më 25 janar 1871 i dërgon princit Nikolla kushtet dhe tarifat e një vaporri që do të vinte njëherë në javë në Rijekë por pa përmendur emrin e anijes.¹³⁰ Më 19 shkurt 1872, gazeta “Crnogorac” nr.7 shkruan se “ një

¹²⁴ Po aty.

¹²⁵ Ljubić Šime, Listine IV, 92

¹²⁶ A. Jovičević – M. Strugar, Slike iz prošlosti Cekljina, fq. 241

¹²⁷ Rijeka Crnojeviq është emër zyrtar i këtij vendbanimi të vogël por vendasit dhe shqiptarët, shkodranët, kranjanët

e quanin Rijekë, prandaj në vazhdim të këtij punimi edhe unë do ta shkruaj Rijekë.

¹²⁸ Dinko Franetović – Bure, Historija pomorstva i ribarstva Crne Gore do 1918, fq. 50, Titograd, 1960.

¹²⁹ Rovinski Pavle, Crnagora, Sanktpereburg, tomi II, fq. 50;

¹³⁰ M. Djurović, Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka, Cetinje, 1958, fq. 50.

“vaporr” turk kishte operuar në liqenin e Shkodrës”. Ky “vaporr” mund të ishte anija e parë që për qëllime ekonomike lundronte në liqenin e Shkodrës. Tani më turqit posedonin disa avulllore si “Bojana” (1858), “Ishkodrah” dhe “Podgorizza”.

Ndërkaq, banorët e Krajës dhe Shirokës mjetet lundruese i përdornin pothuajse pa pengesa sepse jeta dhe ekonomia e tyre ishte e lidhur kryesisht me Shkodrën e jo me Cetinën.

- **Lundrimi pas Kongresit të Berlinit**

Në Kongresin e Berlinit, 1878, Mali i Zi fitoi të drejtën e lundrimit në liqenin e Shkodrës dhe lumit Buna si dhe daljes në detin Adriatik. Liqeni i Shkodrës ishte më rëndësi jetike për Malin e Zi sepse Shkodra ishte qendra kryesore për furnizim të malazezëve me artikuj ushqimor dhe industrial¹³¹. Nga ana tjetër si në Shkodër po ashtu edhe në Cetinë ishin të vëndosura përfaqësit diplomatike të shumë shteteve sidomos të Fuqive të Mëdha Evropiane. Nisur nga kjo, pa pritur shumë, Mali i Zi filloi organizimin e lundrimit të organizuar në mes të Shkodrës dhe Rijekës .

Anija (avullorja) e parë që nisi lundrimin në mes Shkodrës dhe Rijekës ishte “Slavljanin” i cili fillimisht bënte bartjen e postës diplomatike¹³² si dhe të delegacioneve sidomos të anëtarëve të Komisionit për vëndosjen e kufijëve në mes Malit të Zi dhe Shqipërisë. Kjo avulllore punoi deri në vitin 1885 kur Mali i Zi bleu në Venedik avulloren “Žabljak” ex “Eraclea”¹³³ i cili arriti në Rijekë më 8 nëntor 1885. Më 10 nëntor 1885 kjo avulllore nisi qarkullimin e parë të rregullt të njerëzve dhe mallrave në liqenin e Shkodrës. Ai qarkullonte dy herë në javë në relacionin Rijekë - Vir Pazar-Planicë-Shkodër (bante postën) ndërsa njëherë në javë në relacionin Rijekë-Vir Pazar-Planicë sipas orari të shtypur Drejtoria e Shoqatës Malazeze të avullorëve¹³⁴, po atë ditë në Cetinë. Kjo avulllore punoi deri në vitin 1889. Në vitin 1886 në Angli u ble avullorja “Danica” i cil arriti në Tivar më 22 korrik 1886. Në vitin 1887 kjo avulllore zavëndësoi avulloren “Žabljak” po në të njëjtin relacion, të dielen dhe të mërkurën Shkodër –Rijekë dhe çdo të martë dhe të shtundë Rijekë-Shkodër. Për herë të parë anijet e udhëtarëve ndalojnë edhe në portin e improvizuar në Sjerç-Krajë¹³⁵. Sipas orarit të nëntorit të vitit 1886 nisja nga Sjerçi, të dielen ishte në 13,45, të martën 14,45, të mërkurën 11,45, të shtundën në ora 2,45 ndërsa arrinte në Sjerç të dielën në 11,30, të martën në 2,15, të mërkurën 11,30 dhe të shtundën në 14,15. Sipas orarit të udhëtimit, udhëtimi nga Shkodra deri në Sjerç zgjate plotë 3 orë e 30 minuta ndërsa deri në Viri 4 orë e 15 minuta. Avullorja “Danica” lundroi në liqenin e Shkodrës deri në vitin 1918 kur ushtria austro-hungareze e fundosi në afërsi të Vir Pazarit.¹³⁶

Lundrimi në liqenin e Shkodrës po rritej dhe po bëhej gjithnjë e më i nevojshëm, kështu që u paraqit nevoja për formimin e një subjekti ekonomik i cili do të angazhohej në organizimin dhe zhvillimin e komunikacionit ujor në Mal të Zi. Kështu, më 6 nëntor 1887 ishte mbajur Kuvendi themelues i shoqatës akcionare “Shoqata e Previligjuar e avulloreve (paraanije) të Principatës Malazeze”.¹³⁷ Ministria e Punëve të Brëndshme aprovoi statutin e kësaj shoqërie më 26 nëntor 1887. Regjistrimi i shoqërisë u bë në Gjyqin e Madh në Cetinë¹³⁸ Shoqëria kishte për detyrë të mbante lundrimin e rregullt në det, liqenin e Shkodrës dhe Bunë. Mirëpo akcionerët nuk arijten të grumbullonin mjetet e nevojshme për funksionimin e shoqatës shoqëria shpërndahet më 10 gusht 1888.¹³⁹

Nga viti 1902-1905 lundrimi në liqenin e Shkodrës organizohet nga shoqata “ The Anglo-Montenegrin trading company LTD” me seli në Podgoricë.¹⁴⁰ Për lundrim në liqenin e Shkodrës kjo shoqatë përdori anijet “Danica”, “Undine”, “Lastavica” “Obod”¹⁴¹ dhe “Galeb”. Duhet përmendur se anijet “Lastavica” dhe “Obod” u blen nga Drejtoria e Përgjithshme e Postës Malazeze, sepse “Danica” shpeshherë prishej dhe transportimi i postës ishte i parregullt.¹⁴² Para se të likuidohej kja shoqatë për lundrim përdori anijet e marra me qira “Principe di Piemonte”, “Mafalda”¹⁴³ dhe “Jolanda”. Ndërkaq, prej vitit 1905-1916 lundrimin në liqenin e Shkodrës e organizoi firma italiane

¹³¹ Zapisi, 1941, knj. XXV, 173-174.

¹³² DACG, MUD, 1879, dok. 675, 944, 989; po ashtu Dac, MUD, 1880, dok. 446.

¹³³ Rada Adžić,

¹³⁴ Gazeta “Glas Crnogoraca” nr. 44/10 nëntor 1885; DAC; MUD, 1885, dok. 897.

¹³⁵ Po aty, nr. 45/14 nëntor 1886

¹³⁶ Rada Adžić, Plovidba i ribolov na Skadarskom jezeru, 2017. Autorja është bashkëpunëtoare profesionale për trashëgimi kulturore-historike në JPNPCG (Ndërmarrja Publike Parqet Nacionale të Malit të Zi).

¹³⁷ Gazeta “Glas Crnogoraca” nr. 42-18 tetor 1887, nr. 45-8 nëntor 1887, nr. 48-29 nëntor 1887.

¹³⁸ DAC, MUD, 1887, dok. 825/26 shtator 1887.

¹³⁹ Po aty, nr. 38/18 shtator 1888.

¹⁴⁰ Radmila Adžić, vepër e cituar

¹⁴¹ DAC, MUD, 1905, dok. 1790.

¹⁴² Dinko Franetović, vepër e cituar, fq. 175.

¹⁴³ DAC, MUD, 1905, dok. 2673.

“Compagnia di Antivari”¹⁴⁴ (Shoqëria e Tivarit). Lundrimi me anijet e kësaj shoqërie “Antivari”, “Danica”, “Drin”, “Nettuno”, “Obod”, “Vranjina”, “Vir” dhe “Oka”¹⁴⁵ bëhej në relacionin Rijekë-Vir-Pazar dhe Vir Pazar-Planicë-Shkodër, por këto avullore më nuk ndalonin në Sjerç-Krajë. Kjo shoqëri në vitin 1914, në Venedik ndërtoi anijen motorike “Zeta” dhe më 1915 anijen motorike “Llovqen” për për shkak të luftës ato nuk arrijtën në liqenin e Shkodrës.

Gjatë luftimeve ballkanike komunikacioni ujqor në liqenin e Shkodrës u ndërpre. Ndërkaq, gjatë viti 1916-1918, kur Mali i Zi u okupua nga Austro-Hungaria e cila i konfiskoi të gjitha anijet që lundronin në liqenin e Shkodrës. Pas tërheqjes ushtria austro-hungareze të gjitha anijet që lundronin në liqenin e Shkodrës i fundosi apo i shkatroi.¹⁴⁶

Lundrimin në liqenin e Shkodrës gjatë viteve 1918-1920 e organizuan francezet me anijet e mbetura të shoqërisë “Shoqëria e Tivarit”, pasi së bashku me italianet për këto vite e mbajtën të okupuar liqenin e Shkodrës. Në periudhë kohore anijet që lundronin në relacionin Shkodër – Rijekë dhe anasjelltas ndalonin edhe në Sjerç-Krajë. Lundrimin në liqenin e Shkodrës nga viti 1920-1923 e organizoi marina ushtarake e Mbretërisë SKS-së, ndërsa nga viti 1923-1925 lundrimi bëhej me anijet “Soko” dhe “Vila” të pronarit Petar Lekiqit nga Vir Pazar. Por këto dy anije të vogla nuk i plotësonin nevojat e transportit në linjen Shkodër-Rijeka Crnojeviq kështu që autoritetet portale i ndaluan lundrimin në këtë relacion.

- **Lundrimi pas krijimit të shtetit jugosllav**

Në vitin 1922 në Cetinë, banka Serbo-Shqiptare¹⁴⁷ themelon shoqërinë “Lundrimi Adriatik-Shkodër” me seli në Lipovik. Ka disponuar me avulloret “Zeta” (Liqeni), “Skenderbeg”¹⁴⁸ dhe “Bojana” (Shkodra) dhe anijet motorike “Rumija” dhe “Soko”. Këto anije nga viti 1922-1928 qarkullonin për çdo ditë në relacionin Rijeka Crnojeviq-Vir Pazar-Planicë-Ostros (Sjerç)-Shkodër dhe anasjelltas¹⁴⁹. Pra përsëri anijet ndalojnë Krajë. Në vitin 1928 e tërë pasuria e kësaj shoqërie blehet nga Sh.A. “Boka” nga Kotorri e cila vazhdon të mbante lundrimin në relacionin Rijeka Crnojeviq-Shkodër me dy ndalesa në Krajë, Ostros (sigurisht Sjerç) dhe Skje.

Në vitin 1934, SH.A. “Boka” shndërrohet në Sh.A. “Zetska Plovidba”. Për lundrim në liqenin e Shkodrës përdorte anijet “Zeta”, “Skenderbeg”, “Soko”, “Rumija”, “Budva” dhe dy lundra motorike “Sveti Nikola” dhe “Sveti Djordje”.¹⁵⁰ Për çdo ditë dy anije bënin transportimin e pasagjerëve ndërsa lundrat bënin transportimin e mallrave.

Në periudhën 1941-1945, në liqen nuk ka pasur komunikacion të rregullt as të njerëzve e as të mallrave. Nga viti 1945-1948 komunikacioni në liqenin e Shkodrës është zhvilluar në të njëjtat linje si edhe më parë, por për shkaqe politike në vitin 1948 ndërpritet linja Rijeka-Crnojeviq-Shkodër kështu që stacioni fundit ishte Skjeja. Në vitin 1947 në liqenin e Shkodrës lundrojnë anijet e sipërmarrjes “Llovqen” e cila dispononte me anijet “Grahovac”, “Mogren” dhe “Jeremija”¹⁵¹. Sipas Svetozar Razhnatoviqit, në Krajë ndërtohen edhe dy mole: Muriq dhe Ostros, kështu që në Krajë anijet ndalojnë në Muriq, Sjerç, Ostros dhe Skje. Në vitin 1957 themelohet sipërmarrja “Galeb” me seli në Rijeka Crnojeviq. Kjo sipërmarrje vazhdon lundrimin me të njëjtat anije deri në vitin 1960 kur flotës së saj i shton edhe anijet “Vir Pazar” dhe “Rijeka Crnojeviq” dhe kështu kushtet e udhëtimit përmirësohen dukshëm.

Më ndërtimin e hekurudhës dhe rrugës automobilistike Tivar-Podgoricë filloi të zvoglohet numri i udhtarëve dhe sasisë së mallrave, kështu që së pari u ndërpre linja Vir Pazar-Planicë, por se shpejti edhe linja Rijeka Crnojeviq-Skje do të dobësohet dhe ndërprite. Ndërmarrja “Galeb” në vitin 1981 shkoi në likuidim dhe të gjitha mjetet lundruese iu dhanë sipërmarrjes së peshkimit “Ribarstvo” në Rijeka Crnojeviq.

Me likuidimin e sipërmarrjes “Galeb”, pas 96 viteve ndërpritet linja e rregullt e transportimit të njerëzve dhe mallrave në liqenin e Shkodrës dhe tani më i takon të së kaluarës.

Ndërprerja e transportimit të njerëzve dhe mallrave në liqenin e Shkodrës pati ndikim negativ në jetën e banorëve të Krajës, veçanërisht të banorëve që jetonin buzë këtij liqeni. Kushtet e jetës u vështirësuan dukshëm sepse as komunikacioni rrugor nuk ishte i organizuar. Ndërprerja e lundrimit të organizuar në liqenin e Shkodrës ndikoi dukshëm në boshatisjen e Krajës dhe emigrimin në vendet për rreth (Ulqin e Tivar) e veçanërisht në vendet tjera të Evropës, Amerikës por edhe të Australis

¹⁴⁴ Dinko Franetovic, vepër e cituar, fq.184.

¹⁴⁵ Po aty, fq.186

¹⁴⁶ Radmila Adžić, vepër e cituar

¹⁴⁷ Zbornik radova sa medjunarodnog naučnog skupa održanog na Cetinje, 21,22 i 23 juna 1990

¹⁴⁸ Anija (avullorja) “Skenderbeg” të cilën e përdornin okupuesit italian dhe qarkullonte në linjen Shkodër-Rijekë, më 12 shkurt 1942, në ora 7,40, në udhëtim për Rijekë, në ngushticën Basa-Lisinj, rrembehet nga batalioni partizan “Carev Laz”. Pasi i morren të gjitha plaçkat, anijen e e dërguan në vendin e quajtur “Crna Glavica” ku të padamtuar e fundosin. (Istorijski zapisi 4-6/1951).

¹⁴⁹ Radmila Adžić, vepër e cituar.

¹⁵⁰ Po aty.

¹⁵¹ Po aty.

FINANCIAL ANALYSIS IN THE PROGRESS OF ECONOMIC UNITS

Prof.Dr Fatbardha Molla –University,,Luigj Gurakuqi Shkoder

Abstract

There are many reasons why a careful analysis of the financial statements of the economic entity is needed. Financial statements are statements that are used for many reasons. They are prepared to be used by different groups of users; shareholders, short-term and long-term creditors, potential investors, state agencies and managers, etc. These different groups make different decisions from each other; such as whether to make an investment (potential shareholder) or lend (potential creditor), whether there is an opportunity to improve the company's performance (manager) or whether an economic entity is complying with the legal rules of the state (government agencies). and multiple forecasts. Each of these decisions requires different information and therefore also different analyzes in accordance with the interests of users. financial statements following each other are not clear without financial and comparative analysis.. Users of financial statements may be interested in seeing the progress of a company compared to:

- a. standard objectives set by the unit
- b. other companies in the same industry. or sector
- c. other opportunities to invest in the sector with better financial performance

Keywords (financial analysis, economic entity, profitability, accounting, liquidity, capital structure, overview, balance sheet)

Abstract

Ka shumë arsye përse duhet një analizë e kujdesshme të pasqyrave financiare të njësisë ekonomike .Pasqyrat financiare janë pasqyra të cilat përdoren për arsye të shumta. Ata përgatiten për të përdorur nga grupe të ndryshme përdoruesish ; aksionerët, kreditorët afatshkurter dhe afatgjatë, investitorët potencial, agjensitë shtetërore dhe drejtuesit etj . Këto grupe të ndryshme marrin vendime të ndryshme nga njëri - tjetri; si psh, të bëjnë një investim (aksioner potencial) apo të japin hua (kreditor potencial), apo ekziston një mundësi për të përmirësuar performancën e kompanisë (drejtuesi) apo nëse një njësi ekonomike është duke respektuar rregullat ligjore të shtetit (agjensitë qeveritare).dhe parashikime të shumta .Secili nga këto vendime kërkon informacion të ndryshëm dhe si rrjedhojë edhe një analizë të ndryshme në përputhje me interesat e përdoruesve ..Lidhja ndërmjet zërave në pasqyrën e të ardhurave dhe bilancit ose në të dyja si dhe lidhja ndërmjet shumëve të pasqyrave financiare pasuese të njëra tjetres nuk janë të qarta pa analizën financiare dhe krahasuese ..Përdoruesit e pasqyrave financiare mund të jenë të interesuar për të parë progresin e një kompanie në krahasim me :

- a. objektivat standarte të paravendosur nga njësi
- b. kompanitë e tjera të së njëjtes industri. apo sektor
- c. mundësitë e tjera për të investuar në sektor me performancë më të mirë financiare

Keywords (analiza financiare , njesi ekonomike , rentabilitet , kontabilitet , likuiditet , structure kapitali ,pasqyre , bilanci kontabel)

1. Qëllimi i temës

Roli i analizes financiare është shumë i rëndësishëm dhe i pazëvendësueshëm në procesin e marrjes se vendimeve nga drejtimi i veprimtarisë së njësive ekonomike. Puna e kontabilistit nuk perfundon me hartimin dhe ndertimin e pasqyrave financiare baze por ky informacion duhet te perpunohet dhe analizohet nga teknikat e analizes financiare . Pa analizen financiare ne nuk mund te kuptojme pikat e forta dhe pikat e dobeta te ne aktivitetin e nje njesie ekonomike . Jane analizat financiare si treguesit e rentabilitetit , te struktures se kapitalit , te likuiditetit te perfitueshmerise etj qe ndihmojne drejtimin ne marrjen e vendimeve .

2. Objektivat e temës

Nisur nga roli i rëndësishëm i analizes financiare së veprimtarisë së njësive ekonomike objektivat e temës janë ;

Të tregojë lidhjet e ngushta të analizes dhe drejtimit te njesise .

Të njohë drejtuesit me informacionin e nevojshëm që jep analiza .Të ndihmojë perdoruesit e informacionit financiar që të lexojnë informacionin që del nga pasqyrat financiare dhe ta përpunojnë në funksion të vendimmarrjes .Të kuptojnë se për të qenë të sukseshëm ata nuk duhet të drejtojnë vetëm me intuitë por duhet të njohin dhe përdorin me efektivitet informacionin që ofron kontabiliteti dhe perpunimin e tij permes analizes .Për tu përballur me konkurrencën duhet që informacioni kontabël të jetë i shtadartizuar i analizuar e i perpunuar për këtë menaxherët duhet ti drejtohen analisteve dhe profesionistëve .

3. Metodologjia

Metodologjia është zgjedhur në përputhje me qëllimin e studimit , i cili ka të beje me studimin e rolit te analizes ne drejtimin e njesise Çdo kapitull është plotësuar me analiza si analiza matematikore , me analiza fianciare me analizim pyetsorësh dhe rekomandime përkatëse nga realiteti shqiptar. Analiza të tilla nxjerrin rendesinë e informacionit kontabël te analizuar ne drejtimin e njësive ekonomike .Nisur nga fakti që roli i analizës vjen gjithnje në rritje është e nevojshme shfrytëzimi i një literature të gjerë të vendit dhe asaj botërore .Kjo literaturë është plotësuar me informacionin e grumbulluar nga intervistat që janë realizuar me subjektet e njesive ekonomike. Pjesa më e madhe e pyetësorëve janë plotësuar me anë te intervistave ballë për ballë duke kerkuar shpjegim të mëtejshëm të disa përgjigjeve .Informacioni i grumbulluar eshte perpunuar , analizuar dhe jane dhene përfundimet dhe rekomandimet perkatese .

4. Analiza e raporteve

Pjesa më e madhe e njerezve të cilët analizojnë pasqyrat financiare janë të interesuar të investojnë të marrin hua, të menaxhojnë apo të marrin vendime në lidhje me respektimin e rregullave ligjore.

Në financimin e njësive ekonomike një rol të rëndësishëm ka analiza financiare .Analistët e kredisë përfshirë oficerët e kredisë bankare dhe analistët e bonove që analizojnë raportet për të siguruar aftësinë e shoqërisë për të paguar borxhet e saj. Analistët e letrave me vlere që janë të interesuar për perspektivën e shoqërisë në lidhje me efikasitetin riskun dhe zhvillimin. Krahasset mund të jenë të vështira sepse njësitet përdorin praktika të ndryshme kontabile, metodat e vlerësimit të inventareve dhe amortizimit mund të ndikojnë në pasqyrat financiare dhe si rrjedhim të çrregullojë krahasimin midis shoqërive Gjithashtu nëse një shoqëri merr me qira një përqindje të konsiderueshme të aktiveve të saj të prodhimit atëherë aktivet e saj do të duken në nivel të ulët krahasuar me shitjet sepse aktivet e marra me qira zakonisht nuk paraqiten në bilanc. Në të njëjtën kohë, detyrimet që lidhen me qiranë mund të mos tregohen si borxh. Si rrjedhim, marrja me qira mund të përmirësojë në mënyrë artificiale si treguesit e qarkullimit ashtu edhe raportin e borxhit. Megjithatë kontabiliteti ka ndërmarrë hapa për ta zbutur këtë problem. Është vështirë të përgjithësohet nëse një raport është “i mirë” apo “i keq”. Për shembull një raport i lartë korent mund të tregojë një pozicion të fortë likuiditeti, që është mirë, ose para të tepërta që është keq sepse paratë e tepërta në bankë janë aktive jo përfituese. Në të njëjtën mënyrë, raporti i lartë i qarkullimit të aktiveve të qëndrueshme, qarkulluese mund të tregojë nëse një shoqëri që i përdor aktivet e saj efektivisht ose një shoqëri është nën kapitalin normal dhe nuk mund të blejë aktive të mjaftueshme.

Shoqëria mund të ketë disa raporte që duken të “mira” ose performance e mirë financiare ose njësi me tregues që duken “të keqja” duke e bërë të vështirë të themi nëse shoqëria është në ekuilibër, e fortë apo e dobët. Megjithatë, për të analizuar efektin neto të një grupi raportesh mund të përdoren procedurat statistikore. Shumë banka dhe njësi financiare përdorin procedurën e tillë për të analizuar raportet financiare të shoqërisë dhe më pas i klasifikojmë ato sipas problemeve financiare që mund të kenë.

Analiza e raporteve është e dobishme, por analistët duhet t’i kenë parasysh problemet e mësipërme dhe të bëjnë rregullimet e nevojshme. Analiza e raporteve e bërë në mënyrë mekanike, pa menduar dhe pa bërë rregullimet është e rrezikshme, e përdorur me inteligjencë dhe me gjykim të mirë ajo mund të sigurojë drejtime të dobishme për veprimtarinë operative të shoqërisë.

Disa probleme që lidhen me analizën financiare si praktika të ndryshme financiare dhe sipas sektoreve e vështirsojnë përgjithsimin e rezultateve .

Shumë shoqëri të mëdha operojnë në industri të ndryshme dhe për shoqëri të tilla është vështirë të sigurosh një grup tipik mesataresh industriale. Si rrjedhim analiza e raporteve është më e përdorshme për shoqëri të vogla me gamë të vogël produktesh sesa për ato të mëdha dhe shumë të diversifikuara. Shumë shoqëri duan të jenë më të suksesshme se mesatarja e industrisë kështu që krahasimi me performancën e mesatares nuk është i mirë. Si synim një nivel performancë më i lartë, është më mirë të fokusoheni tek raportet e lidhësit të industrisë. Inflacioni mund ta ketë çrregulluar mjaft bilancin vlerat e rregjistruara janë ndonjëherë shumë larg vlerës së vërtetë.

Për më tepër, përderisa inflacioni ndikon drejtpërdrejt si në amortizim ashtu edhe në koston e inventarit ai ndikon rrjedhimisht dhe në fitime. Kështu që analiza e raporteve të një shoqërie me vetveten gjatë një periudhe kohe ose krahasimi me një njesi të një moshe të ndryshme, duhet të interpretohet me kujdes. Faktorët stinorë mund ta çrregullojnë analizën e raporteve. Ndikimi i tyre mund të zbutet duke përdorur mesataren mujore të inventareve dhe të llogarive të arkëtueshme kur llogarisim raportet e qarkullimit. Shoqëritë mund të përdorin teknika mbulimi për t'i bërë pasqyrat financiare të tyre të duken më të forta.. Për shembull një ndërtues nga Tirana merr një borxh për 2 vjet me 29 dhjetor dhe i mban paratë për disa ditë dhe më pas e shlyen borxhin me 2 janar të vitit pasardhës, pas 4 ditësh. Kjo ndihmon në përmirësimin e raportit korent dhe të shpejtë dhe bën që bilanci i tij i vitit të duket në rregull. Sidoqoftë përmirësimi është vetëm sipërfaqësor, kozmetik, vetëm një javë më vonë bilanci kthehet përsëri në nivelet e tij të vjetër.

Raportet e analizës financiare përdoren shumë për vlerësimin e gjendjes financiare në bizneset e vogla, ku burimet që sigurojnë të dhëna të gatshme krahasuese për madhësi të ndryshme biznesesh, janë lehtësisht të disponueshme. Kur një biznes i vogël aplikon për kredi, bankieri në radhe të parë duhet të bëjë parashikimin lidhur me mundësinë e shlyerjes së borxhit nga shoqëria. Gjatë këtij parashikimi bankieri duhet t'i kushtojë vëmendje treguesve të likuiditetit dhe atyre që lejojnë parashikimin e ecurisë së rentabilitetit të shoqërisë në të ardhmen. Bankat janë të gatshme të japin kredi për klientet e rinj, kur shansi që këta të fundit të shlyejnë borxhin brenda një kohe të caktuar dhe të jenë klientë të qëndrueshëm të bankës, është i lartë. Në këtë rast, si lidhjet afatshkurtra bankë-biznes ashtu edhe ato afatgjate janë me interes për bankat. Njëkohësisht perceptimet e bankiereve për biznesin janë të rëndësishme për pronarin manaxher, sepse ka shumë mundësi që banka të bëhet financuesi kryesor i aktiviteteve të biznesit. Problemi i parë që mund të hasë një bankier në këtë rast është se ndryshe nga shoqëritë e mëdha, pasqyrat financiare të shoqërive të vogla nuk janë të audituara nga shoqëritë përkatëse audituese. Një tjetër problem paraqet fakti se pasqyrat financiare mund të mos jenë përgatitur në mënyrë periodike. Në qoftë se biznesi është i ri, atëherë të dhënat historike do t'i përkasin e shumta vitit të kaluar. Pasqyrat financiare mund të jenë përpiluar nga një i afërm i pronarit dhe jo nga një kontabilist ekspert.

Cilësia e dobët e të dhënave financiare mund përbëjë pengesë për vendosjen e marrëdhënieve midis bankës dhe biznesit të vogël. Kështu, një shoqërie të vogël nuk i akordohet kredi edhe pse realisht mund të jetë financiarisht e qëndrueshme. Pra, është në interes të pronarit që të dhënat financiare të jenë të besueshme edhe pse kjo mund të ketë kosto më të lartë. Për më tepër në qoftë se të dhënat janë të papërshtatshme për bankierin atëherë ato janë të papërshtatshme edhe për drejtimin e shoqërisë, sepse vendimarrja mbështetet në të dhënat e paqyrave financiare. Për një grup të dhënë raportesh një shoqëri e vogël ka risk më të lartë se një shoqëri e madhe. Shpesh shoqëritë e vogla prodhojnë një lloj produkti ose dhe i drejtohen një kategorie të vogël konsumatorësh. Ndërsa shoqëritë e mëdha të cilat i drejtohen si konsumatorit vendas ashtu edhe atij të huaj nuk janë kaq të ekspozuar ndaj një risku të tillë. E njëjta situatë mund të vërtetohet edhe për shoqëritë që prodhojnë vetëm një lloj produkti.

Zgjerimi i kredisë për një biznes të vogël, sidomos për shoqëritë ku rolin e manaxherit e luan pronari, shpesh përfshin edhe një risk tjetër që nuk has në shoqëritë e mëdha.

Kjo ka të bëjë me varësinë e drejtimit të biznesit nga një individ i vetëm. Është në interes të familjes dhe të kreditorëve që të hartohet një plan për drejtim të suksesshem dhe gjërat të bëhen të qarta para se të lindin këto probleme. Si përfundim, për të vlerësuar potencialin e një shoqërie të vogël për të qenë një kliente e rregullt dhe e qëndrueshme e bankës, analisti financiar duhet të shkojë përtej raporteve dhe të analizojë të ardhmen e produkteve të shoqërisë, konsumatorëve, drejtimit dhe tregut. Megjithatë analiza e raporteve financiare mbetet vetëm hapi i parë.

5. Raste studimore nga raportet financiare të disa bizneseve në qarkun e Shkodrës

Në e qarkun e Shkodrës kemi një sërë biznesesh të cilët kanë tregues të ndryshëm rentabiliteti. Duke krahasuar informacionin financiar kemi nxjerrë tregues të ndryshëm të rentabilitetit. Me poshte po japim në mënyrë të përbledhur dhe të grupuar bizneset kryesore që operojnë në qarkun e Shkodrës dhe të dhënat e tyre financiare në lidhje me ROE për sektore të ndryshëm që nga viti 2014-2019.

Biznesi 1 tabele 1¹⁵²

Tregtim të artikujve të ndryshëm

VITET	2014	2015	2016	2017	2018	2019
ROE	11.5%	11.5%	10.5%	10.4%	10.4%	10.1%

Biznesi 2

Prodhim Konfesionesh

VITET	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
ROE	3%	2%	2.9%	3.2%	5%	6.9%	4.2%

Biznesi 3

Tregti artikuj ushqimor me shumice

VITET	2014	2015	2016	2017	2018	2019
ROE	17.3%	16%	13.3%	14%	16.2%	18.3%

Biznesi 4

Artikuj industrial me shumice

¹⁵² Ky informacion është marre nga BKT (Banka Kombëtare Shkodër)

VITET	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
ROE	15.5%	19.8%	16.8%	15.2%	15.5%	13.9%	12.8%

Biznesi 5

Prodhim Druri

VITET	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
ROE	5.9%	9%	7.8%	3.9%	5.1%	6.9%	7.5%

Biznesi 6

Tregtim artikuj te ndryshem

VITET	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
ROE	11.7%	8.2%	11.1%	13.15%	17%	16.1%	14.8%

Biznesi me pak fitim prures eshte ai i konfesioneve i ndjekur nga biznesi i prodhimit te drurit. Te dhenat financiare te ketyre bizneseve jane thuajse standarte per periudhen nga viti 2014-2018, me nje luhate qe nuk i kalon 3%. Nese do te krahasojme biznesin e konfesioneve me bizneset e njesive te tjera per vitin 2018 do shohim se kthimi nga kapitali i vet per biznesin e konfesioneve eshte 5% .

Rëndësia dhe zbatimi i praktikave të kontabilitetit në njësitë ekonomike në qarkun e Shkodrës Njësitë ekonomike japin opinione të ndryshme në lidhje me të metat e informacionit kontabël. Sipas tyre këto të meta lidhen me:

- ✓ dokumentacionin justifikues jo të plotë;
- ✓ mosdisponimin e informacionit në kohën e duhur;
- ✓ paaftësia për të kuptuar informacionin financiar që disponohet;
- ✓ faktin që jo të gjithë janë në dijeni të informacionit kontabël në të njëjtën kohë;
- ✓ mosrregjistrimin saktë dhe sistematik të veprimeve kontabël.

Gjithashtu, ato shprehen se shtrembërimet më të mëdha të informacionit kontabël qëndrojnë në ndryshimin e shifrave reale të shpenzimeve dhe në fshehjen e të ardhurave për efekt të tatim-taksave. Bazuar tek analiza e pyetësorit informacioni i pasaktë kontabël ka impakt negativ në rezultatin financiar, pasi informacioni i pasaktë nxjerr në çdo kohë rezultat të pasaktë financiar, duke bërë kështu që të mos njihet gjëndja reale financiare e firmës në një moment të dhënë dhe si rezultat të kete efekt në analizen e pasqyrave financiare .

Konkluzione dhe Rekomandime

Nga studimi i bërë kam arritur në disa konkluzione:

Niveli i perceptuar i transparencës financiare në Shqipëri nuk inkurajon investimin e brendshëm dhe atë të huaj. Në përgjithësi, nivelet e ulëta të transparencës pengojnë njësitë ekonomike të vogla dhe të mesme (SME) në marrjen e kredive nga sektori financiar formal. Kjo është e rëndësishme në kontekstin aktual të Shqipërisë, ku afro 92% e të gjitha njësive të biznesit janë njësi të vogla e të mesme. Për më tepër, në kushtet e mungesës së një informacioni financiar të besueshëm, aksionerët dhe palët e treta nuk arrijnë të njihen me rendimentin e stafit drejtues, dhe rrjedhimisht pengohet monitorimi mbi bazë tregu i kompanive dhe shpërndarja efektive e burimeve të pakëta.

Disponueshmëria e informacionit financiar të publikuar është shumë e kufizuar në Shqipëri. Kërkesat aktuale për depozitimin dhe publikimin e pasqyrave financiare nuk janë në përputhje me praktikat më të mira ndërkombëtare të kësaj fushe.

Kuadri ligjor për raportimin financiar në Shqipëri karakterizohet nga një mungesë e përpunueshmërisë. Përveç kësaj, ligjet dhe rregulloret e shumta duhet t'iu komunikohen në mënyrë të mjaftueshme njësive ekonomike të cilat duhet t'i ndjekin dhe zbatojnë ato në mënyrë që të lehtësohet zbatueshmëria e ligjit.

Nevoja për kualifikim në të gjitha fushat e ekonomisë në lidhje me kontabilitetin dhe raportimin financiar është shumë e madhe. Niveli dhe cilësia e arsimimit dhe kualifikimit në procesin para dhe pas certifikimit të kontabilistëve është i pamjaftueshëm për të plotësuar nevojën ekzistuese për njohuri dhe eksperiencë.

Mekanizmat e monitorimit dhe zbatimit nuk janë efikase për të nxitur zbatimin e standarteve të kontabilitetit. Vihet re një zbatim i kufizuar i standarteve të kontabilitetit nga njësitë ekonomike. Arsyet e monitorimit dhe aktiviteteve joefikase të zbatimit përfshijnë autoritetin e paqartë ligjor, mungesën e kapacitetit apo autoritetit veprues/operacional, pamundësinë e njësive ekonomike për të plotësuar kërkesat e duhura për shkak të kapaciteteve të kufizuara, si dhe neglizhencën e autoriteteve në përmbushjen e këtij roli kaq të rëndësishëm.

Rekomandime:

Zbatimi i rekomandimeve të dhëna më poshtë është i një rëndësie të madhe për forcimin dhe përmirësimin e kuadrit të raportimit financiar me efekte pozitive në qëndrueshmërinë e sistemit financiar dhe rritjen ekonomike .

Forcimi i kuadrit statutor që drejton kontabilitetin dhe raportimin financiar.

- Krijimi i mekanizmave të monitorimit sistematik dhe zbatimit për të siguruar përpunueshmërinë me standartet e kontabilitetit me zhvillimin aktual të ekonomisë
- Përmirësimi i cilësisë së punës së kontabilistëve nëpërmjet përmirësimit të profesionit të kontabilistit .
- Rritja e numrit të profesionistëve kontabilistë të aftë për përgatitjen e pasqyrave financiare të një cilësie të lartë. Kjo do të përfshinte sigurimin e stimujve për të tërhequr në profesion studentët që mbarojnë me rezultate shumë të larta dhe rritjen e shkallës së njohjes së kualifikimeve.

References :

1. Ingrid Shuli ,Rezarta Perri Analiza e Pasqyrave Financiare 2016
2. Kontabiliteti Financiar i Avancuar, S.Dhamo, 2021
3. Halit Xhafa –Beshir Ciceri, Drejtimi financiar 1, Tiranë 2004
4. Magdalena Bregasi , Politika financiare e ndërmarrjes,2004
5. SKK 01 Kuadri i përgjithshëm për përgatitjen e pasqyrave financiare

KONTRIBUTI I HAFIZ ALI RIZA ULQINAKUT NE KULTIVIMIN DHE RUAJTJEN E GJUHES SHQIPE

Prof. Dr. Fahrush Rexhepi- |Fakulteti I Shkencave Islame Prishtinë

Abstract

The Albanians, even though they were subjugated by the Ottoman Empire and embraced the Islamic religion, never agreed with that state, and were not assimilated by it with all the cultural, linguistic, ethnographic influences, etc., that were present during the Ottoman period.

The national culture and the Albanian language were preserved and cultivated by the most prominent personalities of the time, responsible for issues of the Islamic religion and Ottoman culture, near mosques and madrasahs in the Ottoman Turkish language. These creators, speaking in Albanian about the personality of Muhammad a.s. and his supporters, for their love, for language, for religion, for their people, history and country, powerfully awaken the love of the Albanian Islamic masses for greater freedom, for a more liberal religion, with Albanian claims.

During the history full of twists and turns, the country has often felt the need of intellectuals, religious people, later also theorists, who fought for the country's independence, then poets, and later politicians, until our century when a whole peiade of Islamic-Albanian leaders have stood at the head of the National Movement against the Slavic, Greek and Nazi-fascist occupation with rifle and pen in hand.¹⁵³ "For a union and solidarity at the level of the language community, the culture community, the market community and the country community" In fact, it is not too much to state, that to say, all the Albanian creators with the Ottoman Arabic alphabet, that we know until today, have worked in environments where the Albanian language and Albanian culture were extremely endangered by foreign languages and cultures, such as Slavic, Greek and others.¹⁵⁴

Religious and literary creators of the Albanian language, from the territory of Ulqin, such as Hafiz Ali Riza Ulqinaku, Mulla Isuf Kraja, etc., have made an important contribution.

Key words: Ali Riza Ulqinaku, Albanian language, literature, Beyte, Ottoman, alphabet, etc.

¹⁵³ Dr. Fahrush Rexhepi, Islamic Albanian periodical (first half of the 20th century), Pristina, 2013, p. 40.

¹⁵⁴ Dr. M. Pirraku, Albanian national culture until the League of Prizren, Pristina, 1989, p. 40.

Hafiz Ali Riza Ulqinaku;¹⁵⁵(1853-1913) është njëri ndër personalitetet e shquara kombëtare e fetare të gjysmës së shekullit XIX, do të thotë i periudhës së Rilindjes Kombëtare, autor i mevludit shqip dhe veprimtar i *Lidhjes Shqiptare të Prizrenit*, ishte një ndër figurat e shquara të *Rilindjes Kombëtare*. U lind në Ulqin, më 1853, apo sipas disa burimeve në vitin 1855, në familjen e një barkëtari, ku kreu edhe mësimet e para. Mësimet i kishte filluar në medresenë e Ulqinit, te myderrizi Sali efendi Hylja. Më vonë vazhdoi shkollimin në Shkodër dhe në Stamboll. Fillimisht punoi si imam dhe myfti në Ulqin. Pjesën më të madhe të jetës e kaloi në Lezhë, ku punoi myfti dhe myderriz. Vdiq në Shkodër në vitin 1913. Është varrosur në aborrin e xhamisë së Shaban efendisë, në Mahallë të Re. Varri i tij, sot nuk gjendet.¹⁵⁶

Hafiz Ali Riza Ulqinaku ishte poet i talentuar, përkthyes i shkëlqyeshëm, leksikograf i dalluar dhe alim i nderuar në rrethin ku jetoi dhe veproi. Që në moshë të re u mor me përkthime në gjuhën shqipe të veprave letrare moralizuese dhe mësimore. Ky krijues ka lënë vepra të botuara, dorëshkrime origjinale dhe përkthime. Më 1884 botoi një përmbledhje me tri vepra të veçanta: përkthimin shqip të veprës turke *“Huda Rabbim”*, mevludin të ndarë në katër kapituj, me gjithsej 634 vargje dhe një rrëfenjë të përbërë nga 804 vargje. Ndërsa në dorëshkrim ka lënë një abetare shqip, një fjalor i hartuar në vargje, një fjalor tjetër shqip-turqisht dhe një turqisht-shqip.¹⁵⁷

Vepra e tij më e njohur është përkthimi i Mevludit në gjuhën shqipe të autorit turk, Sylejman Qelebiut. Veprën *„Mevludi sherif”* e shqipëroi më 1873, të cilën e solli dorëshkrim. U botua në vitin 1885/86. Sipas dëshmisë së vet autorit¹⁵⁸, ky mevlud u përhap në të gjitha trevat veriore shqiptare të besimit Islam. Vepra kishte karakter patriotik, sepse me parathënien e saj potencojë domosdoshmëria e lëvrimin të gjuhës së pastër shqipe. Ai me dorën e vet shënon: *“Tue kanë n’Ulqin përpara emigrimit, përktheva e kompilova në gjuhën amtare t’emën qi është shqipja.”* *Mevludin e profetiti a.s.”*. Ai me krenari pohon: *“Atdheu e vendlindja e jonë është Ulqini...Gjuha e jonë është shqipja. Shkruaj e flas arabisht , turqisht e shqip”*.¹⁵⁹ Pastaj në parathënien e mevludit shënon: *“N’gjuhën shqipe kom qëllim unë me i tregue që kështu vllaznit sadopak me përfitue”*.¹⁶⁰

Pastaj vargjet: Nji vasile për me bë Aj Dhylxhelalë,

Me qerrem t’Vet mue gjynahet me m’i falë.

Dhe shefaat Aj Muhamed Mustafa.

¹⁵⁵ Po aty, f.269.

¹⁵⁶ Sutki Malohoxha, Bejtet nw krijimtarinw popullore tw Ulqinit...F. 280.

¹⁵⁷ Osman Muderrizi, *Letërsia shqipe me shkronja arabe*, 1954-IHGJ, shih edhe rev.

“Studime filologjike” Tiranë 1963/3,154-188,(cituar sipas dr.R.Zekaj, Zhvillimi i kulturës islame, f.269).

¹⁵⁸ SHETOS, Hafiz Ali Ulqinaku –autor i mevludit shqip, Kultura islame, Tiranë, 1940,nr.13-14.

¹⁵⁹ Revista, Zani i naltë,1937,nr.11, f.365.

¹⁶⁰ Faik Luli, Islam Dizdari, Nexhmi Bushati, Në Kujtim të brezave, Shkodër 1997, f.126.

Ktij gjyhnaqari Hafiz Ali Riza.¹⁶¹

Njerëzit që e njohën, si Hafiz Hasan Mavriqi, thonë se ka qenë bejtegji shumë i talentuar. Për të, Hafiz Hasani ka thënë: “Ka qenë i zoti, sidomos si shair. Letrën ka pas mujt me e ba me bejte”. Në poezinë “Shartet e imanit”, Hafiz Alia shkroi:

Zotit iman me i pru, gjashtë sharte janë,
Gjith muslimant për me i dijt, borgj e kanë.
Shart’i parë: një Zot ashtu, ikrar e ban,
Ashtu dhe tammam me zemër, bes’ me xan.

Në poezinë “Shartet e muslimanëve”, Hafiz Ali Riza Ulqinaku bënë një kombinim mes kushteve të imanit dhe të islamit:

Shartet e imanit gjasht, sikur u than,
Edhe pes të islamizmës bajmë’ bejanë:
Esh-hedun Lailahe il-lall-llah,
Shart’i par’ Muhammedyr-Resulall-llah.¹⁶²

Vargjet e ngritura shqip të Hafiz Ali Riza Ulqinakut dhe gjuha e tij, ndonëse përplot orientalizma, mundë të themi se paraqesin interes të posaçëm për studime letrare dhe gjuhësore, kurse përmbajtja moralizuese e tyre shërben dhe mundë të shërbej si udhëzim për sjelljet praktike të besimtarit islam.

Hafiz Aliu me aftësitë e tij krijuese letrare i kushtoi vargje edhe shkrimit të gjuhës shqipe:

Arnaudçe me qerem t’Zotit u lënisë,
Ish një gjuhë që kalem s’ish kullenisë.
Kushda qi ta venë hesap danji hata,
Mej goditë ai qi ta shofë i bajnë rixha.

¹⁶¹ Sutki Malohoxha, Bejtet nw krijimtarinw popullore tw Ulqinit...f. 280.

¹⁶² Po aty, f. 281.

Është fakt se bejtet janë në zhdukje e sipër. Ato që dëgjojnë sot në Ulqinë, kanë të bëjnë me lindje, fejesa, martesë, tregti, detari, me jetën familjare, me fenë e kështu me radhë. Ato ndahen në disa grupe sipas përmbajtjes që trajtojnë.¹⁶³

Të dhënat që u prezentuan në këtë punim, dëshmojnë për një shkallë të lartë të zhvillimit dhe kultivimit të letërsisë shqipe të pronivencës islame në Ulqin me një ndikim të madh në krijimtarinë letrare poetike popullore shqiptare të Ulqinit.

Hafiz Ali Riza Ulqinaku luftoi heroikisht kundër agresorit të Malit të zi dhe ushtrisë turke në mbrojtje të Ulqinit 1876-77 dhe më 1880 përkrah myderrizit të tij dhe patriotit të shquar, *Sali ef. Hyla*.¹⁶⁴

Pikërisht të shkruash shqip një vepër fetare e të luftosh kundër ushtrisë turke, kundër vëllezërve të të njëjtit besim është një akt që bëhet për motive atdhetare dhe politike kombëtare.

Në lëmin e arsimit hartoi një abetare shqipe, të shkruar me shkronja arabe. Abetarja nëpërmjet fjalëve jep edhe njohuri gramatikore për nxënës, për natyrën etj.¹⁶⁵

Në fushën letrare *Hafiz Aliu* u shqua për zhvillimin me cilësi të riteve fetare, për predikimet, për administrimin e shkollave fetare, për ngritjen e xhamisë në Lezhë më 1908, për komunikimin me besimtarët dhe për tolerancë dhe harmoni ndërfaqetare.

Shqiptarët edhe pse u nënshtroan nga perandoria osmane dhe e përqafuan fenë islame asnjëherë nuk u pajtuan me atë gjendje dhe nuk u asimiluan prej tij me gjithë rrezatimet kulturore, gjuhësore, etnografike etj., që ishin të pranishme gjatë periudhës osmane. Kulturën kombëtare dhe gjuhën shqipe e ruajtën dhe e kultivuan personalitete më të shquara të kohës, përgjegjës për çështje të fesë islame dhe të kulturës osmane, pranë xhamive, dhe medreseve në gjuhën osmane turke.

Këta krijues duke folur shqip për personalitetin e Muhamedit a.s. dhe të përkrahsve të tij për dashurinë e tyre, për gjuhën, për fenë, për popullin, historinë dhe vendin e tyre, në mënyrë të fuqishme ngjallin dashurinë e masave shqiptare islame për një liri më të madhe, për një fe më liberale me pretendime gjithë shqiptare

Gjatë historisë plot kthesa shpeshherë vendi ka ndjerë nevojën e intelektualëve, e hoxhallarëve, më vonë të teoricienëve, që kanë luftuar për pavarësin e vendit, më pas të poetëve dhe më vonë të politikanëve, e deri në shekullin tonë kur një plejadë e tërë prijësish islam-shqiptarë kanë qëndruar në krye të *Lëvizjes Kombëtare* kundër pushtimit sllav, atij grek dhe nazifashistë me pushkë e me penë në dorë.¹⁶⁶ “Për një bashkim e solidaritet në nivel të bashkësisë së gjuhës, të bashkësisë së kulturës, të bashkësisë së tregut dhe të bashkësisë së vendit” Madje, këtu,

¹⁶³ Po aty.

¹⁶⁴ Po aty, 123-124.

¹⁶⁵ Hafiz Ali Ulqinaku, Elif Baja, (“abetarja”), fotokopje në AQSH.

¹⁶⁶ Dr. Fahrush Rexhepi, Periodiku shqiptar islam (gjysma e parë e shekullit xx), Prishtinë, 2013, f. 40.

nuk është tepër të konstatohet se, të thuash, të gjithë krijuesit shqiptarë me alfabet arabo osman, që i njohim deri sot, kanë vepruar në mjediset, ku gjuha shqipe dhe kultura shqiptare ishin tepër të rrezikuara nga gjuhët dhe nga kulturat e huaja sllave, greke e të tjera.¹⁶⁷

Pra, ulemaja dhe krijuesit musliman shqiptar kanë dhënë kontribut të rëndësishëm në ruajtjen e kulturës dhe të traditës kombëtare shqiptare, sidomos kontribut të madhë kanë dhënë, në ruajtjen e gjuhës shqipe, sepse këshillat, mësimet fetare i bënë në gjuhën shqipe. Veçë kësaj në gjirin e këtyre personaliteteve fetare kanë dalë edhe shkrimtarë e poet të njohur si Nezim Frakulla, Hasan Zyko Kamberi, Dalip Frashëri, Hafiz Ali Riza Ulqinaku etj. Edhe pse këta kishin shkruar me alfabet arab, është mjaftë që kanë shkruar shqip dhe që i kanë treguar popullit se gjuha e tyre shqipe mundë të shkruhet.

Letërsia e provinencës islame si drejtim i ri në letërsinë shqiptare u paraqit në pjesën e dytë të shekullit XVII, dhe vazhdoi deri në shekullin e XX. Kjo rrymë letrare ishte nën ndikimin e letërsisë orientale (arabe dhe persiane) si dhe të letërsisë islame.¹⁶⁸ Poetët e këtij drejtimi kanë qenë kryesisht fetarë ose laik. Quheshin bejtexhinj, ndërsa vargjet e tyre bejte. Në mjediset të caktuara kjo poezi foli në mënyrë të figurshme për rrjedhat historike dhe shoqërore, duke lënë gjurmë të thella në krijimin e ndërgjegjes shqiptare. Gjuha e kësaj letërsie, është arabe osmane, dukuri kjo që dëshmon konstatimin se autorët e kësaj poezie nuk kanë mundur të çlirohen lehtë nga ndikimi i Lindjes, por dhe vetë tematika e poezisë, ajo filozofiko-mistike dhe fetare, u ka imponuar fjalorinë e vet dhe nocionet në aspektin kuptimor e edhe komunikues.¹⁶⁹

Edhe Ulqini njihet si një trevë me traditë të hershme kulturore, gjuhësore, historike dhe kombëtare. Në pasurinë gjuhësore dhe folklorike të këtij qyteti një vend të rëndësishëm zënë padyshim edhe bejtet. Edhe pse ka kaluar një kohë bukur e gjatë kur letërsia e bejtexhinjve ishte e përhapur, por edhe sot e kësaj dite bejtet ndihen aty këtu në këtë qytet bregdetar shiptar.

Duke pasur parasysh kontributin që kanë dhënë këta dijetarë islamë do të përpiqemi të bëjmë një përmbledhje të veprimtarisë së ulemasë shqiptare të Ulqinit në fund të shekullit XIX dhe në fillimin e shekullit XX.

Ndër personalitetet, të cilët kontribuan në çështjen kombëtare e fetare është edhe figura e shquar e Rilindjes sonë kombëtare *Mulla Isuf Kraja* (1849-1912). Rrjedh nga zona e Krajës (Ulqin) e njohur si vatër dijetarësh si dhe hoxhallarësh të afirmuar. U lind më 1849 në fshatin Kështenjë (Krajë).¹⁷⁰ Mësimet dhe studimet e larta fetare islame i kreu me sukses në Stamboll. Atje pati mundësi të njohë me shumë personalitete të shquara shqiptare.

¹⁶⁷ Dr. M. Pirraku, *Kultura kombëtare shqiptare deri në Lidhjen e Prizrenit, Prishtinë, 1989, f. 40.*

¹⁶⁸ Sutki Malohoxha, *Bejtet në krijimtarinë popullore të Ulqinit*, në: "Feja, kultura dhe tradita islame në shqiptarë" (Simpozium ndërkombëtar), Bashkësia Islame e Kosovës, Prishtinë, 1995, f. 277.

¹⁶⁹ Po aty.

¹⁷⁰ Prof. Hajrullah Koliqi, *Kraja ndër mote*, Prishtinë 1993, f.63,64.

Pas kalimit nga Stambolli sjell me vete një bibliotekë shumë të pasur, u shqua për angazhim në ngritjen arsimore e sociale të bashkatdhetarëve të tij.

Mulla Isuf Kraja ishte edhe prijës fetar në një repart të madh ushtarak dhe njëkohësisht kryente edhe detyrën e hoxhës në qytet. Veprimtarinë e tij fetare e harmonizoi natyrshëm me atë kombëtare, madje duke bashkëpunuar ngushtë edhe me klerikë të tjerë të feve tjera, siç kishte mik të ngushtë klerikun katolik të Nenshatit.

Nga viti 1900, *Mulla Isufi* shërbeu si mësues i historisë dhe i gjeografisë në shkollën Ruzhdie. *Isuf Kraja*, shkodran me prejardhje nga Kraja, ishte një nga veprimtarët e shquar të Rilindjes Kombëtare në Shkodër dhe i arsimit kombëtar shqiptar. Ai krahas *Luigj Gurakuqit*, *Musa Boriqit*, *Ali Ulqinakut*, *Ndre Mejdës* etj, ishte një nga burrat e atdhetarët më të shquar shkodranë e më gjerë.

Pas vdekjes së Isuf Krajës në vitin 1912 veprimtarinë fetare dhe arsimore të tij e vazhduan dy nipat e tij. Djali i motrës së Isufit, *Tahir Kandaçi*, i cili dha një kontribut të çmuar gjithashtu në fushën e arsimit dhe të edukatës. Dinte përmendësh përmbi 2000 vargje të Naimit dhe ua lexonte të rinjëve, të cilëve shpeshherë u fliste për gjuhën amtare shqipe, për rëndësinë e saj dhe për atdheun. Nipi tjetër i tij, ishte djali i vëllait *Mulla Hysa* nga Kështenja, i njohur si hoxhë i devotshëm, edukator i mirë dhe trim.¹⁷¹

¹⁷¹ Dr. Ramiz Zekaj, *Zhvillimi i kulturës islame te shqipatrët gjatë shk.XX*, Tiranë, 1997, f.268.

INCLUSION OF THE TEACHING PROCESS. TYPES OF LEARNING AND THE DIDACTIC CRITERIA FOR EACH TYPE, THE ART OF QUESTIONING AND WRITING, THE REFLECTIVE AND EXPERT TEACHER.

Dr. Ermelinda Kashah-E'qrem Çabej" University Gjirokastra Albania

Abstract:

The teaching class is the main form of the learning process, because learning takes place in the classroom, in the library, or in different cabinets. Wherever it is takes place, it must use a certain type of teaching, a requirement related to the learning process. The teacher's comments, which s/he makes for organizing the target-learning content, or the summarization of developed material, constitute the structuring.

Therefore, for the successful materialization of the class, s/he should begin with the didactic tasks, which, undoubtedly, involve the entire teaching process. The structuring used before an activity or situation serves the preparation for learning and it fills the gap that exists between that that the student is able to do by himself, without the assistance of the teacher, and, for the performance of that for which the help of the teacher is required. Structuring used at the end of an activity or questioning process reinforces the content and places it in an appropriate relationship with the learned material. Both forms of structuring and the student's achievement are related and they are powerful incentives to meet the five key characteristics of the teacher's behaviour. If structuring is not clear, we cannot distinguish:

The type of introductory lesson

The type of lesson for explaining the new material

The type of repetitive learning

The type of combined learning

The type of learning for the control of acquired knowledge.

Keywords: Teacher, criteria, types, questions.

Teaching is a basic category of didactics and also an organized activity and process aimed at educating and educating students. It represents an important social aspect. The teaching process is very complex as it involves relationships and relationships that must be interwoven and harmonized simultaneously and continuously. The teaching activity is mainly carried out in pedagogical institutions (school, academy, lyceum, college, faculty, etc.), and is oriented towards the general development of pupils, educators, students, etc.

Furthermore, teaching is an organized, systematic, creative and interactive activity, institutional or non-institutional, with the aim of mastering defined contents, acquiring knowledge, skills and habits, and training students for further and continuous work. The purpose of learning is to develop and create a critical, free, independent, creative, humane, educated, multicultural and multi-confessional student personality, which is open to all current and future progressive changes, both for and in himself as well as in the society in which he lives and acts. The components of this system are:

Learning theory describes how students acquire, process and retain learning knowledge. Cognitive, emotional, and environmental influences, as well as prior experience, all play a role in how understanding, or a worldview, is acquired or changed, and knowledge and skills are retained.

Behaviorists view learning as an aspect of conditioning and advocate a system of rewards and goals in education. Educators who embrace cognitive theory believe that the definition of learning as a change in behavior is too narrow and study students rather than their environment - and in particular the intricacies of human memory. Those who support constructivism, Behaviorists view learning as an aspect of conditioning and advocate a system of rewards and goals in education.

Learning principles or didactic principles are called the basic criteria of a scientific, pedagogical and psychological character that determine the content, forms of organization and methods of teaching-educational work in the school.

1. Scientific character of learning

This principle expresses the requirement that the learning content accurately reflect the objective reality and be contemporary.

N/K equipment with elementary methods of scientific knowledge, in accordance with their general development.

Use of modern machinery, equipment and instruments,

Application of the principles and rules of the scientific organization of work.

Accurate scientific knowledge.

Logical treatment, sufficiently argued.

Use of scientific terminology ONLY.

Compliance with standards.

The art of questioning

The questioning is another helpful behaviour of the teacher. Studies have classified questions into two groups, distinguishing them as content-related and process-related questions.

Content-related questions. Teachers present content questions in order for students to operate on the learned content. One such example is when the teacher asks the student questions to see if he remembers the learned material or not. The teacher already knows the correct answer. The answer is also in the text, but the students also know it. Content-related questions and the type of lesson for explaining new material are related. There are few options for alternative answers. The above searches used different terms to describe the content-related questions, such as the ones below:

- **Direct:** The question does not require interpretation or it does not have an alternative meaning. *Example:* What is the meaning of the word 'artist' in the passage you just read?

- **Low-level:** The question demands reproduction; only claiming to generalize or infer the factual information.

Example: What was that industrial and technological advantage that made mobile (electronic) phones more usable than landlines?

- **Convergent:** Different data sources lead to several answers. *Example:* What is one of the chemical elements in the air we breathe?

- **Closed:** The question has no alternative answer or possible interpretation. *Example:* What is the function of a microprocessor in a computer?

- **Factual:** The question asks to reproduce only a fragmented part of the acquired knowledge.

Example: What is the result of dividing the number 42 by 6?

About 80% of the questions asked by teachers are about the content of the subject and require precise and direct answers. Perhaps more important is the fact that almost the same percentage of testing items are formulated at the level of simple recognition and reproduction. The art of questioning is one of the most important skills of a teacher. Questions are not an end in themselves, but they are a means to involve students in the learning process, involving them in activities or thinking about the material presented by the teacher¹⁷².

Process questions. Not all questions may be content related. Multiple are the purposes for asking questions, with the aim of stimulating different mental processes. To solve a problem, to stimulate curiosity, to encourage students to engage in an activity, to analyze, synthesize or judge, are all teaching goals that the teacher's questioning strategies should reflect. For these reasons, content is not an end in itself, but a means to achieve the goals of higher levels of thinking. For example, the type of repetition learning is about clarification, chronological structuring, reinforcement, systematization, completion, where placing students in confronting situations where one asks questions and others participate in answering, reaching optimistic conclusions.

As in the first type of questions, in this type as well, the research has ranked the process questions as follows:

- **Indirect:** The question has multiple possible interpretations and different meanings.

Example: What are some of the meanings when you use the word 'artist'?

- **High level:** The question requires more complex mental processes than the reproduction of facts (i.e. generalizations and conclusions).

Example: What are some of the impacts of infrastructure (roads, sewers, telephones, etc.) on the lives of residents of remote areas?

- **Divergent:** Different data sources lead to different correct answers.

Example: Based on the knowledge we have about air pollution today, what should be the first action we should take to clean up the air?

- **Open:** A single answer is neither expected nor possible.

Example: How have recent developments in information technology (computer) affected your life?

- **Concept:** The question requires the process of abstraction, generalization and conclusion. Process questions encourage more thinking and problem-solving strategies, requiring the learner to use their own sources of knowledge and actively construct their own interpretations and understandings.

-
-

¹⁷² Musai, B., etc. (2014). How to Write Essays - Paragraphs, Questions and Assessment (4th Revised Edition). Tirana: CDE.

- This is more than understanding through the delivery of knowledge organized in the form as the lesson teaches, or the textbook describes. As we saw above, this view of teaching and learning represents a movement in education called constructivism.

Constructivist teaching strategies emphasize direct learner experience and classroom dialogue as a teaching tool, which fades simple explanation and formal presentation of learning issues. Process questions and teacher reflection, which will be the next behaviour we will introduce next, are important assistance in constructivist thinking and action in the classroom.

Review

Another helpful behaviour is teacher's review. This has to do with the teacher's statements, prompting students to work out an answer, their own or another student's answer. Deep review can take the form of a general question, or it can highlight clarity about a particular answer, ask for information about an answer or redirect the student's answer in a more productive direction that has more to do with discipline¹⁷³. The employment of review often serves to raise the discussion to higher levels of thinking¹⁷⁴.

In general, student scores are higher when extraction, research or redirection occurs in cycles. This, in a systematic way, directs the discussion to a higher and complex level, where observable are mutual relations between phenomena, generalizations or problem solutions. In this way, the teacher can start the lesson with a simple factual question, then highlight the clarity of the students' answer, ask for new information, or reformulate an answer, and thus move to a higher level of questions.

The teacher's influence

Anyone who has been in the classroom and observed the appearance of a lifeless, static teacher without variety of intonation of voice has easily noticed that the lesson lacks emotional values. However, it is difficult to find an instrument or tool to equip teachers, such as those discussed above. Even this element is missing from the studies done on the success of teaching. Although it is difficult and such an instrument is missing, students notice quite well in the classroom such a lack in the qualities of the teacher (in those cases when, indeed, it is missing). Students are good perceivers and receivers of the emotions that the teacher conveys and, often, they react to them. A teacher who is enthusiastic about the subject and shows it through facial expressions, variety of intonation, general actions (sign language), is more likely to keep students' attention than one who does not possess these qualities. Enthusiasm is one of the most important aspects of teacher influence. Enthusiasm is the energy, power, involvement, emotion and interest of the teacher during the progress of the lesson. We all know that enthusiasm is something 'sticky', 'infectious'. Many and different are the ways of conveying enthusiasm to the students, but the most common are the intonation of the voice, with its various changes, actions (gestures), and the continuous and uninterrupted look of the students directly in the eyes, as well as the liveliness and the inspiration. Studies have proven that the teacher's enthusiasm affects students' results. Furthermore, enthusiasm is important in encouraging students to engage in the learning process. The new common ground, for both cognitive scientists and sociologists, is about motivation and relationships, so that learning will only happen when the school operates in a way that connects students with meaningful, relational, engaging and valuable experiences.

The fact that only a small number of students are engaged in this way shows us how serious this problem is.

¹⁷³ Bardhyl Musai. "Methodology of teaching", Edition II, CDU, pg. 351, Tirana, published by the Center for International Education.

¹⁷⁴ Zwiers, J. (2005). Developing Academic Thinking Skills in Grades 6-12: Translated by Majlinda Nishku. Tirana: CDE.

The art of writing is an infinite wonder, an intellectual challenge of the highest order. However, the best way to equip those who want to meet this challenge has not yet been determined. In writing classes, the students can benefit greatly from learning about the finer nuances and different types of well-written prose; to learn, for example, how the syntax of a sentence is closely related to its content, how nuances of stress and sentence rhythm deepen and enrich meaning, how paragraphs are improved by combining different means of construction¹⁷⁵.

Students can respond to the task of writing good prose in a more creative way than we can think. Of course, many of them have to start at the elementary levels, learning how to write complete grammatical sentences, unloaded with unnecessary things, or drafting simple paragraphs, before moving on to the nuances of rhythm or more complex paragraphs. Either way, the approach of the art of writing should be with the rigor and attention it deserves, while respecting the wide range of students' diverse needs, knowledge, and skills.

The expert teacher

This has more to do with the demonstration of the qualities of these teachers. They are quite good masters of the subject; they illustrate well every aspect of it and influence the students' understanding. They have good communication skills. Some researchers (Gipps et al. 2000; Wolf, 1995) seek to standardize the characteristics of these teachers, who serve as models, by formulating the competency model. Such teachers are hard to match when it comes to their model of competencies, which they possess at a high level. Expert teachers are usually also called competent. Competence is a broad concept, which describes the skills that someone has to demonstrate in a given occupation. Competence and the general qualities of demonstrating certain qualities, evaluated according to the expected results with already made formulation, are related. Competencies include knowledge, habits and values.

The reflective teacher

This characteristic of the teacher has found a strong support in the circles of educational researchers, but also more widely, among teachers who practice teaching in schools. English researcher, Andrew Pollard and his colleagues (2008) present clear and detailed definitions in his book *'Reflective Teaching: Evidence-Informed Professional Practice'*, which also constitutes a set standard for this by making a clear distinction between concepts, routine and reflective actions. The first concept, routine actions and traditionalism in teaching, while the second concept, reflective actions, is about active thinking, reaction or response to problems are closely related. During a school day, the teacher performs many routine actions, while the reflective ones occur when the teacher tries to interpret the quality of learning and considers the value of everything that happens in the classroom to be quite essential.

In conclusion: In the field of innovations in education, it is surprising how often it happens that the teacher calls out in despair: "What about the students?". Their innovations and internal conflicts often become ends in themselves and students are completely lost in this distraction. Even when adults think about children, they are the people who can benefit from change. They think about achievements, results, skills, attitudes and employment. They rarely think of students as participants in the change process and in the life of the organization. Although research studies from the 1980s began to look at students as active participants in their own education and it is now clearer what needs to be done, very little has actually been done to strengthen the role of students, as members of the school. Critical thinking is a complex process of creatively incorporating ideas and resources, reconceptualising and restructuring concepts and information. It is a cognitive, active and interactive process, which occurs, simultaneously, at several levels of thinking. Quite often, critical thinking is goal-oriented, but it can also be a creative process, where the goals may be less clear. The change in the role of the teacher has come as consequence of the fast-paced development of society, the "information explosion". Now, his role in teaching is to orient the students' thinking processes towards higher levels, to cultivate the skills of solving problems and making decisions, in new and previously unknown conditions. For educators, the art of writing is an infinite wonder, an intellectual challenge of the highest order. However, the best way to equip those who want to meet this challenge has not yet been determined.

¹⁷⁵ Musai, B. (1997). Basic teaching skills. Tirana: SHBLU.

In writing classes, students can benefit greatly from learning about the finer nuances and different types of well-written prose; to learn, for example, how the syntax of a sentence is closely related to its content, how nuances of stress and sentence rhythm deepen and enrich meaning, how paragraphs are improved by combining different means of construction.

Literature:

Literature syllabus for general secondary schools, Tirana 1992, Tirana 1996, Tirana 1998.

Teaching Strategies - A Guide to Better Instruction Donald C. Orlich, Robert J. Harder, Richard C. Callahan, Constance H. Kravas, Donald P. Kauchak, R.A. Pendergrass, Andrew J. Keogh

Eureka, Tirana 1995.

P. Muka. Learning with objectives and model A-94, Eureka, Tirana 1995.

Beci, B., For a contemporary conception of mother tongue learning at school, Our language, 1993.

Brochures of the program "Development of critical thinking through reading-writing", no. 1-8 AEDP, Soros, 1998.

Gaçe, P., Pedagogical psychology, 1989.

Gjokutaj, M., Students' common writings. Curriculum and school, Albanian language and literary reading-2, 2002.

IMPACT OF EMOTIONAL INTELLIGENCE (EI) ON LIDERSHIP EFFECTIVENESS

Alba Berberi - University "Luigj Gurakuqi" Shkodër, Albania

Ylvije Kraja - University "Luigj Gurakuqi" Shkodër, Albania

Abstract

Every business relies on leadership to set the course for success, and over the past few decades, interest in the relationship between emotional intelligence and leadership has grown. According to recent studies, emotional intelligence is becoming more important and is essential to effective leadership. Making more intelligent decisions and finding solutions to challenges are both made possible by having high emotional intelligence. Emotional intelligence will help all leaders navigate challenging circumstances and adapt to changes and challenges with ease.

The demand for leaders to comprehend their own emotions and the emotions of followers has increased as the corporate environment gets more complex and competitive and as the workforce grows more educated and capable. The purpose of the present work is to examine the concept of emotional intelligence and its impact on leadership effectiveness. The paper reviews existing literature on leadership and emotional intelligence. The research found that, emotional intelligence determines the effectiveness of leadership. Therefore, the study recommends sensitization and training of leaders to acquire emotional intelligence skills, and in such a way the organization can maintain the competitive advantage.

Key words: Emotional Intelligence, leadership effectiveness, organization, competitive advantage

Introduction

In today's business environment, firms need to remain competitive. Because of the increasingly diverse workforce, management is now more challenging than it was a few decades ago. In the past ten years, effective leadership has become more dependent on interpersonal abilities (Goleman, 1998a). The competitive workplace and corporate globalization have made leadership and emotional intelligence more crucial.

If before the main roles of leaders were to control, plan and inspect the overall running of an organization, in today's more service-oriented industries, their roles also include inspiring and motivating others, fostering positive attitudes at work, and fostering a sense of contribution and importance with and among employees (Hogan et al., 1994). Leaders must be able to manage their emotions and maintain harmony between their own conduct and that of their staff to keep the workplace a healthy place to work (Barsade & O'Neill 2016).

Emotional intelligence enables leaders to manage interpersonal interactions wisely and compassionately. Effective leadership requires the capacity to develop emotional connections with followers and to lead with emotional intelligence. It is frequently seen that leaders with high emotional intelligence are more effective as leaders, use more effective leadership styles, and produce better group outcomes.

Emotional Intelligence (EI)

In recent decades, emotional intelligence has been a hot topic. Emotional intelligence (EI) is the capacity to effectively communicate, empathize with others, and identify and control one's own emotions as well as those of others. A high EI aids in connection development, team stress reduction, conflict resolution, and job satisfaction. Emotional intelligence is a set of skills hypothesized to contribute to the accurate appraisal and expression of emotion in oneself and in others, the effective regulation of emotion in self and others, and the use of feelings to motivate, plan and achieve in one's life (Salovey & Mayer, 1990, p. 185).

The Four Components of Emotional Intelligence (Gardner & Stough, 2002):

Self-awareness

It refers to the capacity to recognize one's strengths and weakness. Additionally, a leader who is self-aware is able to manage their emotions, which aids them in comprehending the complicated emotions that affect their team members. Leaders must also be confident in their capacity to direct and manage a team. It supports their ability to make wise decisions that benefit the business and encourage team members' personal development. There is no definitive test to determine if someone is self-aware or not, but the greatest approach to measuring a leader's level of self-awareness is through 360-degree feedback. In addition to that, being aware of one's behavior is another approach to assess one's level of self-awareness.

Self-management

Self-management is a crucial aspect of emotional intelligence that is important in challenging professional situations. It refers to a leader's capacity to control their emotions in difficult circumstances. Self-management is therefore essential and unavoidable in a leadership style. It gives a leader strategy for dealing with challenging circumstances.

Social awareness

Because a company organization does not function in isolation, its leaders must be informed of their industry. Additionally, it helps them in developing company strategies and putting plans into action to, among other things, adjust their workforce to different market situations.

Social awareness, though, extends beyond external influences. Additionally, it describes a leader's capacity to comprehend and control the emotions of those who work for them. As a result, sociable leaders demonstrate empathy. They are better able to communicate and work together since it assists in their understanding of the thoughts and feelings of others.

It's interesting to see that leaders recognize empathy as a crucial leadership attribute across industries. Because they understand human behavior and cognition, empathic leaders are seen to be powerful and influential.

Relationship management

Relationship management is the collection of skills a leader possesses that enable them to actively participate in coaching, mentoring, and conflict resolution for their team members. It also refers to a leader's capacity to prevent misunderstandings and conflicts within the team. Less conflict in the workplace is preferred by employees since it fosters growth and job satisfaction. As a result, one of a leader's primary responsibilities is to keep the peace within the organization.

A higher emotional intelligence has a variety of advantages:

- Having a higher EI makes it possible for you to lead more effectively with compassion and empathy.
- Having a higher EI makes it easier for you to build and manage relationships, including resolving conflict.
- You are better able to grow your business if you have a higher EI since your current and potential customers are more likely to trust you.
- People with higher EI are better equipped to identify and control stressful situations.

Emotional intelligence, which was once overlooked as a soft skill, has become a crucial competitive advantage for high-performing businesses. Here are some benefits of emotional intelligence that give organizations of every size a competitive advantage.

Reduced stress and burnout

Every company is under pressure in this challenging business environment and needs to use its assets to compete. Thus, there is constant pressure to perform well within the corporation, which makes work fundamentally stressful. Productivity declines when workers believe their manager or team doesn't value their time and effort or them as a person. When employees know they will be respected as a team member and rewarded for their job, they are just more eager to put in the extra effort, which leads to an improvement in productivity.

Increased employee commitment and productivity

Emotional intelligence skills like empathy, conflict management, emotional control, and influence help workers feel part of a team that responds to their needs. If they like their team enough, they won't let the team down.

Better Cross-Cultural communication

Even if you don't work for a multinational corporation, it's likely that cultural differences make it difficult to collaborate and feel a sense of purpose in common. Race, gender, religion, and geographical variances are only a few of the many human characteristics that are impacted by cultural differences and expectations. The capacity to accept various communication and working styles will be crucial to ensure team success and harmony as businesses try to advance diversity and inclusion agendas.

3. Role of leadership

Leaders are significant indicators of the effectiveness of the organization (Yildirim & Birinci, 2013). According to Northouse (1997), leadership is a process whereby an individual influences a group of individuals to achieve a common goal.

The six most common leadership styles are:

Transformational Leadership - is a management concept that inspires and motivates staff to innovate and create new strategies for a company's growth and success. Employing this technique, CEOs give employees the freedom to make judgments and promote new approaches to solve problems. The post-industrial workplace now demands transformational leadership (Yildirim & Birinci, 2013). It has been noted that using it improves team cohesiveness, problem-solving awareness, and efficiency. A more contented and dedicated work atmosphere is the result of these enhancements. Erkutlu (2008) asserts that transformational leadership can achieve progress above and beyond expectations. According to Howell et al. (2005), it functions better for non-routine difficulties and in close physical proximity.

Laissez-faire Leadership - also known as delegative leadership, is a less controlling style in which a leader assigns duties and initiatives to specific team members. Since it offers the team more authority and control, delegative leadership is viewed as less intrusive.

Authoritative Leadership - is a leadership style that employs a hands-on approach to direct a business and its people. The team is inspired by authoritative leaders who serve as mentors for their team members.

Transactional Leadership - often referred to as management leadership, is a type of leadership where the leader uses rewards and punishments to get the best work out of the team.

Participative Leadership - everyone participates in decision-making and addresses business difficulties, occasionally using an internal vote to resolve issues or challenges.

Servant Leadership - is a leadership style and philosophy in which a person engages with others to gain authority over others rather than power, whether in a management or staff position.

3.1 Leadership before – autocratic and task oriented

Twenty years ago, the world in which businesses operated was quite stable and change happened considerably more gradually. We were all blissfully naive of the impending financial disaster that would devastate the 2000s, the internet

had only become widely used for five years, and remote working wasn't even close to becoming the phenomenon it is today.

In this environment, authoritarian rule was frequently the norm. All decisions were decided by managers, with little employee involvement. They were in complete charge and gave everyone precise instructions on what to do, when to do it, and how to do it. Hard skills and completing tasks were emphasized. It was also simpler for businesses to find and develop their future leaders in this stable society. Succession planning was simple since straight career paths were the norm and individuals stayed in a position longer. Organizations were fully aware of the characteristics and competencies that the next generation of leaders will need to be successful.

Traditional leaders place a dangerously high amount of decision-making authority and control in the hands of a tiny fraction of selected leaders, who are primarily concerned with their own power, control, and ego. Traditional leaders focus on micromanaging, keeping their "reports" in line, and taking rather than giving credit rather than fostering shared responsibility, critical thinking, and creativity. The result is an unhealthy and overly stressful environment that restricts the company from the inside out, preventing it from expanding and prospering.

The 2020 Global Culture Report by O.C. Tanner, which polled 20,000 executives and employees worldwide, discovered that traditional leadership is still present in many organizations. It is highlighted that:

- Only 26% of employees believe their leader promotes teamwork.
- Less than half of employees believe their leader is working to improve them.
- More than 50% of workers claim that their leader won't give any power.

3.2 Leadership today - collaborative and people-oriented

Today's world is characterized by both commercial and technical disruption. Since change is a continuous, executives must be both aware of how technology affects their company and extremely adaptive, therefore. As a result, the authoritarian leadership style of the 20th century has given way to a more collaborative form. Work is no longer directed from above but rather powered from inside in this new type of leadership.

This new method of working has made it easier for organizations to innovate and be creative, which is essential if they want to have a competitive advantage. Additionally, it has improved every element of our job by fostering cooperation, productivity, meaning, and purpose—all of which are exactly what today's workers want. There has also been a shift away from hard leadership techniques toward soft leadership abilities. Leaders prioritize people over tasks. The importance of leading with kindness and adopting a more humane mindset is becoming a must. This is seen in the growing understanding of how employees' various personalities reflect how they react to direction. Using techniques like personality profile that provide insights into the best methods to manage people based on their natural behavioral inclinations, leaders are more willing to change their approach to get the best results from the people they lead.

The effects of technology have also created new difficulties that have forced us to change our leadership style. For instance, the recent development of remote work has emphasized how crucial it is for executives to have faith in their workforce to accomplish organizational goals without continual supervision or direction. Leadership in the twenty-first century must be based on the idea of empowering rather than constraining your team members.

When it comes to succession planning and identifying the future leaders of your company, it's not as easy today as it was twenty years ago. The main objective of a modern leader is to link their team members to goals, successes, and one another. Additionally, contemporary leaders push their team members to work together and achieve great things by equipping them with the necessary abilities. The most effective leaders give instructions before removing themselves from the situation. They offer continual support and encouragement and promote cooperation, shared leadership, and creative thinking. The essential qualities of a contemporary leader are:

- *Humility* - Being humble demonstrates that you are "more human," and it involves delegating authority and soliciting input as opposed to forcing change and taking command.
- *Trust* - Leaders must gain the team's trust via their behaviors, and they must have faith in their people to act independently and make judgments.

- *Transparency* - Transparency and trust must go hand in hand. It is impossible to build trust without being upfront and honest. There is an 87% rise in the amount of exceptional work being done and a 103% increase in the perception of employee experience when leaders are open and honest with their team about how they can all work together to achieve the company's objective.
- *Empowerment* - Employees must be empowered to make a difference. Leaders must help their team members advance by providing them with the proper training and opportunities.
- *Staff wellbeing* - With 40% of employees reporting moderate to severe burnout, leaders must give staff wellbeing top priority. Burnout is considerably decreased by establishing a "people first" culture in which leaders place a high priority on treating each person as an individual.
- *Empathy* - It's critical to comprehend and recognize the needs, struggles, and feelings of others. When leaders show empathy, they become far more relatable and forge closer bonds with their staff.
- *Recognition* - Fostering a joyful and healthy team that is more inclined to "go the extra mile" depends on showing people appreciation and receiving regular praise. Employee engagement rises by 83% when workers are recognized frequently rather than only after a successful achievement.

4. Leadership effectiveness

Leadership effectiveness can be defined as “the leader's ability to effectively influence followers and other organizational stakeholders to reach the goals of the organization” (Yukl, 2005). A key factor in growth and success is effective leadership, which is determined by the effectiveness of a group's performance, goal-achievement, group survival and preparation, and group's ability to handle crises (Hargis et al., 2011). Leadership effectiveness is defined as the extent to which employees believe that their managers are successful as leaders (Liu, et al., 2002). Effective leaders encourage, motivate and collaborate with the staff without having the fear that the staff will be more effective than the leader him/herself (Koxhaj, 2011).

The two most distinct types of leadership attributes are transactional and transformational, which contains a remarkable number of ideas that build a framework on the qualities that constitute an effective leader (Mandell & Pherwani, 2003). Performance serves as the primary factor in determining whether to reward or discipline a worker under transactional leadership. When attempting to influence an employee's performance through organizational rewards and punishments, emphasis is focused on completing work on time, at a high standard, and in accordance with the company's norms and values (Bass & Avolio, 1994). On the other hand, transformational leadership works through the ideas of inspiring and stimulating the team members to create a completely different perspective on the organizational objectives and foster an environment where the staff is inspired to reach higher levels of capability while motivating the staff to put the needs of the team before their own. So, according to Bass and Avolio (1994), transformational leadership is based on four fundamental pillars: intellectual incentive, edifying influence, inspirational motivation, and consideration for each individual employee.

Characteristics of an effective leader:

Emotional intelligence - is one quality that separates leaders from others. According to Goleman (1998), there are five abilities that can be used to better understand and influence one's own and other people's emotions. For leaders to fulfill their primary function of motivating and attaining objectives, they must be able to recognize and modify behaviors and emotions.

Honesty - was ranked in a survey conducted by Kouzes and Posner (2009) on the three qualities that make a good leader.

Care and compassion - according to Gini and Green (2013), a leader must be able to imagine, sympathize with, and try to reduce any negative feelings at work.

Vision – in the Kouzes and Posner (2009) survey, 72% of respondents ranked it as the second quality a leader should have.

Unselfishness – leaders must be servants. Personal aspirations are sacrificed for group objectives, and this is done out of dedication rather than with an eye toward personal gain.

Initiative – a keen eye for opportunities and the willingness to take chances are prerequisites for leadership. Initiative involves adaptability, and bravery. Additionally, it supports innovative and forward-thinking business practices.

Discernment - is the capacity to identify the source of the issue and relies on both intuition and logical reasoning (Maxwell, 1999).

Charisma - the use of charm by a leader should not be overstated. Vergauwe et al. (2018) found that moderately charismatic leaders are more effective than those with higher degrees of charisma. This may result from an overestimation of their abilities and their permanent focus on the future at the expense of a well-structured organization in the present (Lai 2021).

4.1 Empirical studies - How does EI affect leadership effectiveness?

According to research and experience, emotional intelligence is the most significant indicator of leadership performance, workforce effectiveness, engagement, and innovation. Positive workplace culture is developed by emotional intelligence, and this indirectly boosts productivity and efficiency. It instigates growth, innovation, and creativity in the organization and team members. It continuously inspires team members and leaders to perform at their highest level.

According to leadership literature, higher EI scores are associated with higher leadership effectiveness. This is because a leader with a high level of EI may be better able to monitor how members of a work group are feeling and take the appropriate action (Kerr et al., 2006). Emotional control, which is the capacity to control both the expression and feeling of emotions, is a crucial aspect of emotional intelligence and is especially significant in the workplace. It is positively associated with effective leadership (Riggio and Reichard, 2008). Similarly, Amagoh (2009) suggested personal leadership traits such as emotional intelligence that may affect leadership effectiveness. In their study, McDermott, et al., (2011) stated that emotional intelligence is a crucial component of a leader's growth and effectiveness. Similarly, Howard and Irving (2014), stated in their study that the development of self-awareness and emotional intelligence is necessary for leadership. Therefore, in these studies is accepted the hypothesis that there is a positive significant relationship between Emotional intelligence and leadership effectiveness.

According to Balamohan, et al. (2015) leaders possessing strong emotional intelligence are believed to be the effective and efficient performer in the organization.

Conclusions

The complexity of the difficulties that today's leaders face in the workplace has made emotional intelligence an essential component of their approach. The decision-makers who take this kind of intelligence into account are at a distinct competitive advantage.

When choosing or promoting leaders, organizations should think about employing emotional intelligence as a criterion. To boost overall leadership performance, leaders should also constantly work to strengthen their emotional intelligence-related skills.

The two primary components of a transformative leadership style—personal charm and individual consideration—are used more frequently by leaders with high emotional intelligence. A transformational leadership style encourages, inspires, and shows caring for each individual employee, which can provide excellent organizational results.

A leader that possesses emotional intelligence will be better equipped to lead and get more done at work. A leader can move between leadership styles more easily and handle challenging situations more effectively the more EI competencies they develop.

The organization benefits when emotionally savvy leaders establish work environments that boost employee performance.

The research recommends training of the leaders on social skills to increase the productivity and competitive advantage of the organizations. The most helpful contribution this paper offers to future research lies in the theoretical framework we develop for studying the interaction of EI and leadership effectiveness. This theoretical framework can serve for future empirical studies in this field in public or private organizations in Albania.

References

- Amagoh, F. (2009), Leadership development and leadership effectiveness. *Management Decision*, 47(6), pp.989-999
- Balamohan, P., Tech, M. and Gomathi, S. (2015). Emotional Intelligence – Its Importance and Relationship with Individual Performance, Team Effectiveness, Leadership and Marketing Effectiveness. *MJSS*.
- Barsade, S. & O'Neill, O. A. 2016. Manage Your Emotional Culture. Available at: <https://hbr.org/2016/01/manage-your-emotional-culture>.
- Erkutlu, H., (2008). 'The impact of transformational leadership on organizational and Leadership Effectiveness' [Online]. *Journal of Management Development*, 27(7):708–726.
- Gardner, L., & Stough, C. (2002). Examining the relationship between leadership and emotional intelligence in senior level managers. *Leadership & Organization Development Journal*, 23(2), 68-78.
- Gini, A. & Green, R.M., (2013). 10 virtues of outstanding leaders: Leadership and character, Malden, Massachusetts: Wiley-Blackwell.
- Goleman, D. (1998a), "What makes a leader?", *Harvard Business Review*, Vol. 76, pp. 93-104.
- Bass, B., & Avolio, B. (1994). Improving organizational effectiveness through transformational leadership. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Hargis, M.B., Watt, J.D. & Piotrowski, C., (2011). 'Developing Leaders: Examining the Role of Transactional and Transformational Leadership Across Contexts Business' [Online]. *Organization Development Journal*, 29(3):51–66.
- Howell, J.M., Neufeld, D.J. & Avolio, B.J., (2005). 'Examining the relationship of leadership and physical distance with Business Unit Performance.' *The Leadership Quarterly*, 16(2):273–285.
- Keller, R. (1995). Transformational leaders make a difference. *Journal of Research and Technology Management*, 38, 41-44.
- Kerr, R., Garvin, J., Heaton, N. and Boyle, E. (2006). Emotional intelligence and leadership effectiveness. *Leadership & Organization Development Journal*, 27(4), pp.265-279.
- Kouzes, J.M., Posner, B.Z. (2009). Forethought- A survey of ideas, trends, people, and practices on the business horizon. Available from: <https://sites.psu.edu/psel/files/2015/12/Pre-work-To-Lead-Create-a-shared-Visionharvard-Business-Journal-artile-January-2009-23nazkw.pdf> [Accessed on January 23, 2022].
- Koxhaj, A. (2011), The Nature of Leadership and Management in Albania, [Microsoft Word - 01-2011-JEI-Andri-Koxhaj-Edited-Final-M.doc \(uni-ruse.bg\)](#)
- Lai, L., (2021). The charisma of leaders is a double-edged sword Available from: <https://www.bi.edu/research/business-review/articles/2020/09/the-charisma-ofleaders-is-a-double-edged-sword>
- Lin, Y. (2005). Emotional intelligence correlation with leadership styles of Taiwanese university administrators. Ed. D. dissertation, South Dakota University. Retrieved December 5, 2011, from Dissertation & Thesis: Publication No. UMI 3188199
- Liu, C., Yu, Z. and Tjosvold, D. (2002). Production and people values: their impact on relationships and leader effectiveness in China. *Leadership & Organization Development Journal*, 23(3), pp.134-14

- Mandell, B., & Pherwani, S. (2003). Relationship between emotional intelligence and transformational leadership style: A gender comparison. *Journal of Business and Psychology*, 17(3), 387-404.
- Maxwell, J.C., (1999). *The 21 indispensable qualities of a leader*, Nashville, Tennessee: Thomas Nelson Publishers.
- Northouse, P. (1997). *Leadership: Theory and practice*. London, England: Sage.
- Riggio, R. and Reichard, R. (2008). The emotional and social intelligences of effective leadership. *Journal of Managerial Psychology*, 23(2), pp.169-185.
- Salovey, P. & Mayer, J. (1990). Emotional intelligence. *Imagination, Cognition, and Personality*, 9, 185-211
- S. Howard, C. and A. Irving, J. (2014). The impact of obstacles defined by developmental antecedents on resilience in leadership formation. *Management Research Review*, 37(5), pp.466-478.
- Scott, B. (2004). *The relationship between emotional intelligence and ethical decision making*. EdD dissertation, Union University, Jackson, TN. Retrieved December 5, 2011, from Dissertation & Thesis: Publication No. UMI 3143785.
- Vergauwe, J., Wille, B., Hofmans, J., Kaiser, R., De Fruyt, F., (2018) 'The DoubleEdged Sword of Leader Charisma: Understanding the Curvilinear Relationship Between Charismatic Personality and Leader Effectiveness'. *Journal of Personality and Social Psychology*, 114(1):110-130.
- Weinberger, L. (2003). *An examination of the relationship between emotional intelligence, leadership style and perceived leadership effectiveness*. St Paul, MN: Swanson & Associates.
- Whitman, D. (2009). *Emotional intelligence and leadership in organizations: A metaanalytic test of process mechanisms*. PhD dissertation, Florida International University, Miami, FL. Retrieved December 5, 2011, from Dissertation & Thesis: Publication No. ATT 3394823
- Yıldırım, N. & Birinci, S., (2013). 'Impacts of organizational culture and leadership on Business Performance: A case study on acquisitions' [Online]. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 75:71–82.

VËSHTRIM I PËRGJITHSHËM I KARTELEVE DHE RASTE NDËRKOMBËTARE

Emirjeta Bejleri

Universiteti "Luigj Gurakuqi" Fakulteti Ekonomik, Departamenti i Administrim-Biznesit, Shkoder, Albania

Gentian Memaj

Universiteti Luigj Gurakuqi Fakulteti Ekonomik, Departamenti i Turizmit, Shkoder, Albania

*emirjeta.bejleri@unishk.edu.al

Abstract

Ky artikull jep një pasqyrë të përgjithshme të kartelevë. Zhvillimi i kartelevë filloi në fund të shekullit të 19-të. Gjatë kësaj periudhe u shfaqën bizneset e mëdha dhe kjo shënoi fillimin zyrtar të lëvizjes bashkëkohore të kartelit. Historia tipike e kartelevë mund të mos jetë thjeshtë ngritja dhe rënia e tyre, por një histori e rritjes, bumit, kolapsit, rilindjes, rënies së vazhdueshme dhe kriminalitetit. Por deri në vitet 1980, kartelet ishin një pjesë e domosdoshme e historisë globale të biznesit të madh. Ato patën një ndikim në ndryshimin organizativ, strategjinë e korporatës dhe avancimin teknik. Kartelet mund të shihen si një "komplot kundër publikut" dhe kjo anashkalon një sërë çështjesh thelbësore dhe fsheh dallimet e mëdha në qëllimet, format dhe shërbimet e ofruara nga kartelet.

Fjalë kyçe

Kartelet, llojet e kartelevë, kartelet ndërkombëtare

ÇFARË JANË KARTELET?

Një kartel i referohet një marrëveshjeje midis dy ose më shumë firmave të pavarura që bashkëpunojnë për të kontrolluar kushtet e biznesit në një treg të caktuar (Dick 1996). Kartelet janë marrëveshje formale ose joformale, organizata kombëtare ose ndërkombëtare, të prodhuesve ose tregtarëve, të krijuara për të reduktuar ose shtypur konkurrencën në një treg të caktuar. Kartelet kontrollojnë prodhimin dhe shpërndarjen. Aktivitetet kryesore në të cilat ata angazhohen janë: fiksimi i çmimeve, kufizimi i ofertës, ndarja e tregjeve, fiksimi i kuotave për shitje ose prodhim dhe bashkimi i fitimeve ndërmjet firmave anëtare. Megjithatë disa kartele të sponsorizuara nga shteti konsiderohen të pranueshme, të tilla si OPEC në eksportin e naftës ose DeBeers në industrinë e diamanteve (Gupta et al 2010), kartelet e paligjshme private midis kompanive janë parë që veprojnë në një sërë tregesh në mbarë botën, duke përfshirë ato për metale, vitamina, kimikate, gjysmëpërçues, kimikate për udhëtime ajrore, tekstile, elektroda grafiti, gome sintetike dhe gjysmëpërçues. Graham dhe Richardson (1997) theksojnë që: "Ndërsa shumica e njohin konkurrencën, vetëm pak mendojnë me të vërtetë mbi bashkëpunimin. Pothuajse të gjithë konkurrentët e tregut janë firma - organizata biznesi (grupime shoqërore) që janë, në pjesën më të madhe, bashkëpunuese të brendshme, jo konkurruese.

Kartelet e patën origjinën në Gjermani gjatë viteve 1870, duke pasur lidhje me rritjen e këtij vendi. Shumë analistë besojnë se funksionimi i suksesshëm i kartelevë ishte përgjegjës për agresionin gjerman, i cili çoi në dy luftëra botërore. Gjatë Luftës së Parë Botërore, qeveria gjermane përdori kartelet vendase për të prodhuar armatime dhe materiale të tjera. Në dy dekadat e ardhshme, firmat gjermane vazhduan të bashkëpunojnë me njëra-tjetrën për të kontrolluar prodhimin. Një nga më të rëndësishmet ishte I. G. Farbenindustrie, e cila prodhonte kimikate dhe lëndë ngjyuese. Me fillimin e Luftës së Dytë Botërore, në Gjermani, e gjithë industria kontrollohej nga kartelet, mbikëqyrej dhe inkurajohej nga qeveria. Kartelet përdoren kryesisht për të realizuar kontrollin qëndror të shitjeve, kontrollin qëndror të blerjeve, kontrollin e prodhimit, dhe kontrollin e tregut territorial.

Llojet e karteleve

Ka disa lloje të karteleve që veprojnë në një mënyrë ose në një tjetër.

1. *Kartelet e brendshme*: një mënyrë për kompanitë për të kufizuar aksesin në treg për firmat e huaja. Në përgjithësi, kartelet vendase konsiderohen se frenojnë tregtinë dhe janë të paligjshme, por pjesëmarrja në karte ndërkombëtare nuk sanksionohet.
2. *Kartelet e importit*: përgjigjet mbrojtëse nga kompanitë që blejnë mallrat e karteleve të eksportit. Një kartel importi krijohet kur të gjitha kompanitë rivale gjatë importimit të një produkti të caktuar bashkëpunojnë. Një kartel importi mund të përdoret si një mjet i politikës tregtare proteksioniste për të kufizuar importet. Për më tepër, kartelet mund të përdoren si një pajisje për të menaxhuar kërkesën dhe çmimin e inputeve thelbësore, siç janë mallrat e burimeve. Motivimi i anëtarëve të një karteli importi është të formësojnë çmimin dhe sasinë e importeve. Megjithatë, karteli i importeve rezulton në çmime relative të shtrembëruara dhe më të larta të importeve. Për rrjedhojë, karteli shkakton joefikasitet të prodhimit dhe konsumit, të cilat ulin mirëqenien sociale në ekonomi.
3. *Kartelet e eksportit*: Një marrëveshje ndërmjet firmave për çmimet e eksportit, ndarjen e tregjeve ose çdo veprim tjetër grupor në tregjet e huaja. Shumica e qeverive të vendeve industriale dhe në zhvillim inkurajojnë kartelet e eksportit, sepse ato konsiderohen si të rëndësishme në ndërtimin e shitjeve ndërkombëtare. Vendet në zhvillim i shohin kartelet e eksportit si një mekanizëm zhvillimi. Vendet fokusohen në kartelet e eksportit, sepse ato po shikohen gjithnjë e më shumë si një instrument i politikës strategjike tregtare. Kartelet e eksportit ndryshojnë në aspektin e shtrirjes dhe elektoratit të tyre. Pra, ato kategorizohen si më poshtë:
 - a. *Kartelet e Eksportit të pastër* drejtohen ekskluzivisht në tregjet e huaja. Vs. *Kartelet e përziera të eksportit*, frenojnë konkurrencën në tregun vendas të vendit eksportues si dhe në tregjet e huaja.
 - b. *Kartelet Kombëtare të Eksportit* përfshijnë furnizues vetëm nga një vend. Vs. *Kartelet ndërkombëtare të eksportit*, të cilat përfshijnë prodhues nga disa vende.
 - c. *Kartelet e eksportit privat* përfshijnë marrëveshje private, por kartelet më të njohura të eksportit kanë rezultuar midis qeverive kombëtare.
 - d. *Kartelet e burimeve*. Formimi i karteleve të tilla varet nga proporcioni i vendndodhjes dhe bollëku i burimeve të faktorëve që ka një vend. Në parim, mallrat e burimeve tregtohen në tregje krejtësisht konkurruese në të cilat firmat individuale nuk kanë ndikim të rëndësishëm në çmim. Gjatë viteve, ka pasur shumë përpjekje për të formuar karte eksporti në produkte burimore si kafe, vaj, produkte boksite, fosfat, kallaj, bakër, hekur, çaj, banane, gomë natyrale, nikel, piper, kobalt, etj. Mesatarja jeta e një karteli të sektorit të burimeve me shumë vende është relativisht e shkurtër. Disa karte kanë pasur sukses: nafta, fosfatet dhe kafeja, por të tjerat u lëkundën me shpejtësi: bananet, boksiti, bakri dhe kallaji.
 - e. *Kartelet e eksportit në mallra të prodhuara dhe teknologjike*. Produktet e prodhuara dhe mallrat e teknologjisë tregtohen zakonisht në tregje joperfekte konkurruese, të cilat u ofrojnë firmave mundësi më të mëdha për të formësuar çmimin e produkteve të tyre. Produkti i prodhuar ose i teknologjisë kërkon një investim të konsiderueshëm në R&D ose kosto të tjera fikse, dhe për më tepër, ka nevojë për njohuri dhe ekspertizë.

Logjika e karteleve

Kartelet kanë mundësinë të krijojnë fitime supernormale në tregjet ndërkombëtare. Kartelet krijohen në disa kushte. *Së pari*, kërkesa për produktin duhet të jetë relativisht e pandjeshme ndaj ndryshimeve të çmimeve, pra joelastike. *Së dyti*, oferta e produktit duhet të jetë gjithashtu relativisht intensive ndaj ndryshimeve të çmimeve. Për të krijuar karte efektive dhe të suksesshme anëtarët duhet të jenë në gjendje: të arrijnë një marrëveshje, të zbulojnë shkeljet e marrëveshjes dhe të ndëshkojnë firmat që shkelin. Zbatimi është një aspekt thelbësor i karteleve sepse anëtarët e kartelit kanë nxitjen për të mashtruar duke shitur ose prodhuar më shumë se sasia e caktuar ose me çmime më të ulëta. Me pak fjalë, nëse dispozitat ligjore nuk e ruajnë kartelin, ekziston një kërcënim i vazhdueshëm për ekzistencën e tij pasi çdo pjesëmarrës përpiqet të maksimizojë fitimet e tij. Aftësia e një karteli për të ndëshkuar është thelbësore sepse gjykatat nuk do të korrigojnë shkeljen e një kontrate të paligjshme.

Aftësia për përfitime në një kartel është më e madhe kur karteli kontrollon pjesën më të madhe të prodhimit botëror, kur ka pak mundësi nga ana e konsumatorëve për t'u larguar nga produkti dhe kur burimet alternative të furnizimit janë të vështira për t'u zhvilluar.

Kartelet mund të ndikojnë te klientët duke kufizuar konkurrencën dhe duke rritur kostot, kjo është arsyeja pse ato shihen shpesh si të paligjshme dhe antikonkurruese në shumë vende. Shumë vende lejojnë dhe mbështesin kartelet kur ato janë në interesin publik. Mbrojtësit pretendojnë se kartelet stabilizojnë tregjet, zvogëlojnë kostot e prodhimit, eliminojnë tarifat e larta, shpërndajnë fitimet në mënyrë të barabartë dhe konsumatorët përfitojnë. Nga ana tjetër, ata që kundërshtojnë kartelet theksojnë se çmimet janë më të larta dhe prodhimi është më i ulët kur firmat nuk përfitojnë në konkurrencë. Sot, disavantazhet e tyre konsiderohen se janë më të mëdha se avantazhet e tyre; Barrierat ligjore shpesh kufizojnë zhvillimin e kartelevë të reja.

Për sa i përket Shqipërisë, ekzistenca e kartelevë varet nga mjedisi dhe sektori i veçantë. Mund të ketë shembuj të sjelljeve të ngjashme me kartelin ose aktivitetet antikonkurruese në disa biznese, pavarësisht nga fakti se kartelet zakonisht janë të urryera dhe të rregulluara në shumicën e vendeve, përfshirë Shqipërinë. Sipas Ligjit të Konkurrencës në Shqipëri, agjencia qeveritare përgjegjëse për respektimin e ligjit dhe shqyrtimin e sjelljeve antikonkurruese, siç janë kartelet, është Autoriteti i Konkurrencës.

Raste studimi për kartelet ndërkombëtare

Karteli i Diamantit De Beers Minierat e Konsoliduara

Korporata e mirënjohur e minierave dhe tregtisë së diamanteve De Beers e ka selinë në Afrikën e Jugut. De Beers ka një reputacion për ushtrimin e kontrollit mbi tregun botëror të diamanteve të ngjashëm me kartelin, pavarësisht nga fakti se as korporata dhe as gjykatat nuk e kanë përdorur ndonjëherë fjalën "kartel" në lidhje me De Beers. Një përmbledhje e të ashtuquajturit "karteli De Beers" jepet më poshtë:

Cecil Rhodes formoi De Beers në fund të shekullit të 19-të dhe kompania dha një kontribut të konsiderueshëm në industrinë globale të diamanteve, veçanërisht në minierat e diamanteve të Afrikës së Jugut. De Beers përfundimisht fitoi kontrollin mbi një pjesë të konsiderueshme të prodhimit të diamanteve në botë, gjë që e ndihmoi atë të vendoste një monopol në industrinë e diamanteve. Rreth 65% e tregtisë së diamanteve të papërpunuara kontrollohet nga De Beers, përmes minierave në Afrikën e Jugut, Botsvana, Namibi dhe Tanzani. Kontrolli që De Beers ka mbi biznesin e diamanteve ka ngritur shqetësime antitrust në SHBA që nga viti 1945, dhe kompania ende përballet me një aktakuzë të ngritur nga Departamenti i Drejtësisë në 1994. Drejtuesit e De Beers thonë se ata nuk mund të udhëtojnë në Shtetet e Bashkuara pa rrezikuar arrestimin.

De Beers Minierat e Konsoliduara është një kartel efektiv në industrinë e diamanteve. Shumica e prodhuesve kryesorë i përkasin një karteli marketingu të krijuar për të mbajtur çmimin e diamanteve në një nivel të lartë. De Beers ruajti pozitën e saj dominuese në industri duke përdorur kompanitë e saj të shumta në mbarë botën për të blerë burime të reja diamantesh, për të kontrolluar shpërndarjen e diamanteve industriale dhe prodhimin e diamanteve sintetike. De Beers është një kartel efektiv sepse kontrollon prodhimin, dominon tregtinë dhe ndikon në kërkesë (duke shpenzuar miliona çdo vit për reklama).

"Karteli De Beers" u krijua sepse De Beers thuhet se përdorte taktika anti-konkurruese për të ruajtur hegjemoninë e saj në industrinë e diamanteve. Në fillim të shekullit të 20-të, De Beers përdori një taktikë të njohur si "monopol me një kanal", në të cilën mori kontrollin e të gjithë zinxhirit të furnizimit me diamant nga miniera në shpërndarje. De Beers e arriti këtë përmes një sërë strategjish, duke përfshirë zhvillimin e rrjeteve globale të shpërndarësve dhe blerësve, blerjen e minierave të diamanteve dhe formimin e marrëveshjeve strategjike me prodhues të tjerë diamantesh. Është e mirë dokumentuar se De Beers përdori strategji si fiksimi i çmimeve, shpërndarja e tregut dhe kontrolli i prodhimit për të manipuluar ofertën dhe kërkesën e diamanteve dhe për të mbajtur çmimet të larta.

De Beers u akuzua për manipulim të ofertës së diamanteve duke grumbulluar sasi të mëdha të tyre dhe duke i lëshuar gradualisht në treg për të mbajtur çmimet të qëndrueshme. Gjithashtu, ata lidhën marrëveshje ekskluzive me blerësit e diamanteve, duke i penguar ata të blinin nga shitësit e tjerë dhe të mbanin kontrollin e rrjetit të shpërndarjes së diamanteve.

Veprimet e "kartelit De Beers" janë kritikuar për manipulimin e tregut të diamanteve dhe fryrjen artificiale të çmimeve, por mbështetësit e grupit kundërshtojnë se De Beers ka ndihmuar industrinë e diamanteve të qëndrojnë e qëndrueshme dhe të zgjerohet.

Gjatë viteve, De Beers është përfshirë në mosmarrëveshje ligjore që përfshijnë sjellje antikonkurruese, kryesisht në Shtetet e Bashkuara. De Beers dhe Komisioni Federal i Tregtisë i SHBA (FTC) zgjidhën pretendimet për fiksimin e çmimeve dhe sjelljen antikonkurruese në vitin 2004. De Beers ranë dakord të ndalonte blerjen e diamanteve nga miniera të veçanta si pjesë e marrëveshjes për të zbutur shqetësimet për sjelljen antikonkurruese.

Në vitet pasuese, De Beers ka punuar për të rritur transparencën dhe për të bërë ndryshime në operacionet e saj të biznesit, duke braktisur qasjen e "monopolit me një kanal". Si përfundim, "karteli De Beers" ka qenë prej kohësh objekt diskutimi dhe shqyrtimi gjyqësor në industrinë e diamanteve. Fjala "kartel" nuk përdoret nga De Beers ose në proceset gjyqësore që përfshijnë korporatën, pavarësisht se De Beers ka qenë objektivi i veprimeve ligjore dhe ka ndryshuar metodat e saj të biznesit. Megjithatë, veprimet e kaluara të lidhura me "kartelin De Beers" kanë ngjallur shqetësime për sjelljen anti-konkurruese në biznesin e diamanteve dhe kanë theksuar rëndësinë e ligjeve të konkurrencës dhe të kontrollit rregullator për të promovuar konkurrencën e ndershme dhe për të mbrojtur interesat e konsumatorëve.

Organizata e Vendeve Eksportuese të Naftës (OPEC)

OPEC është një organizatë ndërkombëtare që merret me koordinimin e politikave të naftës së papërpunuar të shteteve të saj anëtare. Irani, Iraku, Kuvajti, Arabia Saudite dhe Venezuela janë pesë vendet prodhuese të naftës që krijuan korporatën ndërkombëtare në vitin 1960. OPEC ka 11 anëtarë – Algjeria, Indonezia, Iraku, Irani, Kuvajti, Libia, Nigeria, Katari, Arabia Saudite, Emiratet e Bashkuara Arabe dhe Venezuela. Selia e OPEC-ut ndodhet në Vjenë, Austri. Në fund të viteve 1950, sasia e naftës e prodhuar në mbarë botën ishte më e madhe se kërkesa. Si rezultat, çmimi i naftës, i cili kontrollohej nga kompanitë e naftës, ra dhe bashkë me të u ul edhe shumat e parave që kompanitë e naftës u paguanin vendeve prodhuese të naftës. Në reagim të kësaj situete u formua OPEC. Gjatë viteve 1970, furnizimet me naftë në vendet jo-OPEC u reduktuan dhe organizata ngriti çmimin e naftës. Për më tepër, OPEC vendos tavanet e prodhimit, duke specifikuar sasinë e naftës që çdo vend anëtar mund të prodhojë. Në vitet 1980, disa vende të OPEC-ut injoruan tavanin e prodhimit dhe kjo rezultoi në mbiprodhim dhe një rënie të çmimeve të naftës. OPEC ka përdorur gjithashtu furnizimin me naftë si një taktikë politike, për shembull, duke ndaluar dërgimin e naftës për vendet që mbështesin Izraelin në Luftën Arabo-Izraelite të vitit 1973.

Qëllimi kryesor i OPEC-ut është të koordinojë dhe harmonizojë politikat kombëtare të naftës në mënyrë që të ruajë çmimet e qëndrueshme të naftës në tregun botëror duke ruajtur interesat ekonomike të vendeve anëtare.

OPEC kohët e fundit ka hasur në një sërë vështirësish që kanë ndikuar në operacionet e tij dhe kanë pasur ndikim në tregun botëror të naftës. Le të shqyrtojmë disa komponentë thelbësorë të rastit të studimit të OPEC-ut në më shumë detaje.

Paqëndrueshmëria e çmimit të naftës: Çmimi i luhatsëm i naftës ka qenë një nga problemet më të mëdha të OPEC-ut. Për anëtarët e OPEC-ut si dhe për ekonominë globale, ndryshimet në çmimet e naftës mund të kenë pasoja të mëdha gjeopolitike dhe ekonomike. Nëpërmjet kuotave të prodhimit dhe marrëveshjeve ndërmjet anëtarëve të tij për të kontrolluar prodhimin e naftës dhe çmimet e qëndrueshme, OPEC është përpjekur të kontrollojë çmimet e naftës. Për shembull, prodhuesit e OPEC dhe jo-OPEC ranë dakord të reduktojnë prodhimin e naftës në vitin 2016 në një përpjekje për të stabilizuar çmimet, të cilat kishin rënë për shkak të një teprice të ofertës. Megjithatë, për shkak se kombe të ndryshme kanë interesa të ndryshme ekonomike dhe politike, mbajtja e kufijve të prodhimit dhe arritja e marrëveshjes midis vendeve anëtare ka rezultuar herë pas here të jetë e vështirë.

Dinamika gjeopolitike: Përveç vendeve anëtare, në funksionimin e OPEC-ut kanë ndikim edhe vende të tjera të rëndësishme prodhuese të naftës. Shqetësimet gjeopolitike, të tilla si konfliktet në Lindjen e Mesme, sanksionet kundër anëtarëve të veçantë të OPEC-ut dhe mosmarrëveshjet politike brenda vendeve anëtare, mund të ndikojnë në ofertën dhe çmimet e naftës. Për shembull, kapaciteti i OPEC-ut për të rënë dakord për kufijtë e prodhimit dhe vendimet e tjera të politikave kohët e fundit është penguar nga konfliktet midis disa prej anëtarëve të tij, si Arabia Saudite dhe Irani. Marrëdhëniet midis OPEC-ut dhe vendeve joanëtare si SHBA, Rusia dhe Kina, të cilat kanë një ndikim të madh në tregun botëror të naftës, ndikohen gjithashtu nga faktorë gjeopolitikë.

Ndryshimet klimatike dhe avancimet teknologjike: Aktivitetet e OPEC-ut janë ndikuar nga zhvillimet teknologjike në sektorin e energjisë, si krijimi i naftës argjilore dhe burimeve të rinovueshme të energjisë. Rritja e prodhimit të naftës argjilore në Shtetet e Bashkuara ka ulur çmimet e naftës duke rritur sasinë e naftës në treg dhe duke komplikuar përpjekjet e OPEC-ut për të kontrolluar çmimet nëpërmjet kuotave të prodhimit. Shqetësimet për kërkesën afatgjatë për naftë janë ngritur gjithashtu nga vëmendja në rritje në mbarë botën ndaj ndryshimeve klimatike dhe zhvendosja drejt burimeve të rinovueshme të energjisë, të cilat mund të kenë një efekt në pjesën e tregut dhe të ardhurat e OPEC-ut. OPEC ka ndërmarrë veprime për të diversifikuar burimet e tij të të ardhurave dhe për të investuar në teknologjinë e energjisë së rinovueshme në përgjigje të nevojës për t'u përshtatur me peizazhet e energjisë në ndryshim.

Pjesa e tregut dhe të ardhurat: Pjesa e tregut është një faktor vendimtar në strategjitë e vendeve anëtare të OPEC-ut, sepse ato mbështeten në mënyrë të konsiderueshme në eksportet e naftës për fitimet e tyre ekonomike. Në të kaluarën, OPEC u përpoq të mbante një pjesë të konsiderueshme të tregut global të naftës në mënyrë që të garantonte të ardhura të qëndrueshme për vendet anëtare. Megjithatë, OPEC ka luftuar për të mbajtur pjesën e tij të tregut për shkak të përshkallëzimit të konkurrencës nga vendet joanëtare, zhvillimeve teknologjike dhe ndryshimit të rregulloreve ndërkombëtare të energjisë. Për të rritur rrjedhat e tyre të të ardhurave, OPEC është përgjigjur duke vendosur kuota të prodhimit, nisma për diversifikimin e tregut dhe investime në operacionet e rrjedhës së poshtme si rafinimi dhe petrokimikat.

OPEC ka ende një ndikim thelbësor në tregun botëror të naftës, pavarësisht vështirësive dhe mundësive me të cilat përballlet. Nëpërmjet kufijve të prodhimit, marrëveshjeve dhe nismave të diversifikimit, organizata është përpjekur të adresojë sfidat që lidhen me paqëndrueshmërinë e çmimit të naftës, dinamikën gjeopolitike, përmirësimet teknologjike dhe pjesën e tregut. OPEC ndoshta do të vazhdojë të modifikojë politikat e tij pasi kërkesa globale për naftë ndryshon dhe peizazhi i energjisë ndryshon.

Konkluzione

Kartelet përbëjnë një temë të vështirë. Megjithëse dinamika e kartelit nuk është një mister, ato janë të pamjaftueshme për të shpjeguar çdo organizatë specifike. Kërkimet e deritanishme mbi kartelet vënë theks mbi faktin se pse kartelet shpërbëhen dhe ndalojnë së ekzistuari, dhe jo mbi fuqinë e tyre të qëndrueshme. Kërkohet më shumë studim i dinamikës së brendshme organizative të kartelit që përfshin teorinë politike, organizative dhe ekonomike të tyre.

Ngritja dhe rënia e kartelevë shërben si një kujtesë se tregtia dhe bashkëpunimi ndërkombëtar janë absolutisht të nevojshme për një ndarje fleksibël të punës bazuar në avantazhet konkurrese dhe konkurrencë. Duke pasur parasysh përvojën e shekullit të 20-të, kur nacionalizmi në rritje shtrembëroi tregjet ndërkombëtare dhe shpesh i detyroi bizneset të bashkëpunonin për të mbijetuar, bashkëpunimi ekonomik midis bizneseve u eliminua gradualisht falë bashkëpunimit ndërkombëtar. Për shkak të konkurrencës së ashpër që kufizoi madhësinë e tregut, kartelet u shfaqën si një zgjidhje zhgënjyese, por ndoshta si një zgjedhje e arsyeshme e dytë më e mirë.

Pyetja intriguese nëse konkurrenca është vendimtare për efektivitetin dhe kreativitetin, më në fund mund të shtrohet nga studimi i kartelevë. Dilema e kartelit tërheq vëmendjen për konfliktet e vështira për t'u zgjidhur midis kostove të paqëndrueshmërisë së kapitalizmit, avantazheve të stabilitetit të moderuar dhe menaxhimit të rrezikut, midis çmimit dhe cilësisë, midis konsumatorëve dhe prodhuesve. Nqs do të mendonim për një vend ku bashkëpunimi mund të ishte efektiv dhe krijues, ky vend do të ishte një kartel.

Referenca

1. Dick, A. R. (1996). 'When are cartels stable contracts?', Journal of Law and Economics, 34, pp. 241-283.
2. Graham, Edward M. and Richardson, J. David (eds.) (1997). Global Competition Policy. Washington D.C.: Institute for International Economics.
3. Gupta, S., Polonsky, M., Woodside, A., and C. M. Webster (2010). 'The impact of external forces on cartel network development: Direct research in the diamond industry', Industrial Marketing Management, 39, pp. 202-210.
4. Competition Policy Convergence: The Case of Export Cartels <http://www.dfait-maeci.gc.ca/english/foreignp/>
5. De Beers home page info: <https://www.debeersgroup.com/~media/Files/D/De-Beers-Group-V2/documents/reports>
6. Financial Express: Cartels Have No Place in a Free Market <http://www.financialexpress.com/fe/daily/>
7. How Cartels Punish: <http://www.yale.edu/lawweb/faculty/cartels.htm>
8. MBendi Information for Africa De Beer <http://mbendi.co.za/codb.htm>
9. Organization of Petroleum Exporting Countries (OPEC) <http://www.opec.com>
10. Ceis; Woodside; "Iraq Urges OPEC to Cut Production" Xinhua Agency, March 6, 2001;
11. "New OPEC surprise-control over oil prices" China Daily; New York, N.Y.; February 22, 2001.

HISTORIA DHE TEORIA E GJEOPOLITIKËS AMERIKANE

Albana Jeminaj, PhD, -Infinit Academy Institute Kosovo, Republic of Albania, Dr.sc

Abstract

The period between the end of the nineteenth century and the end of the Second World War can be defined as the golden age of "classical geopolitics" in terms of theory. Since the nineteenth century, when the age of geographical discovery drew into a close and global political rivalry, all the major rival powers, Great Britain, Germany, Russia and the USA, had prominent geopolitical theorists who constructed theories to increase or at least maintain the power of their countries.

Although the term geopolitics was coined only in 1899, by Rudolf Kjellen, the field of geopolitics as an intellectual tradition and an expression of state interest and identity politics dates back further to universities, geographical institutes, and centers of learning in rival empires in the late nineteenth century. This was a period that saw the rise of imperialist institutions and associations that sought to legitimize colonial expansionism. It was within this context that geography rose to a "certainty" and was treated as a scientific discipline. The intellectuals who write and think about the subject of the influence of geography on state and foreign policy emerged from this context.

Since its formal inception as a concept in 1899, geopolitics has enjoyed a contentious and contradictory intellectual history. It is therefore not an easy endeavor to describe the intellectual history of geopolitical thinking.

The theories created by the founding scholars/writers constitute what is now called classical or traditional geopolitics. Although it is not possible to define traditional geopolitics as a unitary and coherent approach.

Abstrakt

Periudha midis fundit të shekullit të nëntëmbëdhjetë dhe fundit të Luftës së Dytë Botërore mund të përkufizohet si epoka e artë e "gjeopolitikës klasike" si në aspektin e teorisë. Që nga shekulli i nëntëmbëdhjetë, kur epoka e zbulimit gjeografik tërhoqi drejt një rivaliteti politik të ngushtë dhe global, të gjitha kompetencat më të mëdha rivale, Britania e Madhe, Gjermania, Rusia dhe SHBA-të, kishin teoricienë gjeopolitikë të shquar të cilët ndërtuan teori për të rritur ose të paktën për të ruajtur fuqinë e vendeve të tyre.

Edhe pse termi gjeopolitikë u krijua vetëm në 1899, nga Rudolf Kjellen, fusha e gjeopolitikës si një traditë intelektuale dhe një shprehje e interesit shtetëror dhe politikës së identitetit daton më tej në universitete, institute gjeografike dhe qendra të të mësuarit në perandoritë rivale në fund të shekullit të nëntëmbëdhjetë. Kjo ishte një periudhë që pa rritjen e institucioneve dhe shoqatave imperialiste që u përpoqën të legjitimonin ekspansionizmin kolonial. Ishte brenda këtij konteksti që gjeografia u ngrit në një "siguri" dhe trajtohej si një disiplinë shkencore. Intelektualët që shkruajnë dhe mendojnë për temën e ndikimit të gjeografisë në politikën shtetërore dhe të jashtme dolën nga ky kontekst.

Që nga fillimi i tij formal si një koncept në vitin 1899, gjeopolitika ka gëzuar një histori intelektuale kontestuese dhe kontradiktore. Prandaj nuk është një përpjekje e lehtë për të përshkruar historinë intelektuale të të menduarit gjeopolitik.

Teoritë e krijuara nga dijetarët/shkrimtarët themelues përbëjnë atë që sot quhet gjeopolitikë klasike ose tradicionale. Megjithatë nuk është e mundur të përcaktohet gjeopolitika tradicionale si një qasje unitare dhe koherente.

1. Nga fundi i shekullit të nëntëmbëdhjetë deri në Luftën e Dytë Botërore

Gjeopolitika amerikane u përcaktua nga doktrina e famshme Monroe deri në Luftën e Parë Botërore. Doktrina u paraqit nga Presidenti James Monroe në mesazhin e tij vjetor në Kongres në 1823, ku ai pranoi se Bota e Vjetër dhe Bota e Re kishin sisteme të ndryshme dhe duhet të mbeten sfera të dallueshme. Doktrina deklaroi se Shtetet e Bashkuara nuk do të ndërhyjnë në luftërat ndërmjet fuqive evropiane dhe çdo përpjekje nga një fuqi evropiane për të kontrolluar hemisferën perëndimore do të shihej si një akt armiqësor kundër Shteteve të Bashkuara.¹⁷⁶

Megjithatë, ndërsa lufta shekullore e pushtetit po përshkallëzohej në Evropë, fuqia e re e Botës së Katërt po zhvillohej. Lufta spanjolle-amerikane e vitit 1898 ishte lufta e parë amerikane e pushtimit dhe kështu përbënte çarjen e parë në doktrinë. Si rezultat i nevojës në zhvillim, strategët e parë amerikanë dhe teoricienët gjeopolitikë filluan të gjeneronin teori nga fundi i shekullit. Me qëllim të forcimit të fuqisë së vendit të tyre, këta strategë vendosën të zhvillonin “doktrina për një ngritje në det të detit neo-oqean dhe marina amerikane kishte filluar të sfidonte nocionin se Britania rregullon valët”.¹⁷⁷

Strategisti i parë i njohur / teoricien gjeopolitik i SHBA-ve ishte Alfred Thayer Mahan (1840-1914), një oficer detar dhe historian i cili në 1890 botoi ligjëratat e tij në një libër me titull *Ndikimi i fuqisë së detit mbi historinë, 1660-1783*. Në librin Mahan argumentoi për rëndësinë / supremacinë e fuqisë detare mbi fuqinë e tokës dhe se superioriteti detar ishte parimi themelor dhe baza e politikës së jashtme.

Puna e Mahanit fitoi njohje të menjëhershme dhe u lexua gjerësisht në Britaninë e Madhe dhe në Gjermani. Edhe pse Mackinder në fjalimin e tij të famshëm të vitit 1904 i kushtoi pak vëmendje botës së parë, të dy britanikët dhe gjermanët morën seriozisht diskutimin e Mahanit mbi fuqitë tokësore kundrejt kompetencave të detit. Mahani ndikoi në ndërtimin e forcave detare në vitet para Luftës I Botërore, veçanërisht në Gjermani. Për më tepër, dallimi i Mahanit midis tokave dhe kompetencave të detit ka vazhduar të ndikojë tek mendimtarët gjeopolitikë gjatë gjithë Luftës së Ftohtë, meqenëse Mahani kishte avokuar gjithashtu një aleancë me Britaninë për të bërë kundërpeshë pushteteve euro-aziatike.¹⁷⁸

Mahan strehonte shumë besime imperialiste dhe donte që Shtetet e Bashkuara të bëheshin një fuqi botërore. Mënyra që ai parashikoi për Shtetet e Bashkuara për të arritur këtë qëllim ishte nëpërmjet ngritjes së forcave të saj detare. Me fjalë të tjera, për t'u bërë një fuqi botërore, SHBA-të së pari duhej të vendosnin forcën e saj në det të hapur. Ai gjithashtu pohoi idenë se e drejta ndërkombëtare dhe mjetet e së drejtës dhe diplomacisë janë të një rëndësie dytësore ndërsa pushteti është baza për politikën e jashtme.

Fillimi i Luftës së Parë Botërore shënoi zyrtarisht fundin, ose nga një pikë tjetër avantazhja e zgjerimit, të Doktrinë Monroe. SHBA argumentuan se ajo hyri në Luftën e Parë Botërore si rezultat i përgjegjësisë të saj morale ndërkombëtare. Ishte me këtë hap që SHBA u bë një lojtar aktiv në politikën botërore.¹⁷⁹

Ndërhyrja amerikane shënoi gjithashtu fillimin e ndërmarrjes idealiste në politikën botërore. Gjatë periudhës së betejës, dominonte idealizmi / liberalizmi, i lidhur me mendimet e Presidentit Woodrow Wilson. Sipas kësaj filozofie çdo komb kishte të drejtën e vetëvendosjes (self-determination). Në vend të aplikimit të kodeve racore, kombet u përcaktuan në terma kulturorë, siç janë historia, traditat dhe gjuha e përbashkët.

Pikëpamjet e Wilson i dhanë fund epokës së perandorive në kuptimin që vetëvendosja u bë rendi i ditës. Sipas këtij vizioni gjeopolitik, subjekti i ri gjeopolitik ishte popujt / kombet, me institucionet e tyre gjeopolitike që ishin shtetet e tyre kombëtare. Regjimi i ri kërkoi gjithashtu aleanca për të parandaluar katastrofën përsëri. Kështu, kombet krijuan një "ligë" për veten dhe kombet e tjera në Konferencën e Paqes të Parisit 1919. Mendësia prapa këtij perspektiva si të përmbledhur nga Kearns është si më poshtë:

¹⁷⁶ “Monroe Doctrine,” Encyclopedia Britannica Online, 15 June 2019, <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/390243/Monroe-Doctrine>

¹⁷⁷ Zbigniew Brzezinski, *The Grand Chessboard*, New York: Basic Books, 1997, p. 3.

¹⁷⁸ Colin Flint, *Introduction to Geopolitics*, London: Routledge, 2006, p. 20.

¹⁷⁹ Alexandre Defay, *Jeopolitik*, Ankara: Dost, 2005, p. 24.

Një popull që kishte treguar vendosmëri, dallueshmëri dhe mbrojtje duhet të ofrohet dorën e miqësisë ndërkombëtare. Kolonializmi duhet të kufizohet. Aleancat ndërkombëtare shumëpalëshe duhet të merren me shtetet e përafërta në rajonin e tyre të botës. Me kalimin e kohës, Lidhja e Kombeve mund të evoluojë si një lloj qeverisje botërore e shteteve-komb.¹⁸⁰

Gjeografi i ndërmarrjes idealiste Wilsonian ishte Isaia Bowman, i cili ishte një konsulent kyç i qeverisë, veçanërisht në Traktatin e Versajës. Menjëherë pas hyrjes në Luftën e Parë Botërore, Presidenti Wilson krijoi një Komision Hetimor, i cili prodhoi 1200 harta që fokusoheshin në kufijtë etnikë, politikë dhe historikë të Evropës.¹⁸¹ Bowman ishte një anëtar kyç i Komitetit. Ai më vonë u bë drejtor i Shoqërisë Amerikane Gjeografike në vitin 1915 dhe punoi atje për 20 vitet e ardhshme. Në Konferencën e Paqes në Paris, Bowman mori pjesë në Delegacionin Amerikan si Specialiste Territoriale Kryesore dhe luajti një rol të rëndësishëm në përpjekjet e hartës së pas luftës.

Gjatë Konferencës së Paqes të Parisit në vitin 1919, tendenca mbizotëruese ishte të nxirrte kufij më të mirë për një përshtatje më të mirë të kombeve dhe shteteve me qëllim krijimin e shteteve unitare kombëtare. SHBA ishte modeli dhe garantuesi i sistemit të ri që synonte inxhinierimin e përshtatjes midis etnisë dhe hapësirës.¹⁸²

Bowman gjithashtu luajti një rol të rëndësishëm në themelimin e Këshillit për Marrëdhëniet me Jashtë dhe botimin e revistës së saj të famshme të Punëve të Jashtme, e cila u bë "një prizë e rëndësishme për ekspertët e politikës së jashtme për të shqyrtuar punët e Shteteve të Bashkuara në botën e gjerë".¹⁸³ Libri i Bowman Botës së Re: Problemet në Gjeografinë Politike, botuar në 1922, skicuan implikimet e marrëveshjes së paqes në vitin 1919 dhe në mënyrë të nënkuptuar parashikuan një rol në rritje për SHBA në lidhje me politikën botërore.¹⁸⁴ Bowman besonte, në kundërshtim me izolacionistët, se Amerika duhet të luajë një rol qendror në zhvillimin dhe evoluimin e ekonomisë botërore. Për Bowmanin, fuqia, nëse do të ushtrohej në mënyrë efektive mbi territoret, do të duhej të informohej nga një angazhim për tregtinë e lirë dhe përhapur nëpërmjet institucioneve ndërkombëtare. Ai më vonë do të ishte i dobishëm në ofrimin e këshillave të specializuara për administratën Roosevelt në fillim të viteve 1940, duke çuar në krijimin e Kombeve të Bashkuara. Sipas Dodds, vendndodhja e Kombeve të Bashkuara në qytetin amerikan të Nju Jorkut ishte dëshmi se si gjeografët si Bowman ishin në gjendje të promovonin interesat kombëtare amerikane duke përfaqësuar njëkohësisht diçka më universale.¹⁸⁵

Megjithatë Alfred Mahan dhe Bowman ishin emra me ndikim në gjeopolitikë, personi që solli mendësinë tradicionale gjeopolitike në SHBA ishte Nicholas Spykman. Siç thotë Hoffman, Spykman ishte dijetari i cili u mësoi amerikanëve se politika e jashtme është në lidhje me pushtetin dhe luftën për pushtet sesa ideat.¹⁸⁶ Ambicja qendrore e Spykman ishte të zbatonte mentalitetin gjeopolitik evropian ndaj rastit amerikan.

Duke shkruar në një kohë kur izolimi amerikan po mbaronte dhe çështja se çfarë lloj politikash duhet të ndjekin Shtetet e Bashkuara në politikën botërore ishte në axhendë, dijetari amerikan i lindur holandez Spykman paralajmëroi amerikanët se fundi i Luftës së Parë Botërore nuk ishte fundi i politikës së pushtetit dhe argumentoi se koha e izolimit dhe e pasivitetit në çështjet e jashtme patjetër kishte përfunduar për SHBA.

Spykman, ashtu si Mahan, besonte se burrështetas që drejton politikën e jashtme duhet të merret me vlerat e drejtësisë, drejtësisë dhe tolerancës vetëm në atë masë që ato kontribuojnë apo të paktën nuk ndërhyjnë në qëllimin parësor të fuqisë së shtetit të tyre. Ai e pranoi pushtetin si faktorin themelor kontrollues në marrëdhëniet midis shteteve.

Nicholas Spykman argumentoi gjithashtu se gjeografia ishte faktori më i rëndësishëm në politikën botërore. Ai paraqiti lidhjen midis gjeografisë dhe politikës së jashtme dhe argumentoi se efekti i madhësisë, vendndodhjes së botës dhe vendndodhjes rajonale luajti një rol shumë të rëndësishëm në politikën e jashtme të shtetit, pasi ata përcaktojnë opsionet që një vend mund të zgjedhë dhe ndjekë si një rrugë e politikës së jashtme. Për Spykman

¹⁸⁰Gerry Kearns, "Imperial Geopolitics: Geopolitical Visions at the Dawn of the American Century," in John Agnew, Katharyne Mitchell, Gerard Toal eds., *A Companion to Political Geography*, Oxford: Blackwell, 2003, p. 177.

¹⁸¹Klaus Dodds, *Geopolitics: A Very Short Introduction*, New York: Oxford University Press, 2007, p. 127.

¹⁸²Kearns, "Imperial Geopolitics...", p. 177

¹⁸³Dodds, *Geopolitics: A Very Short Introduction*, p. 130.

¹⁸⁴John Rennie Short, *An Introduction to Political Geography*, London: Routledge, 2003, p. 19.

¹⁸⁵Dodds, *Geopolitics: A Very Short Introduction*, p. 130.

¹⁸⁶Stanley Hoffman, "An American Social Science: International Relations," *Daedalus*, Vol. 106, No.3, p. 44.

një shtet nuk mund të shpëtojë nga gjeografia e saj megjithatë i zoti i saj i aftë i huaj është, si "Gjeografia nuk argumenton, ajo thjesht është".¹⁸⁷

Kështu ai analizoi vendet gjeografike të shteteve, kufijtë e tyre, klimën dhe topografinë dhe kërkoi që formula të ndiqej në politikën e jashtme. Ai argumentoi se ka tre lloje shtetesh në lidhje me lokacionet rajonale: shtetet pa dalje në det, shtetet ishullore dhe shtetet që kanë dy kufijtë detarë dhe tokësorë. Problemi i sigurisë në shtetet pa dalje në det u përcaktua ekskluzivisht në aspektin e mbrojtjes së tokës dhe në aspektin e fqinjëve të menjëhershëm. Lidhur me shtetet ishull ai kategorizoi dy nën-lloje kryesore: shtetet ishullore të vendosura pranë shteteve kontinentale dhe ishullore që kanë një pengesë të gjerë oqeanike. Shembulli për llojin e parë ishte Britania e Madhe, ndërsa ajo e fundit ishte SHBA. Ai argumentoi se karakteri, natyra dhe lloji i problemit kryesor të mbrojtjes së shtetit varet nga faktorë të ndryshëm, si gjatësia e kufijve të saj, bota dhe vendndodhja e saj, topografia dhe klima e saj. Klima dhe topografia së bashku përcaktojnë natyrën e kufijve dhe nëse kontaktet do të ndodhin në një zonë të ekspozimit ose në një zonë mbrojtjeje. Shtetet si SHBA-ja, Kanada dhe Rusia kishin probleme të vështira të mbrojtjes, pasi ata kishin patur si dy forca tokësore dhe forcat detare. Për shkak se gjeografia ndikon në politikën e jashtme të një vendi në shumë mënyra, Spykman argumentoi se në përpjekjen për të klasifikuar një shtet duhet të marrë parasysh të gjithë këta faktorë kondicionues.

Ai gjithashtu, si Mackinder, ofroi një ndarje gjeografike të botës që parashikoi një Botë të Vjetër, të përbërë nga kontinenti Euroaziatik, Afrikë dhe Australi, dhe Bota e Re, e përbërë nga Amerika. Sipas tij, SHBA mbizotëronte Botën e Vjetër dhe prandaj propozoi "një politikë të jashtme aktive, jo-izoluese amerikane për të ndërtuar dhe mbajtur një ekuilibër të pushtetit në Botën e Vjetër me qëllim që të parandalojë një sfidë në Shtetet e Bashkuara".¹⁸⁸

Është e rëndësishme të theksohet se ndonëse Wilson, së bashku me gjeografët dhe disa mendimtarë të mëdhenj, krijuan projektin ndërkombëtar liberalist / idealist dhe u përpoqën ta vënë atë në zbatim, përpjekjet e tij gjithashtu përbënin një kontradiktë të caktuar. Ndërmarrja liberale Wilsonian amerikane parashikoi një ligë universale të shteteve, që do të thoshte edhe shtrirja e doktrinë të Monroe në një "doktrinë botërore". SHBA gjithashtu u kthye në një mendim gjeopolitik sepse pas luftës u zhvendos në skenën ndërkombëtare si një nga dy superfuqitë. Siç do të argumentoj më vonë, kompetencat mbizotëruese, sipas natyrës së tyre, zbatojnë gjeopolitikën

2. Gjeopolitika e Luftës së Ftohtë

Lufta e Ftohtë i referohet periudhës së konfrontimit gjeopolitik dhe ideologjik sovjetik-amerikan që përfshin periudhën 40 vjeçare ndërmjet përfundimit të Luftës së Dytë Botërore deri në rënien e Murit të Berlinit në vitin 1989. Edhe pse termi "gjeopolitika" në vetvete ishte përdorur rrallë deri Kissinger e solli atë përsëri në përdorim në vitet 1970, mentaliteti që përfaqësonte termi vazhdoi të ndikonte në praktikën politike gjatë gjysmës së dytë të shekullit të njëzetë.

Në artikullin e tij "Gjeopolitika e Luftës së Ftohtë" Dodds argumenton se ishte gazetari amerikan Walter Lippman, i cili së pari shpiku frazën "Lufta e Ftohtë" në vitin 1947.¹⁸⁹ Sipas Encyclopedia Britannica, megjithatë, fjala u përdor për herë të parë nga shkrimtari i njohur anglez George Orwell në një artikull në vitin 1945, në të cilin ai parashikoi se një bllokim bërthamor ndërmjet Shteteve të Bashkuara dhe Bashkimit Sovjetik do të shënonte epokën e ardhshme. Encyclopedia Britannica deklaroi se termi u soll në Shtetet e Bashkuara nga financuesi amerikan dhe ënkëshilltari presidencial Bernard Baruch në një fjalim në Shtëpinë e Shtetit në Kolumbi, në vitin 1947. Unë do të argumentoj që Lippmann, duke pasur parasysh statusin e tij si një figurë e rëndësishme në media dhe në administratë amerikane në atë kohë e popullarizoi këtë term dhe e solli atë në një përdorim të përhapur, edhe pse vetë ai mund të mos ishte ai që do ta monedhonte atë. Ajo që është më interesante sesa "kush" e ka shpikur fjalën, është se "si" fjala u krijua. Si mundet që kushdo që e shpiku termin në fillim të viteve 1945-47,

¹⁸⁷ Nicholas Spykman, "Geography and Foreign Policy", The American Political Science Review, Vol. 32, No.2, April, 1938, p. 236.

¹⁸⁸ Flint, Introduction to Geopolitics, p. 22

¹⁸⁹ Klaus Dodds, "Cold War Geopolitics," in John Agnew, Kathryn Mitchell, Gerard Toal (eds.), A Companion to Political Geography, Oxford: Blackwell, 2003, p. 207.

ka parashikuar se lufta ndërmjet dy pushteteve të rëndësishme, nëse jo edhe super, do të ishte "e ftohtë", madje para fillimit të luftës? Ishte një parashikim naiv apo një plan për të kanalizuar ngjarjet që do të vinin? Ky diskutim është përtej fushëveprimit të këtij studimi, megjithatë, personi që ka prodhuar gjeopolitikë të Luftës së Ftohtë është i rëndësishëm dhe i rëndësishëm.

Kjo ishte një periudhë kur shkolla gjermane e gjeopolitikës ishte në rritje dhe perceptimi i Mackinder për vendet natyrore të pushtetit ishte në kulmin e popullaritetit të saj. Kështu Kennan, gjatë studimeve të tij në Gjermani, do të ishte ekspozuar ndaj mendësisë gjeopolitike gjermane dhe perspektivës së saj rreth Rusisë. Për më tepër, nuk do të ishte e pakujdesshme të supozohet se Kennan, gjatë studimeve të tij në Gjermani madje e përvetësoi vizionin gjeopolitik gjerman, së bashku me studimet e tij të gjuhës dhe kulturës ruse. Ky mendim përfshinte dy pika vendimtare: se Bashkimi Sovjetik kishte një vendndodhje natyrore të pushtetit në zonën rrotulluese ose në zemër, dhe se sovjetikët po kërkonin me forcë pushtet.

Pas marrjes së mendimit gjeopolitik gjerman gjatë studimeve të tij në Berlin dhe pas njohjes amerikane të qeverisë sovjetike, Kennan u emërua në Ambasadën Amerikane në Moskë dhe i kushtoi njëzet e dy muajve të tij midis viteve 1944 dhe 1946 për të kundërshtuar "martesën e konvencionit" të kohës së luftës me Kremlinin.¹⁹⁰ Ishte në shkurt 1946 që Kennan dërgoi "Long Telegram" të tij të famshëm nga Ambada e SHBA në Moskë. Telegrami i 8000 fjalë argumentoi për zhdukjen e politikës së kontrollit. Helmrani u lexua gjerësisht në Uashington dhe solli Kennan shumë njohje. Argumentet e tij u përqafuan aq mirë në Uashington se ai u kthye në Shtetet e Bashkuara më vonë atë vit dhe në vitin 1947 u bë drejtor i stafit të planifikimit të politikave të Departamentit të Shtetit.

Qëndrimi i Kennanit mbi politikën e kontrollit u botua në një artikull të paraqitur në Punëve të Jashtme në korrik 1947, nënshkruar "X" për të mbrojtur identitetin e Departamentit të Shtetit. Në këtë artikull, Kennan, duke zhvilluar argumentin që kishte bërë në Long Telegram, pyeti natyrën e politikës sovjetike dhe sugjeroi që Shtetet e Bashkuara të jenë të përgatitur për tendencat ekspansioniste të Bashkimit Sovjetik. Komunizmi sovjetik për Kennan, siç mësohet nga mentorët e tij gjatë studimeve të tij në Gjermani, nuk ishte asgjë më tepër se një pretekst që përdorte për të justifikuar veprimet e shtetit, bolshevikët ishin një "regjim paria" që synonte pushtimin botëror. Ai besonte se ishte një çështje indiference në Moskë nëse një zonë e caktuar ishte "komuniste" apo jo, pasi shqetësimi kryesor i përpjekjeve ruse ishte pushteti.

Artikulli i George Kennan, i titulluar "Burimet e Sjelljes Sovjetike",¹⁹¹ përbënte një tjetër pikë referimi të Luftës së Ftohtë. Në këtë artikull, Kennan analizoi natyrën e diktaturës sovjetike dhe mentalitetin e Partisë Komuniste. Ai i paraqiti sovjetikët si armikun kryesor të Shteteve të Bashkuara, duke deklaruar se Shtetet e Bashkuara "duhet të vazhdojnë ta konsiderojnë Bashkimin Sovjetik si një rivale, jo një partner, në arenën politike". Ai shtoi se "ku rusët mbajnë pushtetin, atje bota jonë ndalet, përtej asaj linje nuk duhet të përpiqemi të heqim zërat tanë, nëse nuk nënkuptojmë biznes". Ai argumentoi kështu se politika kryesore që duhet të ndiqej përse i përket sovjetikëve duhet të ishte "një kontroll afatgjatë, i durueshëm, por i fortë dhe vigjilent i tendencave shtrënguese ruse". Ai gjithashtu klasifikoi botën në rajone, duke definuar një botë tregtare detare (Perëndimi) dhe një Lindje despotike ksenofobike.

Pikëpamjet e Kennanit u bënë thelbi i politikës amerikane ndaj Bashkimit Sovjetik kur Këshilli i Sigurimit Kombëtar bëri thirrje për një konflikt global kundër komunizmit. SHBA hapi operacionin Rikthimi në shtëpi, duke krijuar atë që arrinte një gjendje terrori. Në vitet 1950 Senati i SHBA krijoi një komitet të kryesuar nga John McCarthy për të hetuar anti-amerikanizmin vendas dhe ata që simpatizuan Bashkimin Sovjetik dhe komunizmin. Komunizmi shihej si një sëmundje, një sëmundje dhe një infeksion,¹⁹² i cili kishte tendencë për t'u përhapur dhe për të krijuar një "efekt domino" brenda organizmit biologjik të botës.

Politika amerikane e kontrollit u zhvillua me shpejtësi të jashtëzakonshme edhe në Evropë. Programi European i Rimëkëmbjes, i referuar zakonisht si Plani Marshall, hyri në fuqi si rezultat i Doktrinës Truman. Turqia dhe Greqia u ndihmuan financiarisht për të luftuar ndikimin e mundshëm sovjetik. Së fundmi, NATO u themelua, në

¹⁹⁰ George F. Kennan: Cold War Iconoclast, p. 21.

¹⁹¹ George F. Kennan, "The Sources of Soviet Conduct," 1947 in Toal; Dalby; Routledge, (eds.), The Geopolitics Reader, pp.159-169.

¹⁹² Dodds, Geopolitics: A Very Short Introduction, p. 209.

vitin 1949, si një aleancë ushtarake 12 shtetërore kundër kërcënimit të "agresionit sovjetik", dhe përfundimisht u zgjerua për të përfshirë 16 anëtarë.

Sipas perspektivës amerikane gjatë Luftës së Ftohtë bota ishte trupi, SHBA-ja ishte mbrojtës i atij trupi, dhe Bashkimi Sovjetik ishte një sëmundje që kishte forcën për t'i dhënë fund asaj. Për të luftuar këtë sëmundje, SHBA-të, si mbrojtësi kryesor i trupit, e ndanë botën në hapësira miqësore dhe jo miqësore.¹⁹³

Gjatë Luftës së Ftohtë, të dy superfuqitë zhvilluan pikëpamje strategjike gjeopolitike që udhëzuan dhe legjitimuan veprimet e tyre ndërsa filluan të zhvillonin rolet e tyre si fuqi botërore. Pikëpamjet e tyre gjeopolitike kishin për qëllim komandimin e botës dhe morën formën e ideologjive. Deklaratat e qeverisë morën statusin e "teorive" dhe kështu morën autoritetin e "të vërtetave" objektive.¹⁹⁴ Kështu nuk mbaroi pas përfundimit të Luftës së Dytë Botërore që dy kampet e mëdha dolën në kundërshtim me njëri-tjetër.

Në fund të Luftës së Dytë Botërore, gjeopolitika, së bashku me konceptin e racës, u bë diçka e zezë për shkak të lidhjes së ngushtë me nazizmin. Epoka e Luftës së Ftohtë dëshmoi për rrëzimin e "gjeopolitikës" si një term për shkak të shoqërimeve të tij me regjimin nazist. Megjithatë, vazhdoi të jetonte, duke shijuar një jetë sekrete. Megjithëse thuhet se ishte Henry Kissinger i cili, gjatë periudhës së detente (zbutjen e armiqësisë apo marrëdhënieve të tensionuara, veçanërisht midis vendeve), e çoi fjalën përsëri në përdorim në SHBA, vetë Lufta e Ftohtë ishte asgjë më shumë se realizimi aktual i lojës gjeopolitike të luajtur në tabelën botërore të shahut. Gjatë gjithë periudhës, të dy superfuqitë vazhdimisht artikuluan rrezikun e paraqitur nga kampi tjetër derisa njëri prej tyre, blloku i Lindjes, u rrëzua. Siç thotë Brzezinski:

... konkurrenca midis Shteteve të Bashkuara dhe Bashkimit Sovjetik përfaqësonte përmbushjen e teorisë më të preferuar të gjeopolitikëve: ai goditi fuqinë kryesore detare në botë, dominante mbi Oqeanet Atlantike dhe Paqësor, kundër fuqisë kryesore tokësore të botës, në zemrën e Euroazisë. Dimensioni gjeopolitik nuk mund të kishte qenë më i qartë: Amerika e Veriut kundrejt Euroazisë, me botën në rrezik. Fituesi do të dominonte me të vërtetë globin. Nuk kishte asnjë tjetër që të qëndronte në rrugë, pasi fitorja më në fund u kap.¹⁹⁵

Në fund Bashkimi Sovjetik u shemb. Kjo i bëri SHBA fituesit, edhe pse nuk fitoi ndonjë betejë. Rënia e BRSS gjithashtu shënoi fundin e rendit ideologjik gjeopolitik të Luftës së Ftohtë.

Gjeopolitika bëhet e njohur gjatë kohëve të ndryshimit, krizës dhe luftës. Kjo ishte veçanërisht e dukshme gjatë procesit të shpërbërjes së Bashkimit Sovjetik në fund të Luftës së Ftohtë, përmes të cilit studimi i gjeopolitikës u bë përsëri në modë pas gati gjysmëshekullit të neglizhimit. Gjatë stuhisë së shkaktuar nga erërat e ndryshimit në agim të epokës së pas Luftës së Ftohtë, oreksi i dijetarëve për gjeopolitikën u ringjall sërish. Fukuyama njoftoi fundin e historisë, dhe Huntington shpalli fillimin e përplasjes së qytetërimeve.

3. Gjeopolitika pas Luftës së Ftohtë

Fundi i Luftës së Ftohtë shënoi fundin e shumë gjërave, lindjen e shumë gjërave të reja dhe modifikimin e shumë të tjerëve. Çështjet që lidhen me globalizimin, kulturën dhe identitetin, të cilat kanë mbetur të ngrira në ftohtësinë e Luftës së Ftohtë për kaq shumë kohë, u kthyen në agjendën e lartë politike që nga fillimi i viteve 1990. Në të njëjtën kohë bota përjetoi proceset e integritit dhe fragmentimit; shumë prej tyre argumentuan për fundin e shteteve-kombeve dhe u zhdukën kufijtë territorialë, ndërsa shumë të tjerë argumentuan se ata po bëheshin më të fortë se kurrë. Megjithatë, njerëzit mbetën të kujdesshëm pasi stabiliteti dhe rregullat e njohura të botës së vjetër po zëvendësoheshin nga struktura kaotike e të ashtuquajturit "Rendi i Ri Botëror". Në të njëjtën kohë u zhvillua një zhvillim i madh teknologjik. Friedman, në paragrafin e mëposhtëm, përmbledh karakteristikat e të dy epokave në kundërshtim me njëri-tjetrin:

Nëse perspektiva përcaktuese e luftës së ftohtë ishte "ndarje", perspektiva përcaktuese e globalizimit është "integrimi".

¹⁹³ Dodds, Geopolitics: A Very Short Introduction, p. 210.

¹⁹⁴ Flint, Introduction to Geopolitics, p. 22.

¹⁹⁵ Brzezinski, The Grand Chessboard, p. 6.

Simboli i sistemit të Luftës së Ftohtë ishte një murë, i cili ndau të gjithë. Simboli i sistemit të globalizimit është një rrjet i gjërë botëror (World Wide Web), i cili bashkon të gjithë. Dokumenti përcaktues i sistemit të Luftës së Ftohtë ishte "Traktati". Dokumenti përcaktues i sistemit të globalizimit është "Marrëveshja" ... ndërkohë që matja përcaktuese e Luftës së Ftohtë ishte peshë - veçanërisht hedhja e peshave të raketave - dokumenti përcaktues i sistemit të globalizimit është shpejtësia e shpejtësisë së tregtisë, udhëtimit, komunikimit dhe inovacionit. ... në Luftën e Ftohtë, pyetja më e shpeshtë ishte: "Sa i madh është raketa juaj?" Në globalizimin, pyetja më e shpeshtë është "Sa shpejt është modemi juaj?" ... nëse ankthi përcaktues i Luftës së Ftohtë ishte frika e asgjësimit nga një armik që e dinit shumë mirë në një betejë botërore që ishte e fiksuar dhe e qëndrueshme, përcaktimi ankthi në globalizim është frika e një ndryshimi të shpejtë nga një armik që nuk mund ta shihni, prekni apo ndjeni - një ndjenjë që puna juaj, komuniteti ose vendi i punës mund të ndryshohet në çdo moment nga forca anonime ekonomike dhe teknologjike që janë asgjë tjetër veç stabilitetit.¹⁹⁶

Teksa armiku i vjetër e kishte humbur luftën, kërkimi për një armik të ri dhe krijimi i saj përcaktoi karakteristikën bazë gjeopolitike të epokës së pas Luftës së Ftohtë. Gjatë këtij procesi gjeografia vazhdoi të kishte rëndësi. Si Dodds e vë atë, përkundër pretendimeve të bëra në favor të formave gjithnjë e më të forta të globalizimit, rëndësia e territorit, kufijve ndërkombëtarë dhe pretendimet ndaj sovranitetit ka mbetur po aq e ngutshme sa kurrë.¹⁹⁷

Gjeopolitika papritmas ishte në mënyrë të qartë në axhendën e lartë përsëri, duke u bërë modë e re. Me pak fjalë, shkatërrimi i Bashkimit Sovjetik si një tjetër ideologjike ndryshoi bazën mbi të cilën u ndërtua gjeopolitika ideologjike e Luftës së Ftohtë. Pyetja e re që u ngrit ishte "Cila do të jetë baza për gjeopolitikën e re?" Një nga përgjigjet më të njohura për këtë pyetje ishte dhënë nga Samuel Huntington.

Huntington solli një pasqyrë "të re" për diskutimet që filluan në fund të Luftës së Ftohtë duke deklaruar se politika e epokës së re do të zhvillohet përgjatë linjave të civilizimit. Aspekti thelbësor dhe qendror i politikës globale, argumenton Huntington, është se burimet themelore të konfliktit do të jenë kulturore sesa ideologjike apo ekonomike. Me fjalë të tjera, përplasja e qytetërimeve do të përcaktonte politikën globale dhe linjat e grindjeve ndërmjet qytetërimeve do të ishin linjat e betejës të epokës së ardhshme.

Në artikullin e tij të titulluar "Përplasja e qytetërimeve"¹⁹⁸, Huntington jep një përmbledhje të shkurtër të historisë së konflikteve, e cila përbëhet nga katër periudha kryesore: para vitit 1789; pas vitit 1789; periudhën e Luftës së Ftohtë dhe epokën e pas Luftës së Ftohtë. Gjatë tre të parëve, konfliktet - qoftë ato midis princave, shteteve-kombeve, apo ideologjive - kishin ndodhur brenda qytetërimit perëndimor. Tipari dallues i katërt është se ajo shënon zhvendosjen e politikës ndërkombëtare përtej fazës së saj perëndimore. Kjo fazë e katërt përcaktohet nga ndërveprimi midis qytetërimeve perëndimore dhe jo perëndimore. Tre periudhat e para përfshinin edhe entitetet jo-perëndimore, megjithëse në këto periudha më të hershme ata ishin përfshirë si objekte në vend të subjekteve.

Ekzistojnë disa nivele / njësi identiteti dhe qytetërimi. Për Huntington, qytetërimi përbën atë më të lartë. Me fjalë të tjera, është grupimi / identiteti më i gjerë kulturor që përcakton kufijtë e një grupi. Mund të përbëhet nga një grup i madh njerëzish ose një i vogël; ajo gjithashtu mund të përfshijë nën-qytetërimet. Cilado madhësi që mund të jenë, argumenton ai, qytetërimet përbëjnë përcaktuesit kryesorë të historisë njerëzore dhe kështu të së ardhmes. Sipas tij, qytetërimet kryesore që formojnë politikën e së ardhmes do të përfshijnë perëndimorët, konfucianët, japonezët, islamikët, hinduët, sllavët ortodoksë, amerikanët latino-amerikanë dhe ndoshta afrikanët. Pas këtij diskutimi të shkurtër mbi identitetin dhe qytetërimin Huntington pyet pyetjen e tij vendimtare: Pse do të përplasen qytetërimet?

Ai argumenton se, para së gjithash, dallimet ndërmjet qytetërimeve nuk janë vetëm reale, por edhe themelore. Qytetërimet dhe kështu njerëzit dallohen nga njëri-tjetri nga historia, gjuha, kultura, tradita dhe feja. Feja, për Huntington, është më e rëndësishmja. Është një ndryshim që gjeneron dhe do të vazhdojë të gjenerojë politikë dhe konflikte. Së dyti, ndërsa bota bëhet gradualisht një vend më i vogël, ai argumenton se vetëdija qytetare dhe ndërgjegjësimi i njerëzve rriten dhe forcohen. Ky fakt bën linjat e gabimeve më të qarta dhe më qendrore.

¹⁹⁶ Thomas Friedman, *The Lexus and The Olive Tree*, New York: Knopf, 1999, pp. 8,9; 11 quoted in Timothy W. Luke, "Postmodern Geopolitics," in Agnew; Mitchell; Toal (eds.), *A Companion to Political Geography*, p. 22.

¹⁹⁷ Dodds, *Geopolitics: A Very Short Introduction*, p. 1.

¹⁹⁸ Samuel P. Huntington, "The Clash of Civilizations," in Toal; Dalby; Routledge (eds.), *The Geopolitics Reader*, pp.159-169.

Së treti, si rezultat i krizës së identitetit të sjellë nga globalizimi, shfaqet një boshllëk që në shumicën e vendeve është e mbushur me identitet fetar në një formë fundamentaliste. Ky ringjallje ofron një bazë të mirë për identitetin dhe angazhimin që tejkalon shtetet kombëtare dhe bashkon qytetërimet. Së katërti, qytetërimi perëndimor arriti kulmin e vet në drejtim të pushtetit në fund të Luftës së Ftohtë, por jo-perëndimorët do të kenë në të ardhmen një vullnet dhe dëshirë në rritje për t'u ballafaquar dhe sfiduar qytetërimin perëndimor në mënyra jo perëndimore. Fakti që identitetet dhe kulturat janë dhënë dhe kështu entitetet fikse përbëjnë arsyen e pestë për konfliktin civilizues. Ai argumenton se karakteristikat kulturore dhe dallimet janë më pak të paqëndrueshme dhe kështu të komprometohen dhe zgjidhen lehtë se sa ato politike dhe ekonomike (...) Në konfliktet mes civilizimeve, pyetja është "Çka jeni?" Ky është një dhënë që nuk mund të ndryshohet".¹⁹⁹

Ai gjithashtu pohon se regjionalizmi ekonomik po rritet dhe se kjo do të përforcojë ndërgjegjen qytetëruese. Një regjionalizëm i suksesshëm ekonomik kërkon një kulturë / bazë të përbashkët. Përplasja e qytetërimeve, për Huntington, zhvillohet në dy nivele: mikro dhe makro. Në mikro-nivel grupet fqinje hyjnë në luftë për kontrollin e territorit dhe njëri-tjetrit. Në shtetet makro-shtetërore nga qytetërimi të ndryshme konkurrojnë për fuqinë ushtarake dhe ekonomike. Me pak fjalë ai argumenton se boshti qendror i politikës botërore do të ishte konflikti midis Perëndimit dhe të tjerëve (restit).

Francis Fukuyama është një tjetër emër i njohur, i cili është bërë një nga dijetarët më të njohur të epokës së pas Luftës së Ftohtë, me artikullin e tij të famshëm dhe me librin që shpalli fundin e historisë.²⁰⁰ Fukuyama, duke shkruar në vitin 1989, pohoi se ajo që kishim dëshmuar nuk ishte vetëm fundi i Luftës së Ftohtë, por fundi i historisë. Shekulli i njëzetë për Fukuyamën në fund u kthye aty ku filloi: jo në fund të ideologjisë apo konvergjencës midis kapitalizmit dhe socializmit, por fitores së liberalizmit ekonomik dhe politik. Ajo që ai do të thotë në fund të historisë është pika përfundimtare e evolucionit ideologjik të njerëzimit dhe universalizimi i demokracisë liberale perëndimore si forma përfundimtare e qeverisjes njerëzore. Për Fukuyamën, fakti që liberalizmi ose idealet e Revolucionit Francez nuk po zbatohen në çdo cep të botës nuk përbën pengesë për shpalljen e fundit të historisë.

Siç pranohet nga vetë Fukuyama, retorika apo ideja e fundit të historisë, megjithatë, nuk është e re. Avokati më i njohur i saj është Marksi, i cili huazoi idenë nga Hegeli. Hegeli shpalli historinë në fund të vitit 1806, e cila shënoi humbjen e Napoleonit dhe fitoren e idealeve të Revolucionit Francez. Të dy Hegeli dhe Marx e konsideronin historinë si një proces dialektik me një fillim, një mes dhe një fund. Fukuyama, megjithëse analizon idetë e Hegelit, nuk kritikon ose nuk komenton mangësitë apo kontradiktat e të kuptuarit Hegel të historisë dialektike, pasi që nga historia logjike nuk mund të ketë një fund pasi ajo gjithmonë do të ketë tezën e saj anti. Pra, a nuk kanë anti-teza 1806 ose 1989? Fukuyama nuk e shtron pyetjen në atë mënyrë, por i trajton sfidat për liberalizmin dhe humbjen e tyre: mposhtjen e fashizmit dhe komunizmit si ideologji të gjalla në çdo nivel. Por a do të thotë fitorja e dikujt tjetër humbja e tjetrit, apo fakti që komunizmi dhe fashizmi e kanë humbur lojën do të thotë që liberalët me të vërtetë kanë fituar? Ai nuk pyet as nuk u përgjigjet këtyre pyetjeve.

Një tjetër argument i rëndësishëm i paraqitur nga Fukuyama është se pjesa e botës që ka arritur në fund të historisë është shumë më e zënë me ekonominë sesa me politikën. Kalimi i ideologjisë komuniste nënkupton rritjen e "marketizimit të përbashkët" të marrëdhënieve ndërkombëtare dhe zvogëlimin e gjasave të konflikteve në shkallë të gjerë. Në "Reflektimet mbi Fundin e Historisë", Pesë vjet më vonë,²⁰¹ Fukuyama deklaroi se pohimi "fund i historisë" nuk është një deklaratë për gjendjen empirike të botës, por një argument normativ në lidhje me drejtësinë ose përshtatshmërinë e institucioneve liberale demokratike.

Përveç shkrimeve të Fukuyamës dhe Huntington, dy "intelektualë të tjerë në artin shtetëror" që tërhoqën vëmendjen në epokën e pas Luftës së Ftohtë ishin Zbigniew Brzezinski dhe Thomas Barnett.

Në librin e tij të titulluar "The Grand Chessboard", Brzezinski, i lindur në Poloni, i cili dikur shërbeu si këshilltar i politikës kombëtare të sigurisë të Presidentit Carter, trajtoi skenën botërore si një tabelë shahu dhe analizoi

¹⁹⁹ Huntington, "The Clash of Civilizations," p. 161.

²⁰⁰ Francis Fukuyama, "The End of History," in Toal; Dalby and Routledge (eds.), The Geopolitics Reader, pp. 114-124.

²⁰¹ Francis Fukuyama, "Reflections on the End of History: Five Years Later," History and Theory, Vol. 34, No. 2, 1995, p. 27

politikat që duhej ndjekur nga SHBA, siç ishte tani superfuqia e parë dhe e vërtetë e historisë. Kështu ai u përpoq të përcaktojë strategjinë e madhe për ruajtjen e pozicionit të jashtëzakonshëm të SHBA-së në botë me një fokus të veçantë në Euroazinë dhe që synonte hedhjen e "realiteteve" të bordit në të cilin do të luhej loja. Ai argumentoi se "Amerika është tani arbitri i Euroazisë, pa asnjë çështje të rëndësishme euro-aziatike zgjidhur pa pjesëmarrjen e Amerikës apo në kundërshtim me interesat e Amerikës".²⁰² Për të, ishte koha që Amerika të formulonte një gjeostrategji të integruar, gjithëpërfshirëse dhe afatgjatë për të gjithë Eurazinë, "zemrën" e botës.

Thomas Barnett, në librin e tij më të mirë të New York Times: Harta e Re e Pentagonit: Lufta dhe Paqja në shekullin e njëzet e një kanë për qëllim krijimin e një strategjie "të re" për SHBA-të për të shpjeguar se si bota e re punon pas rënies së njërës nga superfuqitë.²⁰³ Ai gjithashtu e trajtoi botën si një fushë beteje të madhe dhe synonte të nxjerrë hartën e re për shtetasit e vendit të tij.

4. Përfundim

Ky punim ka për qëllim të sigurojë një ekzaminim historik të fushës së gjeopolitikës dhe një paraqitje të shkurtër të mendimit gjeopolitik Amerikan nga fundi i shekullit të nëntëmbëdhjetë. Vëmendje e veçantë i është kushtuar teksteve të shekullit të nëntëmbëdhjetë, pasi këto tekste përbënin themelet e gjeopolitikës. Siç është ilustruar, etërit (fathers) gjeopolitikë ndanë disa ngjashmëri në lidhje me supozimet e tyre rreth gjeografisë dhe pushtetit. Një tjetër ngjashmëri që u treguan këtyre etërve gjeopolitikë ishte se ata punonin si teoricienë dhe praktikantë. Ata ishin njerëz që po përpiqeshin aktivisht të kontribuonin në zhvillimin e shteteve të tyre. Për më tepër, të gjitha shkrimet e tyre "kishin një kopje të ekspertizës dhe autoritetit". E fundit, por jo më pak e rëndësishme, ata i trajtuan argumentet e tyre gjeografike si rregulla natyrore dhe besonin se gjeopolitika ishte një shkencë objektive e bazuar në studimin e fenomeneve natyrore dhe ligjeve të natyrës.

Ky studim argumenton se në mënyrë që të arrihet një kuptim gjithëpërfshirës i historisë dhe teorisë së Marrëdhënieve Ndërkombëtare, duhet të trajtohen tekstet gjeopolitike të shekullit të nëntëmbëdhjetë si një ndër tekstet bazë të Marrëdhënieve Ndërkombëtare.

Fundi i Luftës së Ftohtë jo vetëm që shënoi ringjalljen e gjeopolitikës klasike, por edhe nxiti studime në fushën e "gjeopolitikës kritike", e cila tashmë ishte zhvilluar që nga viti 1980 si një nënfushë e gjeografisë politike.

Bibliografia

- Brzezinski, Zbigniew, *The Grand Chessboard*, New York: Basic Books, 1997.
- Defay, Alexandre, *Jeopolitik*, Ankara: Dost, 2005.
- Dodds, Klaus, "Cold War Geopolitics," in Agnew, John; Mitchell, Katharyne; Toal, Gerard (eds.), *A Companion to Political Geography*, Oxford: Blackwell, 2003, pp. 204-219.
- Dodds, Klaus, *Geopolitics: A Very Short Introduction*, New York: Oxford University Press, 2007.
- Flint, Colin, *Introduction to Geopolitics*, London: Routledge, 2006.
- Friedman, Thomas, *The Lexus and The Olive Tree*, New York: Knopf, 1999.
- Fukuyama, Francis, "Reflections on the End of History: Five Years Later," *History and Theory*, Vol. 34, No. 2, 1995, pp. 27-43.
- Fukuyama, Francis, "The End of History," in Toal, Gerard; Dalby, Simon; Peter Routledge (eds.), *The Geopolitics Reader*, London: Routledge, 1998, pp. 114-124.
- Hoffman, Stanley, "An American Social Science: International Relations," *Daedalus*, Vol. 106, No.3, 1977, pp. 41-60.
- Huntington, Samuel P. "The Clash of Civilizations," in Toal, Gerard; Dalby, Simon; Peter Routledge (eds.), *The Geopolitics Reader*, London: Routledge, 1998, pp.159-169.

²⁰² Brzezinski, *The Grand Chessboard*, 1997, p. 3.

²⁰³ Thomas P.M. Barnett, *The Pentagon's New Map: War and Peace in the Twenty-First Century*, London: Penguin, 2004.

Kearns, Gerry, "Imperial Geopolitics: Geopolitical Visions at the Dawn of the American Century," in Agnew, John; Mitchell, Katharyne; Toal, Gerard (eds.), *A Companion to Political Geography*, Oxford: Blackwell, 2003, pp. 173-187.

Kennan, George F., "The Sources of Soviet Conduct," 1947 in Toal, Gerard; Dalby, Simon; Routledge, Peter (eds.), *The Geopolitics Reader*, London: Routledge, 1998, pp.159-169.

Short, John Rennie, *An Introduction to Political Geography*, London: Routledge, 2003.

BIZNESET TURISTIKE DHE MIKROFINANCA NE SHQIPËRI

Prof.As.Dr. Ardita Boriçi -University of Shkodra “Luigj Gurakuqi”, Albania

Jetmir Muja, MBA University of Shkodra “Luigj Gurakuqi”, Albania

Albjona Selimi, MBA University of Shkodra “Luigj Gurakuqi”, Albania

Abstract

This study analyses the role of Microfinance Institutions (MFIs) financing in facilitating tourism development by discussing the link between microfinance and tourism enterprises. This paper identifies several obstacles tourism enterprises face in regards to microfinance. Tourism enterprises in Albania show high potential for business improvement and local and national institutions should take actions to help these businesses. Cooperation between public institutions, private institutions, MFIs and businesses can address several problems tourism enterprises face. This paper recommends that there is an urgent need for researchers to conduct studies to assess the role of MFIs financing in facilitating the tourism development especially in developing countries.

Hyrje

Koncepti i mikroekonomisë është një koncept i ri dhe ka fituar përdorim të gjërë vitet e fundit. Sipas Khan, Sajid dhe Rehman (2011) mikrofinanca është ofrimi i shërbimeve financiare të tilla si kursimi, huamarrja, remitancat, sigurimet dhe shërbimet jofinanciare si trajnime dhe marketing për të papunët, personat me të ardhura të ulëta të cilët nuk kanë pasur akses në shërbime të tilla. Këto shërbime zakonisht ofrohen nga institucionet mikrofinanciare (IMF) dhe targetojnë personat në vështirësi dhe të varfër. Qëllimi i mikrofinancës është të mbështesë prodhimin, të promovojë pronësinë e aseteve, të rrisë konsumin, të krijojë mundësi punësimi, të reduktojë riskun, duke ndikuar kështu rrjedhimisht në reduktimin e varfërisë tek klientët dhe të kontribuojë pozitivisht në përmirësimin e Produktit të brëndshëm bruto (PBB) (Magali, 2019).

Institucionet mikrofinanciare në vendet në zhvillim luajnë një rol të rëndësishëm në ofrimin e aksesit për kredi, zhvillimin e një kulture kursimi për klientët dhe trajnimin e pronarëve të ndërmarrjeve të vogla e të mesme (SME) për çështje të ndryshme (Osoro & Muturi, 2013; Omondi & Jagongo, 2018). Për më tepër, IMF-të i shërbejnë grupeve të marzhinalizuara, të rinjve dhe grave të promovojnë rritjen dhe zhvillimin e biznesit të tyre më shumë sesa institucionet financiare të rregulluara formale (Magali, 2019; Seeku, Jaabi & Chandran, 2017). Nga ana tjetër, studime të ndryshme tregojnë lidhjen në mes institucioneve mikrofinanciare dhe bizneseve të cilat operojnë në industrinë e turizmit (Kola, Ceku, & Loca, 2019; Nagouda, 2022).

Turizmi rrit të ardhurat nga kurset e këmbimit, të ardhurat kombëtare dhe kontribuon në rritjen dhe zhvillimin ekonomik lokal dhe kombëtar, nxit promovimin e vlerave ndër-kulturore duke sjellë performancë më të fortë globale (Sachs, 2015; Weaver, 2006; Choi & Sirakaya, 2005). Parë në këtë prizëm, është e rëndësishme të nxiten dhe mbështeten bizneset turistike, prandaj studimi synon të mbështesë përpjekjet për të diversifikuar opsionet e disponueshme të programeve të huadhënies me fokus turizmin. Rezultati i synuar është identifikimi dhe zhvillimi i shërbimeve financiare dhe jofinanciare që synojnë bizneset turistike.

Ndërmarrjet mikro dhe të vogla luajnë një rol të rëndësishëm në zhvillimin e vendit, pasi shumë biznese të suksesshme që ekzistojnë sot kanë nisur nga individë bazuar në ide kreative. Prandaj, mbështetja e këtyre ndërmarrjeve dhe ofrimi i shërbimeve financiare dhe jofinanciare të nevojshme për suksesin e tyre do të inkurajonte individë dhe investitorë të tjerë që kanë shpirt sipërmarrësi për të krijuar dhe zgjeruar bizneset e tyre. Në planin afatgjatë, kjo do të sjellë efekt pozitiv në ekonomi dhe komunitetet lokale në tërësi. Bizneset turistike në Shqipëri kanë dëshmuar aftësinë, efikasitetin dhe suksesin e tyre në përballjen me disa nga sfidat kryesore me të cilat përballlet fuqia punëtore në Shqipëri për shkak të qëndrueshmërisë së tyre, vetëpunësimit dhe shfrytëzimit më të ulët të kapitalit në krahasim me projektet në shkallë të gjërë. Këto biznese gjithashtu ofrojnë një platformë për zhvillimin e aftësive menaxheriale, teknike, prodhuese dhe aftësive të marketingut duke reduktuar në mënyrë indirekte presionin mbi sektorin publik për të ofruar mundësi punësimi të reja në tregun e punës.

Objektivat dhe metodologjia

Duke u mbështetur tek analiza cilesore, studimi synon të prezantojë një tablo të qartë rreth kërkesës dhe ofertës së institucioneve micofinanciare në shërbim të sektorit të turizmit. Qëllimi kryesor është diversifikimi i mundësive të huadhënies për bizneset turistike që operojnë në Shqipëri.

Metodologjia bazohet tek metoda cilësore, duke përdorur të dhënat primare (intervista me imf-oferta dhe bizneset turistike-kerkesa) dhe sekondare (artikuj, raporte, analiza).

Oferta-institucionet microfinanciare (imf-të)

Këtu paraqiten rezultatet dhe gjetjet kryesore të intervistave të kryera me imf-të, vëllimin e kredive të dhëna për ndërmarrjet mikro turistike nga imf-të e interesuara, kuadrin legjislativ që rregullon procesin e kreditimit dhe kontributin e imf-ve në zhvillimin dhe rritjen e mikrobizneseve turistike. imf-të janë të gatshme të japin kredi për aktivitetet turistike, por mungesa e programeve të specializuara dhe të diversifikuara të garancisë së kredisë, sigurimi i plotë i portofoleve të tyre të kredisë me një kosto të arsyeshme frenon dëshirën dhe vullnetin e tyre për të hyrë në këtë sektor të përceptuar me rrezik të lartë. Mungesa e të dhënave financiare dhe jofinanciare të besueshme dhe të sakta për mikro-ndërmarrjet turistike kufizon aftësinë e tyre për të matur tregun, duke zbuluar kështu mundësitë e humbura në tregun vendas. Disa imf pretendojnë se zyrtarët e tyre të kredisë nuk kanë informacion të mjaftueshëm mbi natyrën e mikrobizneseve turistike dhe si të vlerësojnë kërkesat e tyre për kredi. Disa nga imf-të nuk kanë një përkufizim standart për aktivitetet mikro turistike. Për shembull, restorantet ndonjëherë klasifikohen si aktivitet tregtar nga disa dhe si shërbim nga të tjerët. Shumica e imf-ve pohojnë se agjensitë qeveritare i kushtojnë më shumë vëmendje projekteve turistike në shkallë të gjërë. Gjithashtu imf-të kanë një division për zhvillimin e produktit, por produktet e huadhënies nuk janë të orientuara drejt një sektori/aktiviteti specifik ekonomik dhe për këtë arsye ato mund të aksesohen nga të gjitha bizneset, përfshirë turizmin. Analiza në seksionin vijues u përket dhjetë nga njëmbëdhjetë imf-të e intervistuar; një institucion refuzoi të jepte të dhënat e kërkuara.

Operacionet e imf-ve, garancitë e kredisë dhe politikat e kredisë. Gjatë vitit 2022, janë dorëzuar kërkesa mujore për kredi nga klientët, me një madhësi mesatare prej 457 mijë leke. Prej tyre 9.6 % e aplikimeve ishin për aktivitete turistike. Norma e miratimit të kredisë varioje nga 95% në 99%. Faktorët kritikë që imf-të marrin në konsideratë dhe fokusohen në vlerësimin e aplikimeve për kredi janë: aftësitë e huamarrësit për të shlyer këstet dhe interesin, fluksi pozitiv i parasë gjatë gjithë jetës së kredisë, faktorizimi në sezonalitet; aftësitë e huamarrësit për të ofruar garancitë/kolaterale të kërkuara; përvoja praktike dhe përkatëse/ekspertiza e huamarrësit për të menaxhuar në mënyrë efektive biznesin e tyre. Qëllimi i huasë është në përputhje me politikat e përcaktuara të kredisë. Pak nga imf-të e intervistuar miratojnë një qasje të centralizuar në funksionimin e tyre, ndërsa pjesa më e madhe ndjek një qasje të përzier të centralizuar/decentralizuar për vlerësimin dhe përpunimin e kërkesave për kredi. Në përgjithësi, marrja e një vendimi për kredinë kërkon një deri në pesë ditë pune, nga dita e paraqitjes së një aplikimi nga një huamarrës potencial deri në marrjen e vendimit përfundimtar të kredisë.

Kuadri legjislativ për imf-të. Ofrimi i shërbimeve financiare formale për personat që nuk kanë llogari bankare dhe individët me të ardhura të ulëta, luan një rol jetik në arritjen e përfshirjes financiare dhe rrjedhimisht të zhvillimit njerëzor dhe ekonomik. Procesi financimit të mësipërm kontribon në arritjen e sigurimeve ekonomike dhe sociale duke i kthyer këta individë në gjenerues të të ardhurave dhe jo në marrës të ndihmës financiare. Prandaj pasja e një organizate mbikqyrëse për sektorin mikrofinanciar u bë një domosdoshmëri. Objektivi kryesor i strategjisë është zhvillimi i një kuadri të unifikuar rregullator dhe mbikqyrës për sektorin mikrofinanciar. Në përgjithësi, akti nënligjor përcakton kuadrin legjislativ, duke përfshirë vendosjen e standarteve të larta të praktikave profesionale, duke rregulluar sektorin mikrofinanciar, duke mbrojtur huamarrësit e saj.

Zhvillimi i produkteve financiare/jofinanciare. Te gjitha imf-të e intervistuar kanë një njësi të dedikuar që merret me zhvillimin e produkteve/ shërbimeve ekzistuese dhe prezantimin e të reja. E katërta zhvillon produktet e saj financiare duke caktuar punonjës që kanë aftësi analitike për të studiuar dhe skanuar tregun vendas për të identifikuar mundësitë / programet e financimit. Të gjitha imf-të rishikojnë produktet e tyre në mënyrë periodike për të përditësuar veçoritë, temat dhe kushtet bazuar në hulumtimet dhe studimet e tregut.

Asnjë nga imf-të e intervistuar nuk ka produkte/ shërbime mikrofinanciare të fokusuar në turizëm. Megjithatë, programet e tyre mund të aksesohen nga të gjithë sektoret ekonomike, përfshirë turizmin si dhe shpesh diskutohet rreth një plani për të zhvilluar një produkt të ri financiar për bizneset mikroturistike në të ardhmen. Për sa i përket mbështetjes teknike të disponueshme, të gjithë imf-të ofrojnë shërbime jofinanciare dhe ofrojnë mbështetje teknike për klientët e tyre në fusha të ndryshme për të ndihmuar në përmirësimin e aftësive të tyre dhe në ndërtimin e kapaciteteve të tyre.

Pagesat me të cilat përballen imf-të për të dhënë me shumë kredi për sektorin e turizmit. Bankat janë burimi kryesor i fondeve për imf-të, me një pjesë më të madhe që vjen nga ato vendase. Zërat e kredisë të caktuara nga bankat zakonisht pasqyrojnë madhësinë dhe gjëndjen kreditore të një imf-je. Në përgjithësi, periudhat e shlyerjes janë rreth 9 muaj. Nga këndvështrimi i imf-ve të investuara, ka disa faktorë që rrisin rrezikun në shlyrje të kredive si: sezonaliteti i sektorit të turizmit dhe paqëndrueshmëria e performancës për sa i përket fluksit të parasë dhe të ardhurave vjetore të krijuara, kushtet e pasigurta ekonomike dhe sociale, duke ndikuar drejtpërdrejt dhe indirekt në marzhet e fitimit të biznesit dhe konkurrencën.

Kontributi i imf-ve në zhvillimin e mikrondërmarrjeve turistike. Kontributi i imf-ve në zhvillimin dhe rritjen e mikrondërmarrjeve turistike është nën pritshmëritë në lidhje me rolin e luajtur nga aktivitetet e sektorit, të cilat promovojnë punësimin, veçanërisht në fshatrat turistike dhe zonat e thella. Ato janë gjithashtu thelbësore për rimëkëmbjen e sektorëve të tjerë të ekonomsë. Shumica e imf-ve hezitojnë të japin më shumë kredi për sektorin e turizmit për shkak të shumë faktorëve të përmendur më heret, ku kryesorët janë sezonaliteti dhe ndjeshmëria e lartë ndaj faktoreve ekonomik dhe social.

Normat e interesit të kredise dhe gjatësi për pagesat e detyrueshme. imf-të e intervistuar ngarkojnë norma interesit për produktet financiare me një mesatare prej 18.5%. Përveç normave të larta të interesit shumica e IMF-ve vendosin gjatësi të cilat arrijnë deri në rreth 0.65% e kestit në ditë vonese, nëse një huamarrës nuk paguan në kohë një kësht kredie. Për më tepër, ka efekte negative të normave të interesit të kredisë mikro, kostoja e financimit për mikrondërmarrjet është mesatarisht 8-10% më e lartë se kostoja e marrjes së financave nga bankat lokale për ato me akses. Për shumë biznese mikro, normat e larta të interesit janë një pengesë kryesore për marrjen e fondeve adekuate nga imf-të.

Shuma e huasë, afati dhe periudha e faljes. Pas studimit të veçorive të produkteve financiare të prezantuara nga imf-të e intervistuar, është konstatuar se shumave minimale të kredisë që mund të aksesohet nga nënsektorë të ndryshëm ekonomike, specifikisht në turizëm, është rreth 100 mijë lekë, ndërsa maksimale është mbi 10 milionë lekë. Periudhat e shlyerjes së kredisë variojnë nga 6 deri në 24 muaj. Megjithatë, për rastin e investimeve në sektorin e turizmit, klientëve ju ofrohet edhe mundësia e një periudhe mospagimi deri 12 muaj.

Kërkesa-bizneset turistike

Për të inkurajuar rritjen e turizmit është thelbësore të kapërcehet hendeku financiar në mënyrë të qëndrueshme dhe të rriten mundësitë e financimit të bizneseve. Kjo është e nevojshme për të nxitur zhvillim ekonomik dhe shpërndarë fitimet në segmente të vende të ndryshme në Shqipëri. Huamarrja e parave me kosto të arsyeshme, me koleteral të vogël do të mundësonte biznese turistike të rrisin operacionet e tyre dhe të përfitojnë nga avantazhi konkurrues duke ofruar produkte të shërbime të reja me çmime konkurruese. Kjo do të tërhiqte më shumë turistë dhe klientë vendas. Nga ana tjetër, zbutja e vështirësive, me të cilat përballen pronarët e bizneseve turistike në sigurimin e kredive është thelbësore për rimëkëmbjen e sektorit të turizmit sidomos pas periudhës së pandemisë së Covid-19 pasi kërkesa turistike po kthehet në gjendje normale.

Përpjekjet e përbashkëta dhe bashkëpunimi ndërmjet agjensive qeveritare, sektorit privat, institucioneve mikrofinanciare dhe bizneseve mund të luajnë një rol jetik në adresimin e sfidave me të cilat përballen bizneset turistike. Atyre duhet të sigurohen lloje të ndryshme mbështetjeje për të zhvilluar dhe të mbështesin zgjerimin e biznesit. Në mënyrë të përmblodhur më poshtë janë të paraqitura problematikat:

Nevojat financiare të pronarëve të bizneseve turistike për të krijuar dhe/ose zgjeruar biznesin e tyre – Gjetjet tregojnë që pronarët e bizneseve turistike kërkojnë financim për disa arsye. Këto përfshijnë blerjen e aseteve fikse (makineri, pajisje, pajisje shtëpiake, vegla dhe mobilje), themelimin e një biznesi të ri, pjesëmarrje në trajnime të ndryshme,

shpenzime rinovimi, sigurimin e lëndëve të para, mbulimin e shpenzimeve operative (paga, qiranë, tarifat e licencës, etj.), mbulimin e shpenzimeve të marketingut, punësimin e stafit shtesë për zgjerimin e biznesit, krijimin e web-faqeve për promovimin e biznesit.

Pengesat që hasin sipërmarrjet turistike në marrjen e kredive – Ndër problematikat më të theksuara në marrjen e kredive është pamundësia për të siguruar koleteralin e kërkuar dhe normat e larta të interesit. Ndër problematikat tjera mund të përmendim pamundësia e pronarëve për të kryer studime fizibiliteti dhe përgaditur pasqyrat thelemelore financiare, shumat tavan të kredisë, periudha të shkurtra të faljes dhe shlyerjes së kredisë (periudhat e mospagimit), kohëzgjatja dhe kompleksiteti i procedurave për marrjen e një kredie së bashku me numrin e madh të dokumentave të kërkuara nga institucionet mikrofinanciare.

Fushat e mbështetjes teknike të nevojshme për bizneset turistike – Fushat kryesore të mbështetjes për bizneset e turizmit për të krijuar sipërmarrje të reja ose për të zgjeruar bizneset e tyre ekzistuese i kemi klasifikuar në tre kategori:

- *Trajnime menaxheriale:* menaxhim projekteve, marketing, shërbimi ndaj klientit, marketing dixhital, përgaditja e studimeve të fizibilitetit, zhvillimi i biznesit, përcaktimi i çmimeve dhe kostove, planifikimi i biznesit, planifikimi financiar, kontrolli i cilësisë.
- *Trajnime teknike:* aftësi artizanale, prodhim ushqimi (gatim), paketim, qepje e qëndisje, qëndisje elektronike, dizajn modës.
- *Mbështetje tjetër:* pjesëmarrje në ekspozita brenda dhe jashtë vendit.

Ndërgjegjësimi për termat dhe kushtet e aplikimit për kredi – Shumica e të interesuarve, veçanërisht ata që jetojnë në rrethina nuk kanë informacion të mjaftueshëm mbi kushtet dhe kërkesat e institucioneve mikrofinanciare për të aplikuar për kredi. Kërkesa të tilla përfshijnë garanci/koleteral, të dhëna historike financiare të huamarrësit, paraqitje të pasqyrave bankare, mbajtjen e kontabilitetit të rregullt, përgaditjen e studimeve bazë të fizibilitetit dhe pasqyrat e fluksit të parasë (për projekte të reja).

Sezonaliteti i operimit të bizneseve të turizmit – Shumë prej bizneseve në fushën e turizmit operojnë përgjatë muajve të caktuar çka ka ndikuar negativisht në interesimin e këtyre biznese për sigurimin e kredive nga institucionet e mikrokredisë.

Referenca

- Choi, H.-S. C., & Sirakaya, E. (2005). Measuring residents' attitude toward sustainable tourism: Development of sustainable tourism attitude scale. *Journal of travel research* , 43 (4), 380-394.
- Khan, S., Sajid, M.R., & Rehman H. (2011). Women's empowerment through microcredit: a case study of district Gujrat, Pakistan. *Academic Research International*, 1(2), 332-343.
- Kola, F., Ceku, B., & Loca, S. (2019). The Relationship Between Microfinance and Tourism (Case of Albania). *Fifth International Scientific-Business Conference LIMEN* (pp. 165-171). Graz: Graz University of Technology.
- Magali, J. (2019). The Role of MFIS Financing in Facilitating Tourism Development: Review of Empirical Literatures. *International Conference on the Future of Tourism (ICFT)* (pp. 230-241). Tanzania: The Open University of Tanzania.
- Nagouda, S. S. (2022). An Intervention of Microfinance in Tourism Sector: An Emerging Country Perspective. *Atna Journal of Tourism Studies* , 17 (2), 165-191.
- Omondi, R. I. A. & Jagongo, A. (2018). Microfinance services and financial performance of small and medium enterprises of youth SMEs in Kisumu County, Kenya. *International Academic Journal of Economics and Finance*, 3(1), 24-43.
- Osoro, K. & Muturi, W. (2013). The role of micro financial institutions on the growth of SMEs in Kenya: A case study of micro financial institutions in Kisi Town. *IOSR Journal of Humanities and Social Science*, 16(1), 83–93. <https://doi.org/10.9790/0837-1618393>.
- Sachs, J. D. (2015). *The Age of Sustainable Development*. Columbia University Press.
- Seeku, A. K., Jaabi & Chandran, V. G. R. (2017). Microfinance institutions in rural Gambia : Case study of village savings and credit associations credit associations. *International Journal of Development Research*, 5(04), 4162-4169.
- Weaver, D. (2006). *Sustainable Tourism: Theory and Practice*. New York: Routledge.

NDIKIMI I MËNYRËS SË TRAJTIMIT NË MOTIVIMIN E PUNËTORËVE NË NDËRMARRJE

Msc. Valbone Ramaj Phd Candidate-Kolegji Biznesi, Prishtine

Abstrakt

Shoqëria jonë nuk do të ekzistonte ashtu sikurse e njohim sot dhe as do zhvillohej me këto parametra në praninë e menaxhereve, të cilët drejtojnë organizatat e saj. Kështu theksonte P.Drucker, 2003 për të cilin menaxhimi efektiv është, ndoshta burimi kryesor i vendeve të zhvilluara dhe burimi me i domosdoshëm për zhvillimin e mëtejshme të tyre. Kështu që në kohët moderne mundësitë potenciale për progres janë të lidhura ngushtë, veçanarisht në cilësinë e menaxhimit.

Organizatat bashkëkohore kanë menaxherët e burimeve njerëzore të cilët kanë për detyrë që në organizatë të planifikojnë burimeve njerëzore, të bëjnë rekrutimin ose zgjedhjen, seleksionimin që është aplikimi i kriterëve për të zgjedhur, të organizojnë zhvillimin (trajnimin, edukimin e vazhdueshëm për tu përshtatur ndryshimeve, përparimin në profesion), ti motivojnë punonjësit që të arrihen rezultatet më të mira, etj. D.m.th menaxhimi i burimeve njerëzore është një proces për sigurimin e njerëzve të duhur në vendin e duhur dhe në kohën e duhur.

Njerëzit e duhur për të punuar sa më mirë qoftë të cilët do nivel hierarkik në organizatë, deshirojnë të motivohen, të shpërblehen për punën e tyre. Motivimi si proces paraqet një ndërthurje të dëshirave, nevojave, shtytjeve dhe kërkesave për plotësimin e nevojave personale të individit. Efikasiteti i procesit të motivimit vihet në pah atëherë kur harmonizohen qëllimet personale me qëllimet e organizatës.

Fjalet kyqe: motivimi, menaxhimi, burimet njerëzore, ndermarrje

Abstract

Our society would not exist as we know it today nor would it develop with these parameters in the presence of managers who run its organizations. This is how P.Drucker emphasized, 2003, for whom effective management is, perhaps, the main source of developed countries and the most necessary source for their further development. So in modern times potential opportunities for progress are closely related, especially in the quality of management.

Contemporary organizations have human resource managers who have the task of planning human resources in the organization, making the recruitment or selection, the selection which is the application of criteria to choose, organizing the development (training, continuous education to adapt to changes, professional advancement), motivate employees to achieve the best results, etc. That is, human resource management is a process for ensuring the right people in the right place and at the right time.

The right people to work as well as possible at any hierarchical level in the organization, want to be motivated, rewarded for their work. Motivation as a process represents a combination of desires, needs, drives and requirements for meeting the personal needs of the individual. The effectiveness of the motivation process is highlighted when personal goals are aligned with the goals of the organization.

Key words: motivation, management, human resources, entrepreneurship

Hyrje

Shoqëria jonë nuk do të ekzistonte ashtu sikurse e njohim sot dhe as do zhvillohej me këto parametra në praninë e menaxhereve, të cilët drejtojnë organizatat e saj. Kështu theksonte P.Drucker, 2003 për të cilin menaxhimi efektiv është, ndoshta burimi kryesor i vendeve të zhvilluara dhe burimi me i domosdoshëm për zhvillimin e mëtejshme të tyre. Kështu që në kohët moderne mundësitë potenciale për progres janë të lidhura ngushtë, veçanarisht në cilësinë e menaxhimit.

Menaxhimi si disiplinë shkencore është proces i planifikimit, i organizimit, i personelit, i udhëheqjes dhe i kontrollit. Do të ndalemi te personeli për tu njohur me rolin e tij si njëri prej resurseve ndoshta më të rëndësishme që ka në dispozicion një menaxher në një organizatë. Burimeve njerëzore në dispozicion nuk mjafton vetëm ti kesh, por duhet menaxhuar në mënyrë që t'i shfrytëzojmë racionalisht (Llaci, Sh. 2003).

Departamentet e burimeve njerëzore përfshijnë individët me një shumëllojshmëri njohurish, aftësish dhe zotësish të nevojshme këto për kryerjen e aktiviteteve që cojnë në realizimin e objektivave të organizatës. Sëra me efektivitet do t'i shfrytëzojmë këta punonjës varet nga cilësia e programit të burimeve njerëzore. Sa i përket termit "menaxhimi i personelit", në të kaluarën është menduar se me vetë sigurimin ose ekzistencën e të punësuarëve është kryer misioni (Kutllovci, E. 2004).

D.m.th. Punonjësit në organizatë janë konsideruar si një burim relativisht jo fleksibël në krahasim me burimet e tjera si paratë apo materialet. Por ky koncept tani shëndrrohet në konceptin e menaxhimit të burimeve njerëzore që paraqet procesin e planifikimit të nevojave për personel, organizimin, ushtrimin, zhvillimin dhe përparimin e personelit. Pra me term të ri nënkuptojmë se punonjësit nuk janë thjesht një shpenzim, por një burim i organizatës, ashtu sikurse janë kapitali apo pajisjet e tjera, madje burimi më i rëndësishëm i saj.

Organizatat bashkëkohore kanë menaxherët e burimeve njerëzore të cilët kanë për detyrë që në organizatë të planifikojnë burimeve njerëzore, të bëjnë rekrutimin ose zgjedhjen, seleksionimin që është aplikimi i kriterëve për të zgjedhur, të organizojnë zhvillimin (trajnimin, edukimin e vazhdueshëm për tu përshtatur ndryshimeve, përparimin në profesion), ti motivojnë punonjësit që të arrihen rezultatet më të mira, etj. D.m.th menaxhimi i burimeve njerëzore është një proces për sigurimin e njerëzve të duhur në vendin e duhur dhe në kohën e duhur.

Njerëzit e duhur për të punuar sa më mirë qoftë të cilit do nivel hierarkik në organizatë, deshirojnë të motivohen, të shpërblehen për punën e tyre. Motivimi si proces paraqet një ndërthurje të dëshirave, nevojave, shtytjeve dhe kërkesave për plotësimin e nevojave personale të individit. Efikasiteti i procesit të motivimit varet në pah atëherë kur harmonizohen qëllimet personale me qëllimet e organizatës.

1. Përkufizimi i problemit

Trajtimi i punonjësve në të njëjtën mënyrë si burimet e tjera është trajtuar shumë midis hulumtuesëve, menaxhereve dhe në mes tjerash në masë të madhe midis punonjësve. Koncepti i hershëm i shihet punonjësit si të gjithë burimet e tjera duke i trajtuar ata si makineri që duhej të bënin të njëjtën punë gjithmonë dhe duke limituar në këtë mënyrë qëllimin e tyre për rritje dhe marrje të iniciativës. *Ka ndryshuar në një masë trajtimi i punonjësve në organizatën biznesore. Trajtimi i punonjësve lidhet me motivimin e punonjësve. Motivimi i punonjësve ndihmon në rritjen e produktivitetit dhe cilësisë. Ka shumë mënyra për të promovuar punën në skuadër dhe kreativitetin.* Punonjësit e motivuar janë të nevojshëm në vendet e punës sepse ato ndihmojnë organizatat të mbijetojnë. Punonjësit të motivuar janë më produktive. Për të qenë efektiv, menaxherët duhet të kuptojnë se çfarë i motivon punonjësit brenda kontekstit të roleve që ata kryejnë. Nga të gjitha funksionet që një menaxher kryen, motivimi i punonjësve është ndoshta më e ndërlikuar. Kjo është për shkak, se ajo që i motivon punonjësit pëson ndryshime të vazhdueshme (Smith, 1994).

Ky studim ka si qëllim të jap një tablo të qartë të koncepteve dhe termave që shoqërojnë organizatën. Duke marrë thelbin nga literatura dhe publikime të ndryshme janë bërë përpjekje që të krijohet një udhëzues me një strukturë të përmbledhur në lidhje me këtë studim. Studimi nis me disa koncepte të përgjithshme të menaxhimit të burimeve njerëzore e posaqërisht dhe trajtimit të punonjësve në biznese.

Më pas punimi zgjerohet me konceptin e stresit në organizatë, i cili tashmë është një fenomen në biznese. Mandej parashtrahet pjesa e konceptit të motivimit dhe rëndësinë e tij në një organizatë, si ndikon ai në rritjen e performancës dhe produktivitetit dhe si duhet të aplikohen skemat e shpërblimit tek punonjësit. Se fundmi tema paraqet përfundime të kërkimit dhe ndalet në përfundime dhe rekomandime të përgjithshme.

2. Qëllimet e hulumtimit

Qëllimi i këtij studimi është të përcaktoj rëndësinë e motivimit në organizatë si komponent që ndikon në rritjen e produktivitetit dhe efikasitetit.

Studimi synon:

- Të kuptojmë se si motivimi në organizatës,
- Të na njoh me problemet e stresit në organizatë
- Dhënien e disa konkluzioneve dhe rekomandimeve për përmirësimin e gjëndjes.

Objektivi i studimit

- Motivimi i punonjësve në organizatë,
- Stresi dhe ndikimet që ajo ka në organizatë,
- Strategjitë që duhen ndëkur për motivimin e punonjësve në organizatë.
-

3. Roli i menaxhmentit të burimeve njerëzore

Fjalën Menaxhment për herë të parë e përdori Frederick Ë. Taylor themeluesi i menaxhmentit si disiplinë shkencore në pjesën e dytë të shekullit të XIX-të. Një prej definicioneve të shumta për menaxhmetin është si vijon: “**menaxhmenti** definohet si (1) të gjitha veprimtaritë afariste (**funksionet menaxherike**) (2) të cilat i realizojnë **menaxheret**, (3) në kuadër të formës së përshtatshme afaristo-organizative (**organizata**), (4) duke angazhuar resurset e nevojshme (**resurset**), (5) me tendencë që të sigurohet bilanci përkatës në mes (5.1) **efektivitetit** dhe (5.2) **efikasitetit** (5.3) **afatshkurtër** dhe (5.4) **afatgjatë** (Shunje, 2003). Ndërsa, “procesin e planifikimit të nevojave për personel, organizimin, ushtrimin, zhvillimin dhe përparimin e personelit e quajmë menaxhment të resurseve humane” (Kutllovci, E. 2004).

Shekujt e fundit karakterizohen me zhvillimin e shkencave të ndryshme bashkëkohore të rëndësishme për zhvillimin dhe përparimin e procesit të ekonomisë të një shteti, e që pastaj shërben si mostër edhe për shumë vende tjera. Ndër këto shkenca të zhvilluara së fundmi gjendet Menaxhmenti dhe si degë e saj edhe Menaxhimi i Burimeve Njerëzore, me një rol shumë thelbësor dhe domethënës për funksionimin e organizatave me veprimtari të ndryshme, kompanive shërbyese apo firmave me karakter prodhues.

Edhe pse resurset e një ndërmarrje përbëhen nga burime të ndryshme, siç janë burime financiare, fizike apo informata, të gjitha këto resurse duhet të realizohen përmes burimit më të rëndësishëm të një kompanie, faktorit “njeri”. Njeriu si faktor/resurs i kompanisë, duhet të merret me alokimin e drejtë të resurseve financiare, kujdesin dhe mirëmbajtjen e burimeve fizike (mjeteve) si dhe përpunimin e informatave të nevojshme për funksionimin e ndërmarrjes së caktuar. Andaj, njeriu mund të identifikohet si organizator, planifikues, udhëheqës, zbatues dhe kontrollor i këtyre proceseve në ndërmarrje. Dëshiroj të theksoj, se të gjitha këto funksione njeriu jo vetëm që i zbaton duke punuar në një ndërmarrje të caktuar, institucion publik apo organizatë biznesore, por janë edhe pjesë e jetës së tij të përditshme personale dhe familjare. Për ti kryer të gjitha këto funksione njeriu duhet të jetë i motivuar në mënyra të ndryshme, dhe ky punim ka për qëllim të shtjelloj një prej temave më interesante dhe sfiduese të kohës së fundit, tema e quajtur *motivim i personelit*.

Koncepti i burimeve njerëzore është zgjeruar nga termi menaxhim i burimeve njerëzore në zhvillim të burimeve njerëzore, i cili ka të bëjë me mbështetjen dhe aftësitë që u jepen punonjësve jo vetëm për të realizuar punën e tyre, por edhe për t’u përgatitur për rritjen e karrierës së tyre. Menaxhimi i burimeve njerëzore ka kaluar nëpër një proces të gjatë zhvillimi, derisa ka arritur në statusin që ka fituar sot, një nga funksionet më të rëndësishme të menaxhimit në një organizatë (Koli.Z, Llaci.Sh, 2005).

Menaxhimi i burimeve njerëzore është ajo pjesë e procesit të menaxhimit e përqëndruar në relacionet njerëzore dhe sigurimin e mirëqënies së tyre, me qëllim që ata të japin kontributin maksimal në punë. Instituti i Menaxhimit të Personelit në Britaninë e Madhe jep një përkufizim të tillë për këtë funksion: “Menaxhimi i personelit është ajo pjesë e menaxhimit e preokupuar për njerëzit në punë dhe për marrëdhëniet e tyre në kuadrin e një organizate. Qëllimi i tij është që të bashkojë dhe të zhvillojë punonjësit që e përbëjnë atë dhe është e preokupuar në mirëqenien e çdo individi dhe të ekipeve të punës për të nxitur ata që të japin kontributin maksimal për suksesin e organizatës. Menaxhimi i

burimeve njerëzore erdhi si pasojë e faktit që organizatat i kërkonin punonjësve të punonin dhe të prodhonin më shumë seç shpërbleheshin (Appelbaum. E, Bailey. T, 2000).

Kuptimi i burimeve njerëzore ndryshoi me kalimin e viteve për shkak se koncepti i organizatave u zgjerua dhe punonjësit filluan të trajtoheshin më tepër si qenie njerëzore dhe jo si materiale të gjalla apo sisteme organizacionale (Fisher, D. 1989).

Një përkufizim i thjeshtë, por racional paraqitet si vijon: “Menaxhimi i burimeve njerëzore është procesi i tërheqjes, zhvillimit dhe mbajtjes së një force pune të talentuar dhe energjike për të mbështetur misionin, objektivat dhe strategjitë organizative”. (J.Schermerhon, 2001).

Sipas një përkufizimi bazë, me burim do të kuptojmë çdo gjë që ka një vlerë, që është e disponueshme dhe është e dobishme për prodhimin e burimeve të tjera. Nën këtë përcaktim mund të përfshihet çdo gjë që përdoret nga njerëzit. Për shembull, një produkt natyral si nafta mund të quhet një burim sepse është i vlefshëm dhe i dobishëm pasi me anë të tij prodhohet energji apo përftohet benzinë, dhe gjendet i disponueshëm në sasi të mjaftueshme. Të tilla burime natyrore mund të jenë dhe uji, ajri, toka, malet, pyjet, bimët dhe kafshët. Nën këtë përkufizim përfshihen dhe gjërat jo natyrore të cilat janë të vlefshme, të dobishme dhe të disponueshme si paratë, teknologjitë, aftësitë dhe njohuritë.

Gjatë epokës industriale burimet njerëzore kanë pasur një rol të ngjashëm me materialet, kapitalin apo makineritë. Me ndryshimin e këndvështrimit të faktorëve të ndryshëm që ndikonin tek performanca e individëve, u ndryshua dhe mënyra e menaxhimit të punonjësve. Më tej me futjen e epokës së teknologjisë së informacionit dhe globalizimit, organizata, me qëllim që të ishte konkurruese në një mjedis global biznesi, filloi t’i trajtonte burimet njerëzore si një aktiv të vlefshëm të saj. Kjo gjë çoi në ngopjen e punonjësve me mësim dhe në ndërprerje të punës së makinerive në një nivel të caktuar.

Studiues të shumtë ndërmorën kërkime të shumta për të zbuluar arsyet që ndalonin rritjen e punonjësve dhe shkaktonin pakënaqësi midis tyre. Konkluzioni i tyre ishte që punonjësit pretendonin të trajtoheshin në një mënyrë më njerëzore. Ata kërkonin të konsideroheshin si pjesë e një grupi dhe të nxiteshin dhe në mënyra të tjera dhe jo thjesht me mjete monetare. Nevojat sociale, nevojat e përkatësisë apo të përmbushjes ndikonin shumë në sjelljen e punonjësit në organizatë (Porter et al, 2003).

Me hyrjen në lojë të studiuesve të tillë si Maslow, Herzberg, Vroom, filluan të zhvilloheshin teori të reja të menaxhimit të punonjësve, të cilat bazoheshin në psikologjinë e punonjësit. Këto teori sugjeronin motivimin e burimeve njerëzore nëpërmjet përmbushjes së dëshirave dhe nxitjeve të punonjësve. Ky koncept i menaxhimit të burimeve njerëzore dhe trajtimit të punonjësve u bë shumë i preferueshëm në fillim të shekullit të 20 dhe deri në vitet 50-60. Ai hodhi themelet e menaxhimit të sotshëm modern i cili bazohet në leadershipin dhe motivimin e njerëzve nëpërmjet aftësive që ata zotërojnë.

Manaxhimi i burimeve njerëzore është një fushë kërkimi relativisht e re e cila është e mbushur me mendime heterogjene dhe që shpesh herë bien në konflikt me njëra-tjetrën. Duke patur parasysh origjinën dhe influencat e ndryshme nuk ekziston një përshkrim ekzakt për manaxhimin e burimeve njerëzore si dhe fushën që ai përfshin. Manaxhimi i burimeve njerëzore përfshin një tërësi termash si manaxhim personeli dhe marrëdhënie industriale. Manaxhimi i personelit ka të bëjë me administrimin dhe zhvillimin e punonjësve, përfshin dhe përmbledh principe, sisteme dhe metoda të përdorura nga kompanitë për të tërhequr, mbajtur dhe për të zhvilluar punonjësit e saj.

Nga ana tjetër, marrëdhënie industriale lidhet me marrëdhëniet kolektive ndërmjet elementëve të një organizate, pra tregon marrëdhëniet e punonjësve dhe njerëzve të tjerë. Koncepti i manaxhimit të burimeve njerëzore përfshin lidhjen, ndërveprimin dhe integrimin e individëve, të punës si dhe të organizatës në përgjithësi. Carrel, M.R., Norbert, F. and Robert, D.H. (1995). Individët rekrutohen në organizatë për të performuar në bazë të përshkrimit të punës së tyre. Kështu është e arsyeshme që puna dhe individi në organizatë të shikohen sëbashku dhe jo si dy elementë të pavarur dhe të palidhur me njëri - tjetrin.

Ato duhet të konsiderohen si dy elementë që janë të ndërvarura dhe të cilat sëbashku na japin efektin e sinergjisë. Emërtimi i punës përcaktohet nga kompania dhe është një pjesë e aktiviteteve të organizatës.

Prandaj është e rëndësishme të konsiderojmë emërtimin e punës, përshkrimin e saj dhe zhvillimin në kontekstin organizacional jo si një aktivitet i izoluar i cili as nuk ndikohet dhe as nuk ndikon në organizatë. Prandaj, organizata, individit dhe emërtimi i punës bashkëveprojnë dhe shkëmbejnë shpesh me njëri -tjetrin.

Më parë manaxhimi i burimeve njerëzore ishte i fokusuar në tre aspekte si individit emërtimi i punës dhe organizata si tre faktorë që ndërveprojnë dhe ndërlidhen me njëri tjetrin. Duke ndjekur këtë linjë veprimi ne arrijmë në një diskutim në nivel mikro për sa i përket manaxhimit të burimeve njerëzore dhe nuk do të na ndihmojë të arrijmë në konkluzione të rëndësishme për këtë temë. (P.Kottler. J, 1998)

Pra perceptimi i manaxhimit të burimeve njerëzore duhet të ndryshojë drejt një drejtimi ku manaxhimi i burimeve njerëzore është pjesë e kontekstit organizacional dhe e mjedisit të saj gjithashtu.

4. Kuptimi i personelit në biznes

Punonjësit apo personeli i biznesit në një organizatë janë burimet njerëzore që punojnë njëkohësisht në organizatë, qoftë në nivelit shtetor – në organet e ndryshme relevante, apo qoftë edhe organizata biznesore.

Aftësimi i personelit në kushtet e tanishme kryesisht bëhet nëpërmjet shkollimit, ndërsa një numër shumë i vogël këto aftësi i zhvillon nëpërmjet përvojës në ndërmarrje. Aftësimi i biznesmenëve, menaxherëve, kryesisht është formal - nëpërmjet shkollimit. Mungojnë institucionet e trajnimit dhe edukimit për biznes për nevojat e reja.

Kur të jenë përcaktuar detyrat për arritjen e qëllimeve në fazën e organizimit. Në këtë fazë është e domosdoshme të sigurohen kuadrot me strukture kualifikuese përkatëse. Kjo nënkupton aktivitetet vijuese :

- ✓ përgaditjen e planit të kuadrove në baze të politikës së kuadrove përkatësisht strategjies së zhvillimit afatgjatë,
- ✓ sigurimin e kuadrove sipas dinamikës së aprovuar të planit të kuadrove,
- ✓ shkollimin dhe zhvillimin e kuadrove,
- ✓ vlerësimin e punës,
- ✓ etika e kuadrit,
- ✓ siguriin e kushteve të punës dhe jetësore etj (Havolli, Y. 2003).

Detyra e pronarit të biznesit është për të siguruar që punëtorët të kenë një shkallë të lartë të motivimit. Motivimi i punëtorëve ndikon pozitivisht në rritjen e cilësisë së produkteve dhe shërbimeve, në rritjen e efikasitetit dhe produktivitetit. Çelësi për një ndërmarrje të suksesshme është motivimi i punëtorëve.

Punonjësit e biznesit duhet të kuptojnë punën dhe do të jenë të motivuar drejt qëllimeve dhe objektivave të ndërmarrjes. Aktivitetet vlerësohen, vendosen dhe zbatohen në mënyrë të unifikuar minimizohen problemet që dalin nga keqkuptimet në komunikim midis niveleve të ndryshme të hierarkisë në kompani.

Struktura kualifikuese e personelit në bizneset e Kosovës mund të themi se ajo është relativisht e kënaqshme. Këtë konstatim e bazojmë vetëm duke marrë për bazë nivelin formal të shkollimit, e jo edhe përgatitjen personale e nivelin menaxherik për udhëheqje të ndërmarrjes.

Sipas Agjencisë së Regjistrimit të Bizneseve në Kosovë (ARBK), deri në fund të muajit mars, 2013, gjithsej në Kosovë janë regjistruar 114.131 biznese. Nga numri i përgjithshëm i bizneseve të regjistruara 98,4% janë mikro biznese që punësojnë 1 - 9 punëtorë. Vetëm 1,3% janë ndërmarrje të vogla që punësojnë 10 - 49 punëtorë.

Sipas Agjencionit Kosovar të Regjistrimit të Bizneseve (2015), nga viti 2008, në baza vjetore, mesatarisht janë regjistruar rreth 6.500 ndërmarrje. Në vitin 2011 ky numër është rritur në 7.835 ndërmarrje të regjistruara. Përqendrimi më i madh i ndërmarrjeve është në rajonin e Prishtinës më 37,1%, pasuar nga Gjilani 20,8 %, Peja 16,5 %, Prizreni 15,2 % dhe Mitrovica me 10,4%.

Sa i përket llojit të pronësisë, regjistrimi i ndërmarrjeve si biznese individuale është forma më e shpeshtë e pronësisë në Kosovë, me 89,08 %. Si shoqëri me përgjegjësi të kufizuar janë regjistruar 6,70 %, ndërsa ortakëri e përgjithshme janë të regjistruara 3,2%. Në përgjithësi më së shumti ka ndërmarrje tregtare me rreth 43%, të pasuara nga ndërmarrjet shërbyese me 39% dhe ndërmarrjet prodhuese me 18%. Sektori i NVM-ve punëson 232.411 të punësuar apo rreth 63% të totalit të të punësuarve në Kosovë. Në totalin e eksportit NVM-të marrin pjesë me 47,6% (ARBK).

Në fillim të vitit 2011, Agjencia për Mbështetjen e NVM-ve (AMNVM) ka bërë një hulumtim me 800 NVM lidhur me problemet kryesore me të cilat këto ndërmarrje ballafaqohen. Studimi tregon se këto probleme kryesore janë: qasja në financa, mungesa e energjisë elektrike dhe konkurrenca jo-formale.

5. Kuptimi i procesit të motivimit të punonjësve në punë

E sa i përket vendit të punës, motivimi i punonjësve është i një rëndësie të madhe. Në këtë kapitull do të kuptojmë motimin si thenje, rolin e motivimit në ngritjen e kënaqësisë së punonjësve dhe performancës së bizneseve.

Përveq kësaj do të hulumtojmë shkaqet e demotivimit dhe ndërmarrjen e hapave të nevojshme nga menaxheret e burimeve njerzore, për hartim, planifikimi, zbatim të strategjive të motivimit. Problemet që hasen nga udhëheqësit apo menaxherët dhe punonjësit e organizatës që demotivohen.

Kështu që sipas Ramosaj, B. 2007 në librin Bazat e menaxhimit thekson, Motivimi i punonjësve nuk është vetëm problem psikologjik dhe social i punës dhe sjelljes punuese, por sjellja është e drejtuar kah ndonjë qëllim i cili zgjon nevojat (e nxitura) të paraqitura brenda njeriut, e qëllimi i sjelljes është kënaqja e nevojave. Që njeriu të jetë në gjendje të motivoj të tjerët, së pari duhet të njoh dhe motivoj vetvetën, e pastaj të tjerët. Kështu që sipas Ramosajt mund kuptojmë më fjalë tjera, se motivimi paraqet vullnetin apo dëshirën për të performuar.

Motivi është arsyeja për të bërë diçka. Motivimi ka të bëjë me faktorët të cilët ndikojnë në njerëz që të sillen në mënyrë të caktuar. Është shumë e rëndësishme që proces i motivimit të aplikohet në ndërmarrjet/organizatat tona, por kjo behet e vështirë për arsye të ndryshme(Kutllovci, E. 2004).

“Shprehja *motivim* rrjedh nga fjala latine, *moves, movere*, që do të thotë *lëvizje*” (Ramosaj, B. 2007). Prioritet i menaxhmentit bashkëkohorë të resurseve njerzore është bërë motivimi dhe kënaqësia e personelit, pasi vetëm përmes ndërtimit të sistemit motivues organizata mund ti rritë aftësitë konkurruese dhe vlerat e saj. “Motivimi i punonjësve nuk është vetëm problem psikologjik dhe social i punës dhe sjelljes punuese, por sjellja është e drejtuar kah ndonjë qëllim i cili zgjon nevojat (e nxitura) të paraqitura brenda njeriut, e qëllimi i sjelljes është kënaqja e nevojave” (Jaganjac, J. 2009). “Që njeriu të jetë në gjendje të motivoj të tjerët, së pari duhet të njoh dhe motivoj vetveten, e pastaj të tjerët” (Vlatković, V. 2008). Më fjalë tjera, motivimi paraqet vullnetin apo dëshirën për të performuar.

Në kontekst më të gjerë parashtrohet pyetja: “Çka është motivimi?”

Motivi është arsyeja për të bërë diçka. Motivimi ka të bëjë me faktorët të cilët ndikojnë në njerëz që të sillen në mënyrë të caktuar. Tri komponentët e motivimit të listuara nga Arnold në vitin 1991 janë:

- ✓ drejtëm – çka personi është duke tentuar të bëjë,
- ✓ përpjeke – sa shumë/fortë personi po përpjet,
- ✓ këmbëngulje – sa gjatë personi po përpjet”(Armstrong, M. 20016).

Motivimi përshkruhet si sjellje qëllim - drejtuese pasi i bënë njerëzit të lëvizin në drejtëm në të cilin mbikëqyrësi dëshiron që ata të shkojnë në mënyrë që të arrijnë rezultate. “Individët e motivuar përpjeten të punojnë me përpjekje dhe mirëbesim të shtuar dhe shijojnë produktivitetin e lartë”.

Forma më e mirë e motivimit është kur njerëzit kanë qëllime të qarta dhe ndërmarrin aktivitete përmes të cilave ata presin ti arrijnë ato qëllime. Këta njerëz mund të quhen *persona të vet-motivuar*.

Me fjalë më të thjeshta, “cikli i motivimit përfshin tri faza: a) motivimi, b) efekti (rezultati), c) kënaqësia (mos-kënaqësia).

Faza e parë – lindja e motivit, paraqet momentin e ngjalljes (inicimit) të aktivitetit të të punësuarit kah realizimi i qëllimit të caktuar. Në *fazën e dytë* aktivitetet prodhojnë efekte të caktuara, ndërsa në *fazën e tretë* paraqitet kënaqësia e punëtorit, meqë pasojë e efektit është shpërblimi, i cili në të shumtën e rasteve shprehet me para” (Ramosaj, B. 2007).

“Modeli nevojë-lidhje i procesit të motivimit është i treguar në figurën nr. 1. Kjo tregon se motivimi është iniciuar nga identifikimi i vetëdijshëm apo pavetëdijshëm i nevojave të pakënaqura. Këto nevoja krijojnë dëshira, të cilat janë dëshira për të arritur apo fituar diçka. Qëllimet janë pastaj të krijuara, të cilat besohet se do ti kënaqin këto nevoja dhe dëshira dhe rruga e sjelljes është e selektuar nga e cila pritet të arrijë qëllimet. Nëse qëllimi është i arritur, nevoja do të jetë e kënaqur dhe sjellja sigurt do të përsëritet herën e ardhshme kur nevoja e ngjashme shfaqet. Nëse qëllimi nuk është arrit, aktiviteti i njëjtë ka pak gjasa për përsëritje. Ky proces i përsëritjes së sjelljeve të suksesshme apo aktiviteteve quhet përforsim apo ligji/rezultateve (Armstrong, M. 2006).

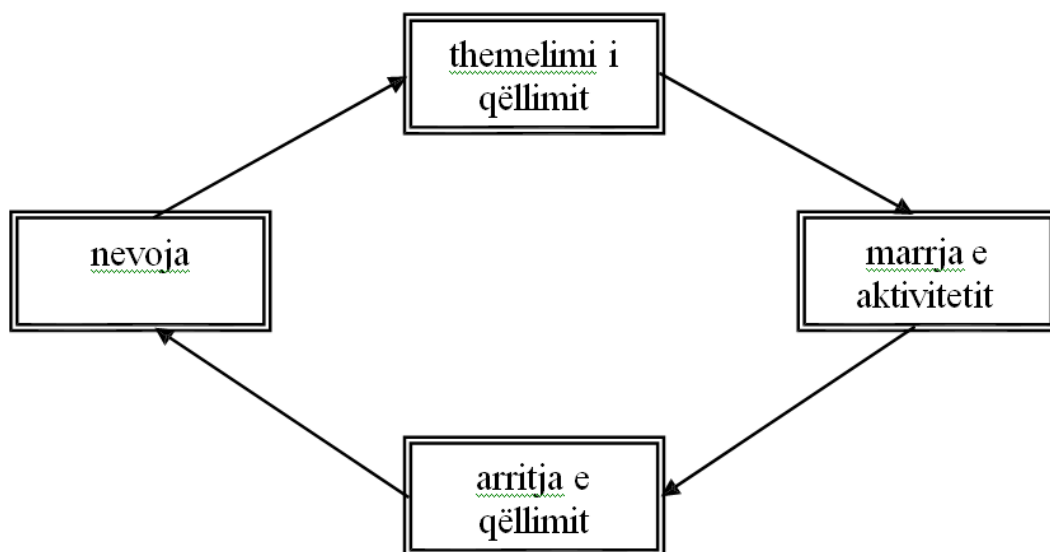

Figura nr. 1. Procesi i motivimit

Gjatë motivimit menaxhmenti gjithnjë duhet pasur parasysh një fakt të rëndësishëm, e që ka të bëjë me diverzitet të karaktereve të personave. Njerëzit të ndryshëm motivohen në mënyra të ndryshme, dhe në momente të ndryshme.

6. Strategjitë e motivimit

Shumica e të punësuarve preferon të jetë e motivuar nga ndërmarrja apo organizata ku punojnë, andaj është e rëndësishme që në vazhdimësi të zbulohen strategjitë e reja të motivimit, pasi të punësuarit nuk mund të motivohen gjithnjë në mënyrë të njëjtë. Ajo çka mund të motivojë një individ, për tjetrin mund të duket e mërzitshme apo frustruese. Një fakt që duhet përmendur është se “një person jo i motivuar mund të motivohet dhe një person i motivuar mund të demotivohet” (Erven, B. L. 2008).

Mjetet dhe mundësit të cilat menaxhmenti i ka në dispozicion për ti kënaqur nevojat dhe dëshirat e ndryshme të bashkëpunëtorëve të vet janë të ndryshme, dhe për këtë arsye është me rëndësi të përcillen në vazhdimësi nevojat dhe dëshirat e tyre dhe në bazë të tyre të zbulohen strategjitë e reja të motivimit. Ndërmarrja është fatlume nëse brenda saj punojnë individët që janë vet të motivuar. Strategjitë e motivimit mund të jenë: strategjia financiare/materiale dhe strategjia jo – material/financiare.

6.1. Strategjia e motivimit – Komunikimi

Lirisht mund të thuhet se bazën e çdo suksesi e paraqet komunikimi i mirë. Pasojat e komunikimit të tillë pasqyrohen në raporte të shëndosha në mes individit me familjaret, shokët, bashkëpunëtorët, etj. Si në jetën personale ashtu edhe në atë profesionale njeriu gjithnjë duhet pasur kujdes kur komunikon me bashkëbiseduesin. Brenda ndërmarrjes/organizatës komunikimi i mirë në mes të menaxherit dhe strukturave vartëse siguron përmbushjen e nevojave elementare të njeriut. Rrolin kryesor në këtë strategji e luan menaxheri, përmes sjelljes së përditshme dhe raporteve me bashkëpunëtorët. Përkushtimi i menaxherit ndaj vartësve, gatishmëria të dijë për problemet e punëtorëve, dhe të dijë ti zgjidh, të vlerësoj punën kualitative, të marrë parasysh mendimet dhe idetë e tyre, ti përfshijë në zgjidhjen e problemeve të përditshme, tregon se menaxheri kujdeset për ta dhe se “dyert e tij janë gjithnjë të hapura” për ta. Sjellja e tillë do të siguron një ambient relaksues ku të punësuarit do të ndihen më të sigurt, të kenë ndjenjën e përkatësisë në institucion, dhe me vetë faktin ndjenjën e vetë-konfirmimit në institucionin përkatës. Siç është cek edhe më parë, siguria, përkatësia dhe vetëkonfirmimi janë nevojat elementare të anëtarëve të organizatës, e komunikimi është njeri nga mjetet bazike për kënaqjen e këtyre nevojave. Mos të harrojmë të përmendim në fund një fjalë popullore “*fjala e butë dyert e hekurta i hap*”.

REZULTATET NGA TERRENI

Për të studiuar aspektin praktik dhe për të parë për se afërmi nga terreni, se sa janë të motivuar puntorë, si janë të trajtuar, kemi hartuar një Pyetësor anonim, i cili komplet shihet në anekset e këtij punimi. Plotësimi i këtyre pyetësorëve në terren është realizuar në disa mënyra: njëra është se pyetësorët i janë shpërndarë personelit dhe pastaj ata e kanë kthyer të plotësuar, mënyra tjetër, duke zhvilluar drejtpërsëdrejti intervistën me personin në fjalë, mënyra tjetër, ajo online, nëse aty për aty ska pas kohë, atëherë i kemi dërguar online Pyetësorin, në adresën e marrë, ose dhe në pyetësor ka qenë e ka shënuar adresën jonë na kanë ardhë përgjigjet.

Të dhënat e nxjerra dhe të përpunuara janë të paraqitura në këtë pjesë të punimit nga përgjigjet e punonjësve të nëntëdhjetë e dy punonjësve bizneseve që operojnë në Pejë, por duhet të potencojmë se kemi pas në plan njëqind, por për të ndryshuar pak numrin që të mos jete i plotë. Sipas rezultateve të nxjerra nga terreni kemi përdor fjalën punonjës, fjalë në të përgjithshme që përfshinë stafin menaxhues të nivelit të lartë, stafin menaxhues të nivelit të mesëm, puntorët e ndryshëm. Përkatësisht jemi munduar të nxirren mendimet dhe qëndrimet e tyre për procesin e motivimit në binzeset ku punojnë. Pjesë e këtij punimi janë edhe krahasimet e rezultateve të nxjerra nga përgjigjet punonjësve dhe janë diskutuar.

Intervistat të cilat janë zhvilluar me individ ku kanë pasur pozita të ndryshme si vijon:

Menaxher/e Regjional/e biznesit; Menaxher Regjional i Bankës; Menaxher i kompanisë së sigurimeve; Menaxher financiar; Administrator; Pronar/e biznesi; Zëvendës Menaxher e Financave, Merchendaiser, Financierë, Menaxher e Restorantit; Kalkulanta, Arkëtare administrative, Mbikëqyrës të sektore të ndryshme, Shef kryesor, Sektorista/e të ndryshëm; Arkëtare, Receptionsiste, Shitës/e; Analist kreditor.

Bizneset nuk ekzistojnë pa njerëz, dhe marrëdhëniet në mes të njerëzve nuk ekzistojnë pa komunikim. Të gjitha organizatat janë krijuar për tu organizuar përmes procesit të komunikimit dhe mirëmbajtjes nga njerëz që komunikojnë me njëri – tjetrin.

Gjatë motivimit menaxhmenti në biznesegjithnjë duhet pasur parasysh një fakt të rëndësishëm, e që ka të bëjë me diverzitet të karaktereve të personave. Njerëzit të ndryshëm motivohen në mënyra të ndryshme, dhe në momente të ndryshme.

Nëse menaxhmenti zbulon çka e motivon njeriun, ka zbuluar shifrën për sukses. Si përfundim mund të themi, se motivimi si proces nuk përfundon asnjëherë, por duhet të zhvillohet në vazhdimësi, në mënyrë që të ketë sukses një biznes.

Por, dita ditës mënyra e zhvillimit të afarizmit dhe menaxhimit të ndërmarrjeve përparon, prapëseprapë, është evidente mungesa e motivimit në shumë subjekte afariste. Shkaku i kësaj janë:

- ✓ mungesa e aplikimit të ligjit mbi marrëdhënien e punës, i cili ligj kish me i mbrojt punëtorët nga situata të palakmueshme por i cili në të njëjtën kohë i përshkruan edhe obligimet e tyre ndaj punëdhënësit,
- ✓ mënyra e zhvillimit të veprimtarisë afariste, e cila është trashëguar nga sistemi i mëparshëm, ku

përqindja më e madhe e të punësuarve është e interesuar vetëm për pagë, ndërsa dëshira për ndërtim të një karriere të suksesshme është e mangët apo nuk ekziston,

- ✓ periudha e shkurt e zhvillimit të biznesit privat (traditë jo e mjaftueshme në këtë fushë),
- ✓ mungesa e personelit menaxhues me përvojë dhe kualifikim të duhur të cilët kishin me motivua personelin në mënyra të ndryshme,
- ✓ mungesa e shkëmbimit të përvojës me ndërmarrje të ndryshme, qoftë ato brenda vendit apo jashtë vendit,
- ✓ frika nga ana e menaxherëve se punëtorët e nivelit të ulët mund t'ju zënë punën e tyre,
- ✓ punëtorët të cilët arrijnë në vende pune përmes lidhjeve familjare (dmth: jo me meritë) mundohen që në mënyra të pandershme të arrijnë në pozita të mira (psh: përmes spiunimit).

Rezultati më i rëndësishëm i analizës së punës është krijimi i një bazë për përshkrimin bazik të punës, në mënyrë që të sigurohet një mbështetje për menaxhim më efikas me resurset humane. Rëndësia e saj mund të jetë për të treguar nevojat për trajnim të personelit sepse përmes analizës së punës e dimë se cilët kanë nevojë për trajnim.

Pastaj për udhëhequr një analizë të pagave, për të siguruar një bazë të mirë për seleksionim, për të siguruar realizimin e planit strategjik, etj. Kur kompletohen rezultatet e analizës së punës në një raport të shkruar, atëherë këto informata menaxherët e resurseve humane i përdorin për të zhvilluar përshkrimet e punës dhe specifikimet e punës.

Kërkesat dhe nevojat e përbashkëta të menaxherëve dhe punëtorëve janë: kompensimi apo ndërrimi i orarit të punës për nevoja personale/familjare, respektimi i orarit dhe ligjit të punës, ngritja profesionale, për menaxher pjesëmarrja në trajnime, kurse për punëtor ofrimi i mundësisë së mbajtjes së postit më të lartë. Sa i përket ngritjes profesionale, kjo shumë lehtë mund të aplikohet si për menaxher ashtu edhe për punëtorë, pasi ekzistojnë kushte të volitshme për plotësim të këtyre kërkesave.

Rekomandimet

Në mënyrë që ambienti i punës të jetë sa më i përshtatshëm dhe relaksues, sipas hulumtimit të realizuar, janë nxjerrur rekomandimet si në vijim:

- 1) Arsytet e motivimit dhe të demotivimit janë paraqitë më parë veç e veç, dhe në bazë të tyre mund të konkludojmë se faktorët pozitiv dhe të përbashkët cilët i nxisin menaxheret dhe punëtorët për performancë të mirë janë: paga e mirë dhe e rregullt, ushqimi falas dhe i bollshëm, raporte të mira me kolegë, konsumator dhe menaxherë të nivelit të lartë, mundësia e ngritjes profesionale dhe kontratat e punës.
- 2) Faktorët demotivues dhe të përbashkët për këto dy kategori janë më të pakët, pasi faktorët e demotivimit, menaxheret më tepër i lidhin me sjelljen dhe presionin nga menaxhmenti i lartë dhe mos realizimin e planit të punës me sukses. Ndërsa në anën tjetër, punëtorët demotivohen nga: dënimet dhe vërejtjet e shpeshta dhe të panevojshme nga menaxheret e nivelit të mesëm dhe ata faktorë që ndërlidhën me kushtet (liritë) themelore të punës.
- 3) Themelimi i një këshilli apo organi i cili kish me i mbrojt të drejtat e punëtorëve dhe ti mbroj ata nga sjellja jo e mirë e menaxherëve, e që në të njëjtën kohë do duhej ta informoi edhe pronarin lidhur me situatën e cila mbizotëron gjatë realizimit të punëve, për arsye të shmangies së pakënaqësisë tek punëtorët.
- 4) Hapja e kutisë së ankesave për staf të nivelit të mesëm dhe të ulët, e pastaj ato ankesa të shqyrtohen nga menaxhmenti superior në bashkëpunim të ngushtë me këshillin e punëtorëve.
- 5) Kushtet e punës, të ofruara nga menaxhmenti i lartë, janë mjaft të mira për realizim të suksesshëm të punëve, por (stresi) presioni i krijuar nga menaxherët e nivelit të mesëm e vështirëson performancën dhe si pasojë punëtorët bëjnë më tepër gabime. Andaj, krijimi i një qendre rekreacioni i cili kish më i shërbye punëtorëve për relaksim dhe shoqërim, në mënyrë që ata ta përjetojnë punën si kënaqësi.
- 6) Mos lejimi i krijimit të klaneve apo grupeve cilët i shërbejnë menaxherëve në përgjithësi për spiunazh të kolegëve të vet, dhe që në të shumtën e rasteve sjellë pakënaqësi në mesin e punëtorëve.
- 7) i kish shqyrtua ato vlerësime të bëra nga menaxheri dhe në bazë të asaj të vendoset nëse ai duhet të promovohet.

BIBLIOGRAFIA

- 1) Armstrong, M. 2006., A handbook of Human Resource Management practice, 2006 10th edition, fq. 253
- 2) Appelbaum, E., Bailey, T., Berg, P. and Kalleberg, A (2000).” *Manufacturing advantage: ëhy high performance ëork systems pay off*”. Cornell University Press, Ithaca, NY.
- 3) Bernard L. Erven, *Leading, Motivating and Evaluating Employees*, Strategic Business Planning for Commercial Producers, Dep. of Agriculture, Environmental and development Economics, Ohio State University, PURDUE University.
- 4) Boëen, B. E., & Radhakrishna, R. B. (1991). Job satisfaction of agricultural education faculty: A constant phenomena. *Journal of Agricultural Education*, 32 (2).
- 5) Brian Keeley (2007). OECD Insights; Human Capital. ISBN 92-64-02908-7
- 6) Buford, J. A., Jr. (1993). Be your oën boss. *Journal of Extension*,
- 7) Carrel, M.R., Norbert, F. and Robert, D.H. 1995.
- 8) Dr Aziz Šunje, Top-menadžer, Sarajevo 2003, fq. 11.
- 9) Dr. sc. Enver Kutllovci, Menaxhimi i Resurseve Humane, Prishtine 2004. fq. 10. fq. 72.
- 10) Fisher, D. 1989. Current and Recurrent Challenges in HRM. *Journal of Management*. Vol: 15 pg. 157-178.
- 11) Havolli, Y. Menaxhmentii Burimeve Njerezore. RIINVEST, Prishtinë 2003
- 12) Henry, O. & Evans, A.J. (2008). "Occupational Stress in Organizations". *Journal of Management Research* 8 (3).
- 13) Ian Brooks, *Organizational Behavior, Individuals, Groups and organization*, Second edition 2003, Prentice Hall, fq. 48.
- 14) Ian Brooks, *Organizational Behavior, Individuals, Groups and organization*, Second edition
- 15) J. Coyle-Shapiro, K. Hoque, I. Kessler, A. Pepper, R. Richardson and L. Ėalker. (2013). *Human resource management*. University of London.
- 16) Jamila Jaganjac, Magistarski rad, Upravljanje ljudskim resursima u oblasti ekonomije, Maj 2009, fq. 51.
- 17) John P.Kottler "*Ėinning at Change*" *Leader to Leader*. 10 (Fall 1998): 27-33.
- 18) Koli, Z, Llaci, Sh. *Menaxhimi i Burimeve Humane*. Tiranë 2006.
- 19) Krantz, D., Grunberg , N., and Baum, A. (1985). *Health psychology*. *Annual Revieë of Psychology*, 36,
- 20) Kreitner, R. (1995). *Management (6th ed.)*. Boston: Houghton Mifflin Company.
- 21) Kume, Vasilika, Menaxhimi Strategjik” Tirane , shtepia botuese “PEGI”
- 22) Kutllovci, E. *Menaxhimi i Resurseve Humane*, Prishtinë 2004
- 23) Llaci Sh, Menaxhimi, Tiranë 2002.
- 24) Michael Armstrong, A handbook of Human Resource Management practice, 2006 10th edition, fq. 252.
- 25) Michael C. C. SZE, *Guide to Human Resource Management*. 1996.
- 26) Pinnington, H. A. Macklin, R. Campbell, T. *Human Resource Management: Ethics and Employment*. 2007
- 27) Portole, Laura. (2012). *B eginning Management of Human Resources*. USA
- 28) Prof. Dr. Berim Ramosaj, *Management, Bazat e Menaxhimit, botimi i pestë*, Prishtinë 2007, fq. 209
- 29) Ramosaj, Berim. (2006). *Menaxhmenti Kreativ & Lidershipi*.
- 30) Zeqiri, Izet. (2006). *Menaxhmenti Koncepte Praktika Zhvillimi afarist*
- 31) Zeqiri, Izet. *Menaxhmenti Strategjik, Tetove*, 2010.

MËNYRAT PËR PËRMIRËSIMIN E FEEDBACKUT NË MËSIMDHËNIE

Msc. Fidan Ibrahim Phd Candidat-Fakulteti Pedagogjik, Universiteti “Sv.Kliment Ohridski”, Manastir

Abstrakt

Proceset e komunikimit dhe ndërveprimit përmbajnë një sasi të caktuar, si dhe cilësinë e reagimeve që mund të ndryshojnë në shtrirje, strukturë dhe funksionalitet. Feedback-u në procesin e komunikimit, veçanërisht në mësimdhënie, është një hallkë që përcakton ndjeshëm suksesin e nxënësve, por sigurisht që i tregon mësuesit suksesin e tij. Mësuesi është po aq i suksesshëm sa nxënësit e tij. Komunikimi është gjithmonë një proces i dyanshëm. Ndjekja e sinjaleve joverbale të nxënësve ndërsa mësuesi mëson në një farë mënyre ofron një natyrë të dyanshme për procesin. Feedback-u në përgjithësi jep një pasqyrë nëse njerëzit që komunikojnë me njëri-tjetrin u jepnin të njëjtin kuptim mesazheve, fjalëve, shenjave ose nëse ata ranë dakord për një plan përmbajtjeje.

Feedback-u mund të njihet si një mjet që i ndihmon studentët ta bëjnë mësimin e tyre kuptimplotë. Kjo gjithashtu mund të përmirësojë ndjeshëm mësimdhënien në nivelin e arsimit të lartë. Ka një sërë treguesish që mbështesin dobinë e komenteve për të përmirësuar të nxënësit e studentëve. Dihet mirë se në kontekstin e arsimit të lartë, studentët mësojnë në mënyrë efektive kur reagimet e kolegëve janë një komponent i qenësishëm i vlerësimit të përgjithshëm. Ky element kyç i arsimit të lartë mund të konsiderohet si një qasje praktike për të lehtësuar zhvillimin e studentëve si studentë të pavarur për të kontrolluar dhe vlerësuar të nxënësit e tyre.

Fjalet kyqe: komunikimi, mesidhenja, feedback, studentet

Abstract

Communication and interaction processes contain a certain amount, as well as the quality of feedback that can vary in scope, structure and functionality. Feedback in the communication process, especially in teaching, is a link that significantly determines the success of students, but it certainly shows the teacher his success. A teacher is only as successful as his students. Communication is always a two-way process. Following the students' nonverbal cues while the teacher teaches somehow provides a two-way nature to the process.

Feedback generally gives insight into whether the people communicating with each other gave the same meaning to messages, words, signs, or whether they agreed on a content plan.

Feedback can be recognized as a tool that helps students make their learning meaningful. This can also significantly improve teaching at the higher education level. There is a number of indications that support the usefulness of feedback to improve student learning. It is well known that in the context of higher education, students learn effectively when peer feedback is an inherent component of overall assessment. This key element of higher education can be considered a practical approach to facilitate the development of students as independent learners to control and evaluate their learning.

Key words: *communication, media, feedback, students*

Proceset e komunikimit dhe ndërveprimit përmbajnë një sasi të caktuar, si dhe cilësinë e reagimeve që mund të ndryshojnë në shtrirje, strukturë dhe funksionalitet. Feedback-u në procesin e komunikimit, veçanërisht në mësimdhënie, është një hallkë që përcakton ndjeshëm suksesin e nxënësve, por sigurisht që i tregon mësuesit suksesin e tij. Mësuesi është po aq i suksesshëm sa nxënësit e tij. Komunikimi është gjithmonë një proces i dyanshëm. Ndjekja e sinjaleve joverbale të nxënësve ndërsa mësuesi mëson në një farë mënyre ofron një natyrë të dyanshme për procesin.

Feedback-u në përgjithësi jep një pasqyrë nëse njerëzit që komunikojnë me njëri-tjetrin u jepnin të njëjtin kuptim mesazheve, fjalëve, shenjave ose nëse ata ranë dakord për një plan përmbajtjeje. Reagimet gjithashtu ofrojnë një pasqyrë se si ata krijuan marrëdhënien. Mësuesi, duke i kërkuar nxënësit për komente, merr një pasqyrë të masës në të cilën nxënësit e kuptuan me sukses, si i interpretuan mesazhet e tij, çfarë përjetuan, si e pranuan. Komunikimi është i suksesshëm, për sa i përket përmbajtjes, kur personi që merr mesazhin interpreton personazhet në të njëjtën mënyrë si personi që dërgoi mesazhin. Rolet e personit që dërgon mesazhin dhe atij që merr mesazhin në klasë ndryshojnë vazhdimisht. Kjo është në përputhje me kërkesën e teorisë moderne që e kupton të mësuarit si një proces komunikimi të dyanshëm, ku reagimet janë pjesë përbërëse e këtij procesi. Për një mësimdhënie të suksesshme është e rëndësishme që mësuesi të marrë reagime nga nxënësi, por nuk është më pak e rëndësishme që nxënësi të marrë reagime nga mësuesi, si në formën e vlerësimit numerik ashtu edhe në atë përshkrues.

Feedback-u mund të njihet si një mjet që i ndihmon studentët ta bëjnë mësimin e tyre kuptimplotë. Kjo gjithashtu mund të përmirësojë ndjeshëm mësimdhënien në nivelin e arsimit të lartë. Ka një sërë treguesish që mbështesin dobinë e komenteve për të përmirësuar të nxënësit e studentëve. Dihet mirë se në kontekstin e arsimit të lartë, studentët mësojnë në mënyrë efektive kur reagimet e kolegëve janë një komponent i qenësishëm i vlerësimit të përgjithshëm. Shumë studiues kanë treguar se reagimet mund të jenë një mekanizëm që përmirëson rezultatin e procesit të të mësuarit. Për sa i përket përmirësimit të procesit mësimor, tashmë është parë se informacioni për cilësinë e mësimdhënies dhe të nxënësit duhet të mbledhet nga institucionet e arsimit të lartë dhe caktimi i pikëpamjeve të studentëve është kthyer në një çështje të rëndësishme për procesin e përvetësimit të cilësisë. Në literaturë, ka disa studime që kanë treguar se sa efektivisht mund të përdoren komentet e mbledhura të studentëve për të përmirësuar mësimdhënien. Megjithatë, mbledhja e komenteve nuk është e lehtë dhe një sërë problemesh janë raportuar gjerësisht si pyetje të papërshtatshme, statistika të ulëta të përgjigjeve, analiza të gabuara të të dhënave.

Ky element kyç i arsimit të lartë mund të konsiderohet si një qasje praktike për të lehtësuar zhvillimin e studentëve si studentë të pavarur për të kontrolluar dhe vlerësuar të nxënësit e tyre. Qëllimi i reagimit është të mbushë hendekun midis performancës aktuale dhe asaj të dëshiruar.

Përveç rishikimit të reagimeve, është e rëndësishme të theksohet se duhet të merren parasysh disa variabla që ndikojnë drejtpërdrejt në marrëdhënien midis reagimeve dhe të mësuarit. Analiza e dhënë në literaturë tregon se të paktën tre kërkesa duhet të plotësohen për ta bërë reagimin efektiv: të nxënësit kanë nevojë për reagime, nxënësit marrin komente në kohën e duhur dhe kanë kohë të mjaftueshme për ta përdorur atë, nxënësit janë në gjendje të përdorin reagimet. Nëse nuk ka hendek midis njohurive të dëshiruara dhe aktuale dhe qëllimit të studentit, ai/ajo nuk ka nevojë të marrë reagime. Në mungesë të reagimeve, nxënësit duhet të mbështeten në vetëvlerësimin për të përcaktuar se çfarë po shkon mirë apo çfarë nuk është në rregull, por në këtë rast, vetëvlerësimi nuk ndihmon për të

identifikuar pikat e forta dhe të dobëta të nxënësve. Ajo që është gjithashtu e rëndësishme është që studentët mund të interpretojnë mungesën e komenteve si një miratim indirekt i performancës së tyre. Nga ana tjetër, aftësia dhe gatishmëria e studentit për të përdorur komentet kthyes luan një rol të rëndësishëm, sepse lidhet me motivimin e studentit, të cilin shumë autorë e kanë njohur si një parametër të rëndësishëm.

Megjithatë, reagimet efektive dhe efikase konsiderohen si një çështje e vështirë. Në shumë raste, mësuesit janë ende duke punuar brenda formës tradicionale të njëanshme të reagimit dhe studentët janë të pakënaqur me komentet që marrin për punën e tyre. Studimi i Stobart arriti në përfundimin se studentët raportojnë mungesë të reagimeve në kohë dhe të përshtatshme. Në të njëjtën kohë, mësuesit argumentojnë se nxënësit nuk arrijnë t'i vënë në praktikë këshillat që marrin. Në lidhje me problemin e përmendur më sipër, në literaturë janë paraqitur një sërë sugjerimesh për të krijuar reagime shumë më efektive në drejtim të përmirësimit të procesit mësimor.

Pavarësisht nga aspekti që reagimet janë të rëndësishme për përmirësimin e procesit mësimor, në literaturë janë paraqitur një numër në rritje i raporteve të pakënaqësisë me reagimet, si nga këndvështrimi i nxënësve ashtu edhe i mësuesve.

1. Koncepti i komunikimit

Komunikimi është procesi i transmetimit të një mesazhi nga një person tek tjetri, ku është e rëndësishme të kuptosh informacionin. Komunikimi i suksesshëm nënkupton saktësinë e informacionit të marrë në lidhje me përmbajtjen dhe kuptimin e deklaruar nga dërguesi. Komunikimi, ndryshe nga informacioni, është një proces i dyanshëm dhe reagimi është një pjesë integrale e këtij procesi. Është më shumë se thjesht një ndryshim fjalësh, sepse e gjithë sjellja jonë përcjell një mesazh dhe ndikon tek personi me të cilin jemi në një lidhje. Komunikimi, si shkëmbim dhe shkëmbim i ideve dhe informacionit, është ndërveprimi me njerëzit e tjerë, aftësia për të shprehur nevojat e tyre përmes të folurit, të kuptuarit dhe përmbushja e pritshmërive të tjerëve.

Hargie dhe Dickson deklarojnë se komunikimi është një proces në të cilin informacionet, kuptimet dhe ndjenjat ndahen ndërmjet individëve përmes shkëmbimit të mesazheve verbale dhe joverbale. Komunikimi i suksesshëm thekson ndryshimin midis të dhënave dhe informacionit, ku të dhënat do të thotë fakte "të papërpunuara" në një kontekst të ngushtë, dhe informacioni është i dhënë në një formë kuptimplote. Informacioni është më i dobishëm kur është i saktë, në kohë, i plotë dhe i përshtatshëm. Saktësia i referohet besueshmërisë dhe pakundërshtueshmërisë së informacionit, ndërsa me kohë nënkuptojmë se informacioni duhet të arrijë kur nevojitet, pra në kohë. Nuk është gjithmonë e mundur të merret informacion i plotë, sepse njerëzit nuk mund të dinë kurrë gjithçka, por informacioni duhet të jetë mjaft i plotë për të marrë një vendim bazuar në të. Rëndësia zakonisht varet nga situata. Ajo që është e rëndësishme për një person mund të mos jetë aq e rëndësishme për një tjetër.

Për të filluar procesin e komunikimit, dërguesi duhet të formulojë një ide ose të mendojë se çfarë të thotë. Në këtë proces, mesazhi udhëton nëpër kanale të caktuara për të arritur tek marrësi. Kanalet kryesore të komunikimit janë letra, e-mail, biseda ballë për ballë, telefoni, faksi, gazeta, broshura, filmi, video, radio, televizioni, uebsajti dhe posterit. Komunikimi i ndërsjellë zhvillohet ndërmjet dy ose më shumë njerëzve ballë për ballë me mundësinë e reagimit të menjëhershëm. Feedback-u është reagimi i marrësit ndaj procesit që bëhet një bisedë ose komunikim i dyanshëm. Komunikimi i ndërsjellë varet nga niveli i njohurive dhe besimit reciprok, përfshin sjelljen verbale dhe

joverbale dhe zhvillohet në mënyrë spontane, të praktikuar dhe të planifikuar. Cilësia e marrëdhënies së krijuar ndikon në suksesin e komunikimit të ndërsjellë.

Për të kuptuar më mirë konceptin e komunikimit, Vodopija nxjerr në pah gjashtë karakteristika të komunikimit njerëzor: shumëllojshmërinë e shkaqeve të komunikimit njerëzor, efektet e qëllimshme dhe anësore të komunikimit, reciprocitetin e komunikimit njerëzor, përfshirjen e të paktën dy personave, ekzistencën e komunikimit të suksesshëm dhe të pasuksesshëm.) dhe përdorimi i simboleve në komunikim.

2. Komunikimi në mësimdhënie

Sternberg dhe Williams vunë në dukje se mënyra se si mësuesi komunikon në mësimdhënie është një nga elementët kyç në nxitjen e kreativitetit dhe përafrimin e karakteristikave të kurrikulës me interesat dhe aftësitë e secilit student. Autorët besojnë se respekti është baza e komunikimit të qëllimshëm në klasë. Është treguar se mënyra se si nxënësit bëjnë pyetje dhe se si ato lidhen me problemet e reja varet shumë nga qasja e mësuesit. Për shembull, nëse mësuesi shpesh e injoron pyetjen e nxënësit dhe në të njëjtën kohë jep mesazhin se pyetja e bërë nuk është e përshtatshme, zvogëlon kuriozitetin e nxënësit për të zgjidhur dhe kërkuar probleme të reja. Është e vështirë të imagjinohet komunikimi mes mësuesve dhe nxënësve pa bërë pyetje dhe pa dhënë përgjigje. Brajsa thekson se pyetjet bëhen si mënyrë për të edukuar bisedën dhe për të njohur bashkëbiseduesin. Liston funksionet bazë të pyetjeve që mund të zbatohen në komunikimin mësues-nxënës. Funksionet bazë të pyetjeve nga mësuesit dhe nxënësit janë: marrja e informacionit, nxitja e interesit dhe kuriozitetit të nxënësve për një temë të caktuar, vlerësimi i vështirësive në deshifrimin e një mesazhi të dërguar nga mësuesi ose nxënësi, shfaqja e interesit për bashkëbiseduesin (mësues, nxënës). qëndrimet për të nxënësit dhe ndjeshmërinë, inkurajimin e nxënësve për të komunikuar dhe bashkëpunuar me mësuesin, vlerësimin e "njohurive" të studentëve, inkurajimin e të menduarit kritik të studentëve dhe ruajtjen e kontrollit mbi ndërveprimin. Autori argumentohet se ai që bën pyetjet e menaxhon bisedën dhe vë në dukje: “pyetja është po aq e mirë sa edhe përgjigja që ka nxitur”.

Një formë e kotë dhe e pakuptimtë e komunikimit është ajo në të cilën mësuesi tregon njëfarë interesi për problemin e nxënësit, por për shkak të mosnjohjes së përgjigjes së saktë jep një mesazh të pakuptimtë ose të paqartë. Komunikimi efektiv përfshin dëgjimin dhe të folurin, si dhe leximin dhe shkrimin. Mësuesit duhet të jenë shumë të aftë në të gjitha këto fusha, sepse këto aftësi u mundësojnë atyre të transferojnë njohuritë, aftësitë dhe vlerat pa pengesë dhe këto aftësi ndihmojnë në motivimin e nxënësve dhe inkurajimin e tyre për të qenë aktivë në mësimdhënie. Komunikimi i dobët mes mësuesve dhe nxënësve dhe përdorimi i shpeshtë i stileve të papërshtatshme të komunikimit mund të jetë shkak për prishje të përhershme të marrëdhënieve mes mësuesve dhe nxënësve dhe mund të çojë në tërheqje të përhershme dhe mosveprim të nxënësve në mësimdhënie. Aftësitë e komunikimit varen kryesisht nga një kombinim i aftësive të mira ndërpersonale dhe aftësisë për të menaxhuar qëndrimet dhe emocionet e veta.

Aftësitë e komunikimit sot janë një element kyç i suksesit në fusha të ndryshme profesionale dhe janë veçanërisht të rëndësishme për mësuesit. Komiteti përkatës arsimor mësuesi dhe mënyra se si mësuesi e përcjell përmbajtjen e mesazhit, pra nëse është e kuptueshme apo jo.

Mësuesi që preferon një stil komunikimi dominues duhet të mendojë për stilin e tij dominues të komunikimit dhe vazhdimisht të rishikojë dhe të kërkojë përmirësime për të arritur një komunikim më efektiv me nxënësit. Stili dominues i komunikimit mes mësuesve dhe nxënësve çon në komunikim të njëanshëm ndërmjet mësuesve dhe nxënësve dhe në këtë mënyrë redukton aktivitetin dhe angazhimin e nxënësve në mësimdhënie. Shumë i rëndësishëm është edhe dimension i socio-emocional i komunikimit, i cili i referohet sjelljes së themeluesit (përzemërsia, ndershmëria, menjëhershëmëria, besimi) dhe kthyeshmëria sociale si tregues i marrëdhënieve demokratike ndërmjet subjekteve të procesit arsimor.

Ekzistojnë 4 stile komunikimi në të cilat zhvillohet komunikimi ndërmjet mësuesve dhe nxënësve:

1. Komunikimi bashkëpunues (vlerë - vlen): mësuesi e trajton nxënësin me respekt të plotë, mirëkuptim, durim dhe përpqet ta zgjidhë situatën me bashkëpunim dhe marrëveshje;
2. Komunikimi inferior (nuk ia vlen - ia vlen): mësuesi e trajton nxënësin në mënyrë të pasigurt, jo bindëse dhe tregon mosbesim ndaj vetes dhe aftësive të tij;
3. Komunikimi superior (ja vlen – nuk ia vlen): mësuesi e trajton nxënësin në mënyrë dominuese, “nga lart”, e nënçmon dhe nënvlerëson;
4. Komunikimi sfidues (nuk ia vlen - nuk ia vlen): kjo formë komunikimi në vokacionin e mësuesit është krejtësisht jofunksionale, mësuesi aplikon komunikim negativ, nihilist, që është një nga stilet më të padëshirueshme të komunikimit.

3. Komunikimi pedagogjik cilësor si faktor në zhvillimin e kompetencës komunikuese të nxënësve

Mësuesi është përgjegjës për vendosjen e komunikimit pedagogjik cilësor, si dhe për zhvillimin e kompetencave të komunikimit të nxënësve. Për të arritur një komunikim cilësor pedagogjik në mësimdhënie, është e nevojshme të plotësohen këto kushte: mësuesi (dhe nxënësi) kompetent për komunikim, komunikimi ndërpersonal dhe mesazhet komunikuese.

Mund të pranojmë të kuptuarit e Suzic-it se aspektet kryesore të komunikimit pedagogjik cilësor janë: aftësia e dërguesit për të përcjellë një mesazh ose për të komunikuar në mënyrë efektive përmbajtjen e komunikimit; aftësia e marrësit për të kuptuar ose marrë mesazhin ose përmbajtjen e komunikimit; reagime efektive dhe eliminimin ose minimizimin e zhurmës ose shpërqendrimeve.

Bazuar në këto aspekte, mund të konkludojmë se komunikimi pedagogjik cilësor në mësimdhënie mund të arrihet nëse dërguesi i mesazhit është në gjendje të dekodojë mesazhin dhe ta bëjë atë të disponueshëm për të gjithë pjesëmarrësit, marrësi i mesazhit është në gjendje ta kuptojë mesazhin, veçmas. e rëndësishme e përdorin atë në mënyrë të parëndësishme dhe vlerësojnë atë që ofron marrësi. Në këtë mënyrë vendoset reagimi në komunikim, marrësi i përgjigjet mesazhit që vjen nga dërguesi. Feedback-u bën të mundur eliminimin e pengesave si përfaqësimi i pakuptueshëm i mësuesve, prezantimi i paqartë audio-vizual, por edhe forcimi i bashkëpunimit ndërmjet pjesëmarrësve në komunikim. Hulumtimi i kryer nga Brillhart, Galanes, Adams zbuloi se studentët që komunikojnë në një grup me reagime të shpeshta kanë bashkëpunim më të mirë dhe homogjenitet më të fortë grupor.

Formula e komunikimit për sukses dhe “katër rregullat e arta të komunikimit” të vendosura nga Tijana Mandic mund të shërbejnë si pikënisje për zhvillimin e kompetencave të komunikimit të nxënësve. Respektimi i këtyre rregullave çon në krijimin e një komunikimi pedagogjik cilësor. Këto janë: fleksibiliteti, aftësitë komunikuese, respekti dhe puna në grup. Nëse këto rregulla ndiqen nga nxënësit dhe mësuesit, është fare e dukshme se kjo kontribuon në krijimin e një komunikimi pedagogjik cilësor, për përmirësimin e arritjeve të nxënësve dhe veçanërisht për zhvillimin e kompetencave të komunikimit. Fleksibiliteti si rregull për komunikim të suksesshëm nënkupton aftësimin e mësuesve dhe nxënësve që të reagojnë ndryshe dhe të përshtaten me situatat e komunikimit. Fleksibiliteti i zhvilluar i studentëve në komunikim është një tipar i rëndësishëm i kompetencës së komunikimit. Një rregull tjetër për komunikim cilësor është që aftësitë e komunikimit vazhdimisht mësohen dhe përmirësohen. Askush nuk lind një komunikues i madh, kjo bëhet përmes komunikimit. Duhet pak përpjekje, këmbëngulje, praktikë nga të gjithë ata që mësojnë të komunikojnë me njerëzit e tjerë. Në mënyrë që studentët të bëhen komunikues të mirë, ata duhet të fitojnë gradualisht aftësi komunikimi. Do të thotë jo vetëm të fitosh njohuri se si të trajtosh të tjerët, por edhe të sillësh ndaj të tjerëve në përputhje me njohuritë e fituara. Rregulli i tretë i komunikimit është respekti për personin. Të respektosh njerëzit do të thotë: të vëzhgosësh dhe të vlerësoësh. Nëse mësuesi respekton nevojat, interesat, aftësitë e nxënësve, ai kontribuon në krijimin e një komunikimi reciprokisht stimulues. Duke respektuar personalitetin e nxënësit, mundësohet nxitja e nxënësve për të ndërmarrë veprime. Rregulli i katërt për komunikim të suksesshëm është puna në grup. Theksimi i potencialeve të veta në grup, shkëmbimi i përvojave, ndarja e detyrave në lidhje me interesat dhe mundësitë e individit, ndarja e të drejtave dhe përgjegjësisë, të gjitha këto janë momente të rëndësishme në zhvillimin e aftësive komunikuese që mund të arrihen në punën ekipore. .

Komunikimi cilësor kërkon: vendosjen e barazisë ndërmjet subjekteve që komunikojnë, njohjen e ndërsjellë, afeksinin personal, besimin, tolerancën, mirëkuptimin reciprok, respektin. Ky komunikim i vendosur mes nxënësve dhe mësuesve është i rëndësishëm në shumë aspekte: krijon një klimë pozitive psikosociale në klasë, nxit zhvillimin e kompetencave të komunikimit të nxënësve, ndikon pozitivisht në zhvillimin shumëpalësh të nxënësve, përmirëson punën edukative, afirmon shkollën në përgjithësi.

Shoqëria.

Pra, komunikimi mes mësuesve dhe nxënësve nuk është diçka që “thjesht ndodh”. Ai është rezultat i një grupi të ndërlikuar aftësish që zhvillohen, perfeksionohen, praktikohen, inkurajohen dhe përshtaten me rrethanat e ndryshme. Komunikimi i vendosur në klasë është një art i vërtetë. Si mësuesit ashtu edhe studentët janë artistë.

Mësuesi është një artist që krijon atmosferë, krijon aktivitete dhe krijon materiale për klasën. Ai përgatit gjithçka përpara se studentët të hyjnë në klasë. Dhe më pas, kur hyjnë edhe 30 “artistë” të tjerë, të gjithë të ndryshëm, me idetë, imagjinatën dhe vullnetin e tyre për të bërë diçka të re, çdo orë në klasë mund të bëhet një – një vepër e re arti”.

Aspektet e komunikimit cilësor pedagogjik nga mësuesit që nxisin zhvillimin e kompetencave të komunikimit të nxënësve janë:

- Informacioni, të dhënat e mësuesve duhet të jenë të bazuara dhe të artikuluar pedagogjikisht. Pra, në mënyrë të qartë, të saktë dhe të arsyeshme për të shmangur paqartësitë dhe reagimet negative të studentëve;

- Për nga përmbajtja, mesazhet duhet të korrespondojnë me mundësitë dhe stoqet e shenjave të nxënësve. Nga pikëpamja e përmbajtjes, komunikimi i suksesshëm është nëse shenjave me të cilat komunikojmë u jepet i njëjti kuptim.

- Detyrat dhe kërkesat e vendosura nga mësuesi duhet t'i përshtaten moshës dhe aftësive intelektuale të nxënësve.

- Komunikimi i mësuesit me nxënësit dhe qëndrimi i tij ndaj tyre në përgjithësi duhet të jetë i artikuluar pedagogjik dhe shumë etik, bazuar në pranimin dhe mirëkuptimin e nxënësve dhe respektimin e dinjitetit të personalitetit të tij.

Natyra e kompetencave të komunikimit të mësuesve dhe nxënësve nuk është e hulumtuar mjaftueshëm në mënyrë shkencore, veçanërisht kur bëhet fjalë për lloje të ndryshme të komunikimit në procesin arsimor. Në procesin edukativo-arsimor, komunikimi pedagogjik që zhvillohet ndërmjet mësuesve dhe nxënësve me qëllim të bartjes, përvetësimit të njohurive dhe zhvillimit personal dhe që kontribuon në zhvillimin e kompetencave të komunikimit, nxënësit mund të jenë: ndërpersonal, ndërpersonal, personal, personal, një. mënyrë. , komunikim i dyanshëm, verbal, joverbal, autoritar dhe demokratik. Komunikimi ndërpersonal është komunikimi që zhvillohet ndërmjet të paktën dy personave që ndodhen në të njëjtin vend ose nëpërmje zhvillimi i kompetencave të komunikimit të nxënësve. Në kuptimin pedagogjik, komunikimi ndërpersonal zhvillohet si një proces ndërveprues në të cilin mësuesi i përcjell nxënësit mesazhe të caktuara edukative për të nxitur zhvillimin e tij. Zhvillimi i komunikimit ndërpersonal kuptohet si një proces i zotërimit të aftësive dhe kompetencave aktive dhe ndërvepruese në komunikim.

4. Supozime për komunikim cilësor mësues-nxënës

Komunikimi në klasë është subjekt i ndërprerjeve të vazhdueshme që kërkojnë marrëdhënie cilësore mësues-nxënës. Mësuesi nuk ka më rol dominues në mësimdhënie, ai është partner i nxënësve, i ndihmon nxënësit dhe është i ndjeshëm ndaj nevojave të tyre. Nëpërmjet një qasjeje ndërvepruese, një marrëdhënie bashkëpunuese të komunikimit të suksesshëm dhe dëgjimit aktiv, arrihet zhvillimi i iniciativës së pavarur dhe rritja e aktivitetit të nxënësve në klasë. Aftësia e mësuesit për të komunikuar, për të kontrolluar sjelljen dhe emocionet, ndjeshmëria, toleranca dhe bashkëpunimi i tij, do t'i nxisin nxënësit të jenë aktivë në mësimdhënie. Një mësues që inkurajon lirinë e komunikimit për studentët që të jenë në gjendje të shprehin qartë mendimet dhe pikëpamjet e tyre, pa frikë dhe turp, të tregojnë respekt, të ndihmojnë studentët të bëhen të pavarur, të inkurajojnë pavarësinë dhe kompetencën e nxënësve. Lalic - Vucetic (2007) thekson se mësuesit, vëmendja e të cilëve përqendrohet në sjelljen pozitive të nxënësve dhe që përdorin lavdërime, nuk kritikojnë ose përdorin reagime represive, krijojnë një klimë të cënueshmërisë së komunikimit dhe në këtë mënyrë u hapin rrugën nxënësve për të zhvilluar aftësitë e komunikimit dhe sociale. marrëdhëniet. Nxënësit kanë nevojë për mbështetje motivuese dhe afektive gjatë ndërveprimit me mësuesit dhe bashkëmoshatarët. Me këtë qasje, studentët përfshihen pa frikë në aktivitetet në klasë.

Mësuesit duhet të përmirësojnë komunikimin me nxënësit në baza ditore dhe të përpiqen të zvogëlojnë pjesën e të folurit në komunikimin me ta, të krijojnë një komunikim të kthyeshëm, pra njëlloj të ndryshueshëm mes tyre dhe nxënësve.

Ata duhet të bëjnë pyetje kreative, të inkurajojnë ndërveprimin mes nxënësve dhe në të njëjtën kohë të lënë hapësirë dhe kohë të mjaftueshme për të menduarit individual. Mësuesit nuk duhet të harrojnë se çdo deklaratë e nxënësit duhet të tërheqë vëmendjen e tij/saj, qoftë edhe ajo që nuk është e saktë në thelb apo nga ana gjuhësore. Studentit mund t'i krijohet gjithmonë një mundësi për të përvetësuar një aftësi dhe njohuri të reja. Kjo duhet t'u mundësojë nxënësve të korrigjojnë dhe vlerësojnë pohimet dhe në këtë mënyrë të mësojnë të shprehën saktë. Për më tepër, rekomandohet që mësuesit të reduktojnë përfshirjen e tyre në kryerjen e intervistave dhe t'ua lënë atë nxënësve të tyre kurdo që të jetë e mundur.

Komunikimi cilësor mësues-nxënës varet nga aftësitë e vetëkontrollit të mësuesit. Mësuesit që zotërojnë aftësinë për të vetëkontrolluar zhvillojnë aftësitë për të njohur dhe menaxhuar emocionet e nxënësve dhe aftësitë e ndjeshmërisë. Marrëdhënia mësues-nxënës ndikohet jo vetëm nga aftësia e mësuesit për të shprehur pikëpamjet e tij/saj, por edhe nga aftësia për të pranuar dhe respektuar të tjerët. Çelësi i komunikimit të suksesshëm mes nxënësve dhe mësuesve është dëgjimi aktiv, i cili është shumë i rëndësishëm për krijimin e një marrëdhënieje pedagogjike. Derisa pjesëmarrësit në komunikim të dëgjojnë mesazhin dhe ta kuptojnë atë, nuk ka komunikim - është vetëm zhurmë. Vetëm duke zbatuar dëgjimin aktiv gjatë performancës mësuesi mund të dëgjojë nevojat dhe ndjenjat e nxënësit përveç përmbajtjes sipërfaqësore të mesazhit. Në këtë mënyrë mësuesi/ja inkurajon nxënësit të jenë dëgjues aktivë. Duke dëgjuar në mënyrë aktive, mësuesit tregojnë interes për atë që thotë nxënësi dhe i inkurajojnë dhe i motivojnë ata që të vazhdojnë të komunikojnë dhe të japin mësim.

Për ta arritur këtë, është e nevojshme të ndiqni parimet e dëgjimit aktiv, të cilat janë:

- inkurajimi i nxënësve;
- sqaroni, bëni pyetje për të konfirmuar atë që tha nxënësi;
- parafrazon me fjalët e veta atë që dëgjohet;
- mendojnë, shprehin me fjalët e tyre mendimin e tyre për atë që mendon dhe ndjen nxënësi;
- Përmbledhni, përsëritni idetë, temat dhe ndjenjat kryesore të shprehura nga nxënësi.

Novosel thekson se dëgjimi aktiv është një faktor kyç për komunikim të suksesshëm. Kështu, autori thotë se ekzistojnë shtatë lloje të mosbindjes:

1. Pseudodëgjim: dëgjuesi shfaq reagime sikur është i fokusuar në të folur, por nuk dëgjon;
2. Dëgjim me një shtresë: marrja e vetëm një pjese të mesazhit, ndërsa të tjerat shpërfillen;
3. Dëgjim selektiv: dëgjimi vetëm i asaj për të cilën personi është veçanërisht i interesuar dhe neglizhimi i përmbajtjeve të tjera;
4. Refuzimi selektiv: fokusimi vetëm në ato tema që nuk duan të dëgjojnë;
5. Të rrëmbyerit e fjalëve: dëgjuesi dëgjon mjaftueshëm për të shfrytëzuar rastin për "performancën" e tij;
6. Dëgjim mbrojtës ose mbrojtës: pohime të caktuara janë një mjet i pjetë dhe në të njëjtën kohë është një nga kushtet për

5. Përkufizimi terminologjik i feedback-ut

Një proces i suksesshëm komunikimi kërkon ofrimin e komenteve cilësore për studentët në lidhje me përgjigjet e tyre. Feedback-u është informacion që i jepet studentit që synon të ndryshojë të menduarit dhe sjelljen e studentit në mënyrë

që të përmirësojë të nxënit e studentit. Feedback-u konstruktiv ofron mbështetje dhe inkurajim për studentët për përparim të mëtejshëm dhe një nga qëllimet e tij është të informojë studentët për atë që kanë arritur dhe çfarë duhet të arrihet ende për të përmbushur standardet e dijes. Penca Palçiq beson se kontrolli dhe vlerësimi nuk duhet të ekzistojë vetëm në rolin e reagimit që do të forcojë përgjigjet e sakta, por duhet të marrë një rol diagnostikues dhe formues që udhëheq procesin e të menduarit të studentit, mundëson zbulimin, rindërtimin, krahasimin, shkëmbimin dhe vlerësimin. Idetë e nxënësve, të cilat do t'i mundësojnë nxënësit të ndërtojë njohuri të reja. Prandaj, feedback-u nuk duhet të lidhet vetëm me njohjen e përgjigjeve të sakta dhe korrigjimin e përgjigjeve të pasakta, por duhet t'i mundësojë studentit të rishikojë proceset njohëse që çojnë në përgjigje dhe të nxjerrë përfundime për nivelin e të mësuarit të vet. Penca Palçiq rendit disa karakteristika të komenteve cilësore: i referohet arritjes së qëllimeve; përshkruan në mënyrë analitike arritjen; përshkrimi i referohet qëllimeve të përcaktuara që përcaktohen nga kriteret përshkruese; respekton procesin mësimor dhe rezultatet; është i rregullt dhe tashmë ofrohet gjatë procesit; inkurajon nxënësit të përpiqen për përparim dhe i udhëzon se çfarë dhe si të përmirësojnë; është në kohën e duhur; i lejon studentit të monitorojë përparimin e tij. Krahas lidhjes së komenteve cilësore me arritjen e qëllimeve arsimore, theksi duhet vënë në efektet e reagimeve në përmirësimin e arritjeve të nxënësve. Ata duhet t'i motivojnë studentët të përparojnë, t'i mbështesin ata në të mësuar, t'i udhëzojnë ata të mendojnë për aspektet pozitive dhe negative të të mësuarit të tyre dhe të inkurajojnë vetëkritikën dhe vetëvlerësimin. Është shumë e rëndësishme që reagimet të jenë në kohë dhe të arritshme për studentin në çdo kohë. Kjo e bën më të rëndësishëm testin me gojë të mësuesit. Roli i tij është të nxjerrë përfundime gojore për nivelin e të nxënit të nxënësve, të përdorë lloje të ndryshme pyetjesh për të identifikuar nivelin njohës të nxënësit, përvetësimin e njohurive dhe proceset e të menduarit dhe të krijojë përgjithësime për përparimin e përgjithshëm të nxënësit. Kjo i lejon mësuesit t'u japë nxënësve komente për gjendjen aktuale të performancës së tyre në çdo kohë. Përveçse u tregojnë nxënësve problemet e tyre apo çfarë kanë bërë mirë, mësuesit i bëjnë të ditur se puna e tyre po monitorohet dhe se kujdesen për përparimin e nxënësve. Prandaj, reagimet cilësore duhet të fokusohen në gabime dhe strategji specifike me një rekomandim për të përmirësuar njohuritë dhe për të theksuar të mësuarit më të thellë.

6. Feedback në komunikim

Nuk ka rëndësi se si personi tjetër i kupton mesazhet tona dhe i përjeton të gjitha sjelljet tona dhe ne si person. Feedback-u në procesin e komunikimit, veçanërisht në mësimdhënie, është një hallkë që përcakton ndjeshëm suksesin e nxënësve, por sigurisht që i tregon mësuesit suksesin e tij. Mësuesi është po aq i suksesshëm sa nxënësit e tij. Komunikimi është gjithmonë një proces i dyanshëm. Vëzhgimi i sinjaleve joverbale të nxënësve teksa mësuesi mëson në një farë mënyre siguron një proces të dyanshëm. Reagimet, nga sinjalet joverbale të nxënësve, mund të merren me shprehjet shoqëruese të fytyrës, veçanërisht sytë dhe gojën, dridhjet e muskujve të fytyrës, pozicionin e trupit, këmbët. Shprehja e interesuar e fytyrës, trupit dhe kokës në një pozicion dëgjimi, duke parë në sytë e mësuesit, duke ndjekur në mënyrë aktive prezantimin e tij, do të jetë një shenjë joverbale që nxënësi kupton atë që mësuesi thotë, verbalisht dhe jo verbalisht. Kuptimi lidhet me kënaqësinë, ndaj një shprehje e kënaqur në fytyrë dhe një shkëndijë në sytë e nxënësit do të jenë një shenjë e sigurt për mësuesin se nxënësi po e ndjek dhe e kupton nga afër.

Megjithatë, edhe kur jemi pothuajse të sigurt se shenjat joverbale tregojnë mirëkuptim, reagimet verbale nuk do të jenë në vend. Feedback-u në përgjithësi jep një pasqyrë nëse njerëzit që komunikojnë me njëri-tjetrin u jepnin të njëjtin kuptim mesazheve, fjalëve, shenjave ose nëse ata ranë dakord për një plan përmbajtjeje. Reagimet gjithashtu ofrojnë një pasqyrë se si ata krijuan marrëdhënien. Mësuesi, duke i kërkuar nxënësit për komente, merr një pasqyrë të masës në të cilën nxënësit e kuptuan me sukses, si i interpretuan mesazhet e tij, çfarë përjetuan, si e pranuan.

7. Llojet e reagimeve

Në përgjithësi, reagimet mund të klasifikohen në dy kategori: pozitive dhe negative. Lloji i parë mund të përkufizohet si procesi i transmetimit të informacionit të studentët duke përshkruar performancën e tyre në situatën aktuale. Megjithatë, ai duhet të nxjerrë në pah pikat e forta të fushave në të cilat nevojitet përmirësim. Një ndikim i rëndësishëm vërehet kur nxënësit krahasojnë reagimet e mësuesve me performancën e tyre. Në një rast të tillë, mospërputhja midis performancës aktuale dhe asaj të dëshiruar funksionon si një faktor motivues. Nga ana tjetër, reagimet negative që duhen shmangur mund t'i dekurajojnë dhe demotivojnë studentët.

Feedback-u ofron një sasi të mjaftueshme informacioni. Fokusi i tij nuk është tek individ, por tek performanca e nxënësit dhe duhet të theksojë aspektet pozitive, duke filluar me nxitjen e vetëvlerësimit nga fushat kryesore të përmirësimit të nxënësit. Reagimet duhet të jenë të qarta dhe të bazuara në vëzhgime faktike. Duhet të pajiset me gjuhë neutrale dhe jo-gjyquese dhe jo vlerësuese. Ai duhet të njohë sjelljen shembullore të nxënësve që do t'u japë atyre besim në aftësitë e tyre.

Reagimet pozitive mund të njihen si një përkushtim i mësuesve dhe studentëve ndaj zhvillimit të përgjithshëm. Autorët arrijnë në përfundimin se çështja kryesore në sigurimin e reagimeve të performancës mund të shërbejë si një faktor i rëndësishëm motivues. Motivimi luan një rol kyç në procesin e të mësuarit. Në këtë proces, reagimet japin dëshmi të arritjeve dhe progresit.

Dobia e ofrimit të reagimeve pozitive rezulton të jetë efektive në zhvillimin e disa aftësive. Disa autorë eksplorojnë praninë dhe burimet e barrierave të reagimit. Rezultatet tregojnë se pothuajse 45% e nxënësve treguan praninë e barrierave për reagime, për shembull, mungesën e një sistemi të qartë reagimi, aftësinë e pamjaftueshme të mësuesit për të dhënë reagime dhe frikën nga fyerjet. Në punë të tjera kërkimore, autorët fokusohen në aspektet e mëposhtme: roli i kulturës, aftësitë gjuhësore, reagimet e dhëna publikisht, turpi dhe turpi i mësuesit si pengesë për reagimet.

8. Karakteristikat e reagimit efektiv

Marrëdhënia e mentorimit ndërmjet mësuesit dhe studentit është thelbësore në ofrimin e reagimeve efektive. Është vënë re se nxënësit janë më të hapur ndaj reagimeve të dhëna nga mësuesit të cilëve u besojnë. Natyra e marrëdhënies nxënës-mësues mbështet një mjedis në të cilin performanca e studentëve është e mundur. Studimi zbuloi se individët që kërkonin shpesh reagime mund të arrijnë performancën e tyre të të mësuarit duke vendosur qëllime të bazuara në reagime. Kur studentët marrin reagime të orientuara nga individ, ata janë në gjendje t'i përshtatin qëllimet e tyre shumë më mirë dhe puna e tyre e ardhshme do të përfitojë. Për të arritur rezultatin më të mirë, dërguesi dhe marrësi i komenteve duhet të punojnë së bashku si ekip dhe në këtë mënyrë të ndihmojnë në arritjen e një rezultati më të mirë për dëgjuesit. Për të përmirësuar cilësinë e mësimit, u përdorën qasje cilësore për të marrë reagime nga

studentët. Literatura përkatëse sugjeron që duhet të sigurohen disa parakushte për reagime efektive, për shembull, një klimë e përshtatshme ndërpersonale, një vendndodhje e përshtatshme, një gjuhë pa dënim ose sugjerime për përmirësim.

Nicol dhe Macfarlane - Dick zbuluan se mësuesi ka një rol kyç për të luajtur në forcimin e aftësisë së vetë nxënësve për të kuptuar procesin e vetërregullimit. Ai është gjithashtu një burim i rëndësishëm informacioni i jashtëm mbi bazën e të cilit studenti mund të vlerësojë përparimin. Ajo që është gjithashtu e rëndësishme është që nxënësi të konfirmojë përparimin e tij/saj me ndihmën e komenteve të dhëna nga mësuesi. Dhënia e informacionit cilësor nxënësit është një element i rëndësishëm që përmirëson procesin e të nxënësit të nxënësit sepse mësuesit janë më të përgatitur për të zbuluar gabimet e nxënësve sesa vetë nxënësit. Pa këtë informacion, procesi i studimit do të jetë jashtëzakonisht joefikas dhe madje aspak efikas. Për të realizuar këtë proces të vetërregullimit, nxënësit duhet jo vetëm të arrijnë qëllimin e të mësuarit, por edhe ta kuptojnë atë qëllim.

Është shumë e rëndësishme që të ketë një korrelacion midis qëllimit të vendosur nga mësuesi dhe atij të vendosur nga nxënësit dhe këta të fundit duhet të ndjejnë një pronësi të caktuar ndaj qëllimit. Studimi hulumtues tregon se mjaft shpesh ka mospërputhje të konsiderueshme midis koncepteve të qëllimit të nxënësit dhe mësuesit, si dhe mospërputhje midis kriterëve që lidhen me vlerësimin. Për më tepër, interesi në rritje për vetëvlerësim është i dukshëm

tira kohët e fundit. Kjo mund të krijojë një mënyrë efektive për të përmirësuar procesin e vetë-rregullimit në procesin e të nxënësit të nxënësit dhe të ofrojë mundësi për të arritur karakteristikat rregullatore të të nxënësit të tyre. Siç tregohet në literaturë, zhvillimi i vetëvlerësimit mund ta bëjë reagimin më efektiv.

Feedback-u efektiv duhet të shihet si një dialog reagimi i dyanshëm - jo vetëm transmetimi i informacionit. Kjo do të thotë që studenti jo vetëm që do të marrë reagime, por gjithashtu do të ketë mundësinë të përfshihet në një diskutim rreth tij. Për të krijuar reagime të dyanshme, ai duhet të kuptohet siç duhet nga studenti përpara se të përdoret. Dialogu mund t'i japë studentit mundësinë për të minimizuar hendekun midis njohurive të dëshiruara dhe atyre aktuale. Ai ofron një shans unik për të kapërcyer hendekun midis performancës së pritur të mësuesit dhe performancës aktuale të studentit. U zbulua se një nga mënyrat e vetme për të treguar nëse hendeku i studimit mund të zvogëlohej ishte të bëhej një lloj përgjigjeje për të plotësuar ciklin e reagimit. Nxënësit duhet të përdorin reagimet për të gjeneruar rezultate të përmirësuara duke përsëritur të njëjtën detyrë dhe duhet të jetë e mundur të përcaktohet nëse metoda e zbatuar është efektive.

Duhet të theksohet gjithashtu se reagimet jo vetëm që mund të ofrojnë informacion të dobishëm për studentët për të përmirësuar procesin e tyre të të nxënësit, por gjithashtu mund të ofrojnë informacion të rëndësishëm për mësuesin që mund të përmirësojë të nxënësit e nxënësve dhe të ndryshojë procedurat e tyre të mësimdhënies. Kur mësuesit gjenerojnë reagime përkatëse për të përmbushur kërkesat e studentëve, ata duhet të kenë njohuri të mira për përparimin e nxënësve. Përfundimisht, ata përfshihen më shumë në rishikimin e përparimit të nxënësve që e motivon mësuesin të krijojë një mjedis më të mirë mësimor.

Në kohën e dhënies së komenteve, është e rëndësishme që studenti të ketë një ndjenjë pozitive dhe jo negative për informacionin e dhënë. Ky duhet të konsiderohet si një proces motivues i krijuar për të përfituar plotësisht nga reagimet e marra.

Informacioni i dhënë nuk duhet të dekurajojë kurrë nxënësit dhe mësuesit duhet të jenë të kujdesshëm kur japin reagime negative të këtij lloji. Paraqitja e komenteve pozitive mund të përmirësojë ndjeshëm mjedisin mësimor. Është gjithashtu e rëndësishme të theksohet se mësuesit duhet të kufizojnë sasinë e komenteve që ofrojnë dhe të reduktojnë numrin e kritereve në aspektet më të rëndësishme. Përndryshe, mësuesit mund të përballen me nxënësit, të cilëve reagimet nuk do t'u duket interesante. Mundësia për reagime mund të rritet për t'u siguruar që mësuesit janë të gatshëm të ndryshojnë. Një studim tjetër tregon se nëse reagimet paraqiten së bashku me vlerësimin, përfitimet e reagimeve mund të reduktohen.

9. Funksionaliteti i reagimit

Në terma matematikorë, një funksion shihet si një marrëdhënie midis dy madhësive, domethënë çfarë do të ndodhë me sasinë U nëse sasia X është e parapërpunuar sipas një modeli të përcaktuar (p.sh. $U = H + a$, ku $H + a$ përfaqëson një model të përcaktuar). Nga rruga, funksionaliteti në matematikë zakonisht përfaqësohet në mënyrë numerike dhe grafike.

Diçka e ngjashme ka edhe në vlerësimin pedagogjik. Nëse situata aktuale, p.sh. Ne përpunojmë veprimtarinë pedagogjike të mësuesve me një skemë të përcaktuar - reagime për cilësinë e punës së mësuesve, marrim vlerën e prodhimit (pas një periudhe të caktuar veprimi të reagimeve) në formën e gjendjes së njëjtë ose të ndryshme të veprimtarisë pedagogjike të mësuesve.

Perceptimet në kibernetikë të funksionalitetit të reagimit shpesh rrotullohen rreth përgjithësimeve të ngjashme. "Ky funksion është i trefishtë: menaxhimi, rregullimi dhe kontrolli." Menaxhimi, rregullimi dhe kontrolli nuk janë vetëm dukuri kibernetike, por ato e gjejnë qëllimin e tyre edhe në vlerësimin pedagogjik.

Feedback-u në kuadrin e vlerësimit të cilësisë së punës së mësuesve justifikon funksionalitetin e tij, jo vetëm në procesin mësimor, por edhe jashtë tij. Mund të pajtohemi me faktin se funksionet themelore të reagimit në qasjet për vlerësimin e cilësisë së punës së mësuesve janë si më poshtë:

1. reagime dhe vetë-informim,
2. kontrolli dhe vetëkontrolli,
3. menaxheriale dhe vetëqeverisëse,
4. motivues dhe
5. korrigjues dhe vetëkorrigjues.

Këto funksione kthehen në qasjet për vlerësimin e cilësisë së punës së mësuesve duhet të shihen në dy mënyra. Së pari, informacioni, kontrolli, menaxhimi dhe korrigjimi janë aspekte që janë të rëndësishme për sistemin që menaxhon punën e mësuesve (administrata e shkollës), dhe së dyti, vetëinformimi, vetëkontrolli, vetëmenaxhimi, motivimi dhe vetëkorrigjimi janë aspekte. . të cilat menaxhohen nga mësuesi ose sistemi i menaxhuar (ose vetë-menaxhuar) dhe këto aspekte duhet të bëhen funksione prioritare të reagimit. Bazuar në vetë-inicimin e reagimeve, mësuesi duhet të përmirësojë veten në të ardhmen, dhe jo të detyrohet ta bëjë këtë nga të tjerët.

10. Llojet e feedback-ut në kuadër të vlerësimit të cilësisë së mësuesve

Se sa me sukses mësuesi do të informohet, kontrollohet, (vetëdrejtohet), motivohet dhe përfundimisht korrigjohet në punën e tij/saj, varet shumë nga lloji i reagimit. Ekzistojnë kritere të ndryshme për klasifikimin e reagimeve. “Duke u mbështetur në parimet e përgjithshme kibernetike dhe përcaktimin parimor të mundësisë së përdorimit të feedback-ut në mësimdhënie, mund të konkludohet se feedback-u karakterizohet nga:

- a) shkalla e pranimit të reagimeve nga studentët,
- b) kompleksitetin e reagimit,
- c) dimensionaliteti kohor,
- g) lidhjen me sistemin që ai menaxhon,
- e) shkalla e fiksimit të reagimit”.

Megjithatë, të gjitha kriteret e mësipërme të klasifikimit të reagimeve zbatohen për studentët si një sistem që menaxhohet gjatë gjithë procesit mësimor. Në varësi të shkallës së adoptimit, reagimet mund të jenë të jashtme ose të brendshme; në kompleksitet mund të jetë i thjeshtë dhe kompleks, pra linear dhe i degëzuar; sipas dimensionit kohor mund të jetë pa vonesë dhe me vonesë; sipas kriterit të qëndrimit ndaj sistemit, reagimet mund të jenë pozitive ose negative; shkalla e fiksimit të feedback-ut e klasifikon atë si bazë dhe ndihmës. Një klasifikim i ngjashëm i komenteve është në kontekstin e vlerësimit të performancës së mësuesve.

Në qasjet për vlerësimin e punës së mësuesve, mund të flasim për kriteret e mëposhtme për klasifikimin e reagimeve:

- ☐ miratimi i reagimeve nga mësuesit,
- ☐ kompleksiteti i reagimeve,
- ☐ dimensionimi kohor,
- ☐ indirekt-menjëhershëm,
- ☐ realizimi personal i notave kthyesë dhe

Qëndrimi fillestar ndaj cilësisë së punës së mësuesve.

Sipas miratimit të reagimeve nga mësuesit, ai lëviz nga jashtë brenda. Reagimi i jashtëm bëhet i brendshëm kur mësuesi është i vetëdijshëm për kuptimin e informacionit dhe kur ai/ajo ndërmerr aktivitete të caktuara që lidhen me reagimin e jashtëm.

Reagimet në varësi të kompleksitetit mund të jenë të thjeshta (p.sh. po - jo, i suksesshëm - i pasuksesshëm, i saktë - i pasaktë, notat 5-4-3-2-1, etj.) dhe kompleks (me shumë shpjegime shtesë), lineare dhe të degëzuara, të nënkuptuara ose eksplicite. Kur jepni komente, duhet të përpiqeni ta bëni reagimin sa më kompleks, por gjithsesi sa më të qartë që të jetë e mundur. Ne duhet të kalojmë nga reagimet sasiore (numerike) në ato cilësore (tekst-deklarative dhe eksplicite).

Koha është gjithashtu një dimension i rëndësishëm i reagimit. Atëherë mund të flasim për reagime të vazhdueshme dhe jo të vazhdueshme. Gjatë reagimeve duhet të përpiqet që reagimet të mos vonohen dhe e ashtuquajtura “kohë e vdekur” në minimum.

Bazuar në kriteret e mediokritetit, ne i ndajmë reagimet në të drejtpërdrejta (ato që mësuesit marrin me vetëdije dhe qëllim) dhe indirekte (ato që marrin në mënyrë të pandërgjegjshme, p.sh. rezultatet e "arritjet e nxënësve në arsim, cilësia e veprave artistike të nxënësve, rezultatet konkurset e nxënësve, shkalla e bashkëpunimit të prindërve/kujdestarit me përgjegjësin e departamentit, si dhe reagimet e përgjithshme - askush nuk fokusohet në reklamimin e të dhënave në tabelën e shpalljeve në tabelë apo në këshillin e mësuesve etj.).

Vlerësimi i cilësisë së punës së mësuesve bëhet nga aktorë të ndryshëm në procesin arsimor, në mënyrë që reagimet në qasjet e vlerësimit të inicohen nga persona të ndryshëm. Më pas bëjmë dallimin ndërmjet komenteve që vijnë nga vlerësimi nga nxënësit, mësuesit e tjerë, prindërit/kujdestarët, edukatorët e shkollave, drejtorët, mbikëqyrësit dhe të ngjashme.

Rezultatet e vlerësimit të cilësisë së punës pedagogjike të mësuesve mund të jenë të ndryshme. Reagimet, duke pasur parasysh qëndrimin fillestar ndaj cilësisë së punës së mësuesve, mund të jenë pozitive ose negative. Pozitivja, gjithsesi, ka një efekt stimulues, ndërsa ajo negative sjell "masa" pedagogjike korrigjuese ose vetëkorrigjuese.

Duke përgjithësuar diversitetin e reagimeve sipas karakteristikave të ndryshme, mund të konkludojmë se çdo reagim ka avantazhet dhe disavantazhet e veta. Aspirata bazë është që feedback-u të jetë sa më i brendësuar nga mësuesi (nga jashtë brenda), i thjeshtë, por edhe eksplisit, i vazhdueshëm, sa më i drejtpërdrejtë, multipersonal i nisur me vlerësim, me prirje për të lëvizur (me korrigjime të mëparshme të mësuesve si sistem) të jetë pozitiv për qëndrimin fillestar ndaj cilësisë së punës së mësuesve.

11. Feedback-u si metodë dhe strategji këshilluese për përmirësimin e të nxënësve

Reagimet mund të shprehen në dy mënyra: me gojë dhe me shkrim. Reagimet verbale shpesh ndodhin drejtpërdrejt në klasë ose individualisht ndërmjet mësuesit dhe nxënësit. Informacioni me shkrim për arritjet e nxënësve është një mënyrë më e mirë për të informuar, sepse studentët mund t'i kthehen atij dhe të shikojnë disa herë pas. Megjithatë, procesi i dhënies së komenteve nuk është aq i thjeshtë. Duhet shumë kohë dhe praktikë për të dhënë komente cilësore. Nuk mjafton vetëm të korrigjoni studentin ose t'i tregoni se çfarë shkoi keq, por është e nevojshme të kuptoni natyrën e problemit të tij. Kjo do të thotë të kuptosh problemet në të nxënësve dhe nxënësit, gjegjësisht të përpiqesh të identifikosh arsyet e moskuptimit të përmbajtjes nga ana e nxënësit dhe vështirësitë në riprodhimin e asaj që është mësuar dhe mënyrat se si studenti mund të përmirësojë të nxënësve për të dhënë komente. Kyriacou beson se reagimet cilësore karakterizohen nga shmangia e krahasimeve me studentët e tjerë; dhënia e komenteve në një mënyrë jo kërcënuese; kërkimi i fajtorit për problemin në aktivitete dhe detyra, jo nxënësit; dhe ndjeshmëria e mësuesit ndaj ndjenjave të nxënësve. Ai duhet të fokusohet në cilësinë e punës së nxënësve dhe duhet të përmbajë këshilla se si të përmirësohet diçka në punë. Nga pikënisja e komenteve këshilluese, ne shikojmë mundësinë e zhvillimit të një strategjie për të përmirësuar arritjet e studentëve. Nuk mjafton që mësuesi t'u tregojë nxënësve se çfarë i pëlqen apo nuk i pëlqen, nëse përgjigja e tyre është e saktë apo e pasaktë, por është e rëndësishme që mësuesit të përcaktojnë se çfarë niveli të detyrave apo qëllimeve arsimore ka arritur nxënësi. Prandaj, provimi i vazhdueshëm me gojë u

mundëson mësuesve të monitorojnë arritjet e nxënësve dhe në bazë të kësaj ata kanë hapësirë të mendojnë për vështirësitë e të nxënësve si dhe për aspektet pozitive të punës së tyre, gjë që çon në reagime më të mira.

Dhënia e këshillave ose rekomandimeve me reagime tregon shqetësimin e mësuesit për mësimin dhe përparimin e nxënësit, por vetëm nëse është i sinqertë dhe në kohë. Këshilli duhet të përfshijë prezantimin e punës së nxënësve, ndërgjegjësimin dhe zgjidhjen e problemeve në mësim, theksimin e cilësive të nxënësve në punë dhe mbështetjen e tyre dhe orientimin e nxënësve drejt realizimit të detyrave dhe qëllimeve mësimore. Mësuesi duhet të krijojë një atmosferë pozitive në klasë në mënyrë që të japë në mënyrë efektive këshilla të tilla si reagimet. Në një klasë ku nxënësit kanë frikë nga reagimet e mësuesit ose e konsiderojnë veten të pasuksesshëm, sepse mësuesi shikon aspektet negative të punës së tyre, studentët nuk do ta shohin reagimin si këshillë, por si një kërcënim ose pakënaqësi të mësuesit ndaj tyre. Për këtë arsye, është e rëndësishme të krijohet një atmosferë pozitive që nënkupton se këshilltari është me qëllim të mirë dhe synon të ndihmojë studentët të mësojnë.

Ofrimi i këshillave cilësore si reagimet është i mundur duke treguar vullnet të mirë dhe ndershmëri ndaj studentëve dhe duke u kujdesur për mësimin e tyre. Cilësia e këshillave varet nga informacioni i mbledhur përmes monitorimit dhe perceptimit të vazhdueshëm të të nxënësve të studentëve gjatë një periudhe kohore. Në rast se mësuesi nuk e ndjek të gjithë punën e nxënësit me provim me gojë, por fokusohet vetëm në saktësinë e përgjigjes, ai nuk do të mund të nxjerrë përfundime të mjaftueshme përmes të cilave do të mund t'i këshillonte nxënësit. Prandaj, procesi i gjenerimit të reagimeve të dobishme varet nga një sërë faktorësh që kemi paraqitur në këtë punim. Duke ditur qëllimin, cilësinë dhe llojin e pyetjeve, mësuesi krijon një strategji të parashtrimit të pyetjeve ku përmes provimit me gojë mbledh informacion për arritjet e nxënësit, të cilat nga njëra anë shërbejnë për vlerësim dhe vlerësim, dhe nga ana tjetër për dhënien e këshillave si reagime. . Reagimi, si pasqyrim i punës së nxënësve në sytë e mësuesve, është faza e fundit e provimit me gojë dhe në këtë mënyrë krijon bazën për orientimin e nxënësve për përmirësimin dhe avancimin e mëtejshëm të punës së tyre.

Konkluzioni

Feedback-u nuk duhet kuptuar rreptësisht si informacion që "i kthehet" ekskluzivisht "vetëm mësuesit". Ai duhet "refuzuar" dhe "përhapur" larg mësuesve, pra nxënësve, prindërve/kujdestarëve, administratës së shkollës, mësuesve të tjerë, mbikëqyrësve, madje edhe jashtë mureve të shkollës. Të gjitha ndikimet edukative në shkollë nuk guxojnë të mbahen dhe të "vulosen hermetikisht" vetëm në klasat e shkollës. Reagimet duhet të jenë transparente dhe të arritshme për të gjithë. Duhet të njohim "gjërësisht" cilësinë e punës së mësuesve. Fakti që ka mësues më pak të suksesshëm, të suksesshëm dhe shumë të suksesshëm nuk duhet të jetë tabu. Vlerësimi i punës së mësuesve është vetëm një nga mundësitë për ndërtimin e një profesionalizmi metodologjik më efektiv në punën edukative-arsimore shkollë. Duke shfrytëzuar të gjitha përfitimet e feedback-ut në qasjet për vlerësimin e cilësisë së veprimtarive pedagogjike të mësuesve, është e mundur që vlerësimi pedagogjik të fokusohet në ndërtimin e një "shoqërie të hapur mësuesish". Çdo mësues duhet të jetë thellësisht i vetëdijshëm për arsyetimin e qasjes ndaj vlerësimit, dhe veçanërisht rëndësinë e reagimit. Çdo reagim, qoftë me polaritet pozitiv apo negativ, në radhë të parë është informacion dhe më pas një menaxher i veprimit pedagogjik; ndikon në çdo korrigjim (vetëkorrigjim); rregullon veprimtaritë mësimore dhe jashtëshkollë; kryen kontroll (ndikon në vetëkontrollin); kur është pozitive freskon me emocione pozitive dhe

nxit punë edhe më produktive; kur është negative, ngre një sërë pyetjesh për shkaqet e negativitetit dhe kërkon zgjidhje racionale për të eliminuar ato shkaqe.

Nga pikëpamja futurologjike, feedback-u sigurisht do të zërë një vend të rëndësishëm në vlerësimin pedagogjik. Të gjitha reagimet që janë të shpejta, të vazhdueshme, të dhëna nga shumë njerëz me preokupime të ndryshme, të qarta dhe transparente në qasjet ndaj vlerësimit të procesit dhe rezultateve fillestare të aktiviteteve pedagogjike.

e mësuesve janë një forcë shtytëse e shkëlqyer për përmirësimin e teorisë dhe praktikës së vlerësimit pedagogjik. Feedback-u që krijon nevojën për një numër të madh mësuesish për të nisur vetë-vlerësimin kompleks, të cilët do të jenë të gatshëm të përmirësohen në vend që të detyrohen ta bëjnë këtë nga të tjerët, do të jenë efektive. Ky studim eksploron reagimet efektive si një mënyrë për të të përmirësojë cilësinë e mësimdhënies, duke u fokusuar në të dhënat letrare, duke përmirësuar të nxënit e nxënësve dhe përvojën e tyre. Reagimi i dyanshëm që funksionon në mënyrë të ngjashme me dialogun është dëshmuar të jetë një çështje e rëndësishme. Një nga synimet e rëndësishme lidhur me mësuesin duhet të lidhet me këndvështrimin e nxënësve dhe metodologjinë adaptive të mësimdhënies. Për të arritur qëllimet e vendosura nga mësuesi, duhet të përdoret reagimi efektiv si një mjet kyç për të përmirësuar njohuritë e nxënësit. Feedback-u mund të përmirësojë procesin e mësimdhënies dhe të të nxënit dhe duhet të konsiderohet si një faktor kyç që ndikon në arritjet e të nxënit. Feedback-u është gjithashtu një faktor i rëndësishëm që frymëzon frymëzimin e studimit dhe një mjet i fuqishëm në mësimdhënien e dizajnit. Analiza tregon se të paktën tre kërkesa duhet të plotësohen për ta bërë reagimin efektiv: studentët kanë nevojë për reagime, studentët marrin reagime në kohë reale dhe kanë kohë të mjaftueshme për ta përdorur atë, studentët janë të aftë dhe të etur për të përdorur komentet. . Është vënë re se për të dhënë reagime efektive, objektivat e detyrave duhet të adresohen drejtpërdrejt, në një mënyrë të qartë dhe lehtësisht të kuptueshme. Megjithatë, shumë shpesh qëllimi nuk përcaktohet fare. Nga ana tjetër, reagimet duhet të përfshijnë kritika konstruktive që i motivojnë njerëzit të përmirësojnë cilësinë dhe performancën e tyre.

Në ditët e sotme, shkollat pranojnë se reagimet efektive janë një drejtim i rëndësishëm në rrugën e vështirë drejt përmirësimit të niveleve të suksesit në mësimdhënie.

Letërsia

Alves de Lima, A (2008) “Reagime konstruktive. Një strategji për të përmirësuar të mësuarit ”, Medicina, vëll. 68, nr. 1, fq. 88-92.

Al-Haqwi, A. I. Al-Wahbi, A. M. H. M. dhe Abdulghani, van der Molen, H. T. (2012) “Pengesat ndaj reagimeve në edukimin universitar mjekësor. Perspektiva e studentëve meshkuj në Arabinë Saudite Qendrore ”, Gazeta Mjekësore Saudite, vëll. 33, nr. 5, fq. 557-561.

Brajša, P. (1994). Komunikimi pedagogjik. Zagreb: Školske novine

Brajša, P. (1996) Umijeće razgovora. Pula: C.A.S.H

Brinko, K. T. (1993) “Praktika e dhënies së reagimeve: Çfarë është efektive?”, The Journal of Higher Education, vëll. 64, nr. 5, fq. 574-593.

Black, P. Harrison, P, C. Lee, C., Marshall, B., and Wiliam, D (2004) "Working inside the black box: Assessment for learning in the classroom" The Phi Delta Kappan, vëll. 86, nr. 1, fq. 8-21, 2004.

Boud, D. (2000) "Vlerësimi i qëndrueshëm: vlerësimi i rimenduar për shoqërinë që mëson", Studime në edukimin e vazhdueshëm, vëll. 22, nr. 2, fq. 151-167, 2000

Delors, J. dhe dr. (1998). Uçenje. Blago u nama. Zagreb: Edukimi.

Dmitrović, P. (2004) Zhvillimi i aftësive komunikuese të mësuesve dhe nxënësve. U: Komunikimi dhe Media, Fakulteti i Edukimit në Jagodini, Instituti për Kërkime Pedagogjike në Beograd, f. 153-169

Ferguson, P (2011) "Perceptimet e studentëve për reagimet cilësore në edukimin e mësuesve", Vlerësimi & Vlerësimi në Arsimin e Lartë, vëll. 36, nr. 1, fq. 51-62.

Hattie, J. dhe Timperley, H (2007) "Fuqia e reagimit", Rishikimi i Kërkimeve Arsimore, vëll. 77, nr. 1, fq. 81-112, 2007

Hargie, O., Dickson, D. (2004). Komunikimi Ndërpersonal i Aftë: Hulumtim, Teori dhe Praktikë. Londër: Routledge.

Hamid, Y., And Mahmood, S (2010) "Të kuptuarit e reagimeve konstruktive: një angazhim midis mësuesve dhe studentëve për zhvillim akademik dhe profesional", Journal of Pakistan Medical Association, vëll. 60, nr. 3, fq.224-227

Hanson, J.L. Bannister, S.L., Clark, A., dhe Raszka, W. V. (2010) "Oh, çfarë mund të shihni: roli i vëzhgimit në edukimin e studentëve të mjekësisë." Pediatri, vëll. 126, nr. 5, fq. 843-845.

Hattie, J., dhe Timperley, H. (2007) "Fuqia e reagimeve", Rishikimi i Kërkimeve Arsimore, vëll. 77, nr. 1, fq. 81-112.

Jašin-Mojse T. (2006) Komunikimi dhe edukimi. Zbornik radova: Zhvillimi i kompetencave të komunikimit, Fakulteti Pedagogjik në Jagodini, Fakulteti Filologjik në Kragujevc, Jagodinë, f. 379-396

Jovanović, B. (2004) Komunikimi pedagogjik. U: Komunikimi dhe Media, Fakulteti i Edukimit në Jagodini, Instituti për Kërkime Pedagogjike në Beograd, f. 266-279

Kyriacou, C. (1997) The Basic Teaching of Humility. Zagreb: EDUCA

Kleij, F.M., Eggen, T.J., Timmers, C. F., dhe Veldkamp, B. P. (2012) "Efektet e reagimeve në një vlerësim të bazuar në kompjuter për mësimin", Kompjuterët dhe edukimi, vëll. 58, fq. 263-272, 2012

Knezheviq, V. (1973). Strukturat bazë kibernetike dhe funksionet e informacionit prapa në ne

“Gjergj Fishta, great national poet”

by Edlira DHIMA

University of Vlora “Ismail Qemali”

Faculty of Human Sciences

Department of Albanian Language and Literature, Vlora, Albania

E-mail: edadhima@gmail.com

Abstract: *A man of great influence, bright mind and fierce passion, with a strong character, determined and principled, was banned for 45 years! Gjergj Fishta is one of the most complex personalities of Albanian literature, be it for his engagement in political, social and cultural activities, or to the leading ideology and aesthetic views, as well as his journalistic or literary work. For almost half a century, his name would be whispered, his works would be read secretly and he would be banished from the memory of his own people. He was perhaps the only Albanian who was given the most severe political and ideological punishments. Attacked by his political and ideological opponents, who many times have tried to deny or discredit him, either because of his wrong beliefs, but also the right ones, he became an intellectual victim and would face expulsion. In short, this polyhedral figure deserves to be cleaned off from the political dirt thrown at him not only by his opponents, but also by his political admirers. As a genius mind that he was, he dabbled in various fields of literary creativity. Lyrical and epic poet, dramatist, translator, politician, orator, pedagogue, ethnographer, publicist, architect, painter with an extraordinary inclination and talent, he worked in creative fields leaving deep traces, but occasionally also without any great value. Deep connoisseur of the entirety of the culture of authentic ancient sole and beyond, he would deserve the appreciation of countless scholars for his work.*

Keywords: *poet, figure, opponent, culture, work, religion, homeland, politics.*

1. Introduction

The man of great size, high beautiful mind and powerful passions, strong character, determined and principled, was banned for 45 years! One of the most complex personalities of Albanian literature, looking either from the political, social and cultural activity, or from the leading ideology and aesthetic views, and to the journalistic and literary creativity. For almost half a century, his name would be whispered, his works would be read secretly, he would be excluded from the memory of his people. Perhaps the Albanian who was given the most severe political and ideological punishments. Such a tragic fate, unfortunately, would have many other writers, even though great ones who would be excluded from their national literatures in socialist countries, after the Second World War. But Fishta's rehabilitation would be delayed, his political exile would last a long time. He agreed to become a member of the Italian Academy of Sciences, approved the Skanderbeg Crown from Victor Emanuel, agreed with the Italian occupation and dedicated the article "Progress of the Albanian people in the bosom of the Roman Empire".

As a creative poetic genius, he deserved to be called an academician, but under the circumstances, as an Albanian, he should not accept it.

Attacked by his political and ideological opponents, who many times have tried to deny or denigrate him because of his wrong beliefs, but also his right ones, he became an intellectual victim and would suffer exclusion. In short, this multi-faceted polyhedral figure deserves to be cleared of the political dirt thrown at him not only by his opponents, but also by his political admirers.

2. Fishta, a polyhedral figure

He was born in Fishtë in Zadrima, in a middle-class family, he spent his childhood as a shepherd. A foreign Franciscan saw his rare intelligence and introduced him to a seminary, first in Shkodër, and then in Troshan. He continued his further studies in theology and philosophy in Bosnia, financed by the Austro-Hungarian state. Right here, he will write his first poems in 1886. He will publish in Albania on November 30, 1889, the poem *Mr. Anselmo Lorecchios in Vienna*, under the pseudonym of The People. And here he will publish folk songs of bravery, poems and satires with political content.

The publication of the first songs of *Lahuta e Malcis* in 1905 and the collection of satirical poems *Anxat e Parnasit* in 1907, will mark the beginnings of a fruitful literary creativity. The Franciscan school, founded as early as 1861, will choose its leader in 1902 and Fishta's contribution to the introduction of Albanian as a language of instruction, would benefit the singing and writing of Albanian, compared to foreign Turkish, Greek, Italian, and Serbian schools. Another merit of his would be the creation of the Franciscan theater in 1907, laying a foundation stone in this genre as well.

Participating in the Congress of Manastir in 1908 as a representative of the Union, he would hold the sensational lecture "On the Latin alphabet". According to G. Petrotta: "*As an orator, he shone above all Albanian orators... where he spoke for more than an hour and a half, amid the amazement and admiration of those present.*"²⁰⁴ As a project of Fishta, which summarized the most positive features of the existing alphabets, the Congress approved it as the only alphabet of Albanian. Time showed how right this decision was; it became the only national alphabet. Another outstanding contribution to the motherland. In the temporary Franciscan Assembly "Hylli i Dritës", where he was appointed director, he published political, epic and religious poems, chronicles, studies, reviews, articles, travel notes.

The extensive collection of lyrics *Mrizi i Zanave*, as one of the author's masterpieces, was published in 1913. As a devout patriot, his thoughts about independence and the establishment of the Albanian state caused the Control Commission to close the temporary Franciscan Assembly "Hylli i Dritës". Fishta's anger led to strong accusations of infidelity and betrayal against him,

²⁰⁴ Albanian people, language and literature, p. 355.

calling him a tool of Europe and the Commission even issued an order to exile him outside the borders, to Malta.²⁰⁵

Participant in the Peace Conference, as Secretary General of the Albanian Representation, his lecture "Albanians and their rights" was in defense of the rights of self-government.

In the period 1920-1924, in addition to his commitment as a member of the first legislature, there was also a very fruitful period as a writer. Thus, one of his most artistically realized tragedies *Juda Makabe*, the comedy *Dredhit e Patukut* belong to this period, also revealing his full maturity in the dramatic genre.

He published parts of *Jerina or the Queen of Flowers* in the journal "Grueja Shqyptare", in English "Albanian Woman". Its complete completion was realized in 1940, in "Hylli i Dritës" and in 1941, it came out as a separate publication.

Participant in the June Revolution, he will express his ideo-political position in a series of publicistic articles. Contradictory in his judgements, harshly criticizing the clique in power on the one hand and exhibiting conservative thoughts about the construction of social and state life.

In the meantime, he will enrich the literary creativity with reviews, religious poems and the publication of some new songs of "Mountain's Lute" (*Lahuta e Malcis*). Although he did not have any special inclination for dramaturgy, he was engaged in writing and translating plays. In 1924, he published the one-act farce *A Dinner in the Dormitory* and *School of Music*, according to G. Bernini. *Latin Prosodia*, was his adaptation from the Latin, which he published in 1923.

He reached the zenith of his maturity not only in the type of satire, but also of professional maturity with the poems *Palok Cuca*, which he published in 1922, and the powerful political-social satire *Gomari i Babatasit*, published in 1923.

In 1925, while in exile after the defeat of the June Revolution, he was decorated with the "Medal of Merit" for his devotion to religion, while the Franciscan Order honored him in 1930 with the title "Lector Jubilatus Theologiae et Philosophie honoris causa".

A collection of religious poems like *Iphigenia n'Aulli*, *Parrizi's Dance*, as well as *Luigi Gonzaga's* melodrama also belong to this period. After returning to Albania, he will publish the plays *Shqyptarja e qytetnueme* in 1928 and *Odisea* in 1931. The final edition of *Lahuta e Malcis* came out in 1937, on the occasion of the anniversary of Independence.

Active in political life, with strong character and sincere devotion, he would participate in the Inter-Balkan Conference which took place in Athens in 1930. With the fire of his powerful satire, he would call it a farce of the League of Nations, "comedy that freemasonry tears at the expense of the peoples."²⁰⁶

²⁰⁵ "At Gjergj Fishta", commemorative publishing, pg. 101.

²⁰⁶ "Letter from Athens", 11 October, 1930, at "At Gjergj Fishta", work. Mentioned.

Another valuable study of his would be *The Code of Lekë Dukagjini*, a literary test named after him, in which he sheds light on the crossroads of the study of one of the most talked about national works, *The Code of Lekë Dukagjini*. Many debates about Franciscan relations with the Canon are answered and there is always a new discovery in the mentality, psychology, culture and tradition of the Northern Territories.

3. Fishta's contribution to religion and its role in national life

The broad theological and philosophical culture that he received in the Franciscan seminary of Troshan, unfolds with all its richness in his polemical writings. His efforts were remarkable in connection with the religious school at a time when religious instruction in Europe was separated from national education. At a time when Europe was separated from state and politics, he made it impossible for religion to be the main ideology of collective action, even though its traditional role had been replaced by other contemporary structures. He called the religious right as one of the basic human rights. A great patriot and writer, he never dared to put religion before his Motherland because for him the Motherland was more ancient than Religion, more expensive than Religion. Religions were many and the Motherland was only one, eternal and unchanging holiness. Religions and saints could be changed, the Motherland never. According to the researcher Klodian Tomorri, when a British journalist paid by the Serbs and Greeks to denigrate the religious issue asked Fishta how it could be an independent nation, a characterless people who had changed their religion, he looked awry and told him: *"It is true that a large part of my people have changed their religion, but under the threat of weapons and starvation. But your nation, sir, for one woman's ass (referring to Henry VII's wives), converted an entire Empire."*²⁰⁷

Professor Aleksandër Xhuvani, in the speech delivered at his funeral, calls him: "...rock of the earth and the rock of the Albanian soul... All the poetic and social work of Father Gjergj Fishta was developed around the religious and national postulate. Truly, where is there a greater idea and feeling, more worthy to be poured out and sung in art, than the idea of God, the idea of the Motherland."

As the genius mind that he was, he dabbled in various fields of literary creativity. Lyric poet, epic, dramatist, translator, politician, orator, pedagogue, ethnographer, publicist, architect, painter with an extraordinary tendency, he worked in creative fields leaving deep traces, but also sporadically without any great value. A profound connoisseur of the entirety of authentic ancient sole culture and beyond, he would merit the appreciation of countless scholars of his work. Thus Karl Steinmes would compare him with Goethe and Schiller; the French elite would call him "Tirteus of Albania", the prominent Italian albanologist,

²⁰⁷ Klodian Tomorri, "Who is greater: Fishta's contribution to Albania or Albanians' ingratitude to Fishta?", in *Shkodër. Info.*, 08. 10. 2018.

prof. Gaetano Petrotta would leave this note of appreciation: "Among his works, the spirit of the Albanian people is expressed and reflected in the most clear way. These works will remain immortal and will become the poetry of Skanderbeg's nation".

References

1. "Albanian people, language and literature ,pg. 355.
2. "At Gjergj Fishta", commemorative publishing, pg. 101.
3. "Letter from Athens", 11 October, 1930, at "At Gjergj Fishta", work. Mentioned.
4. Klodian Tomorri "Who is greater: Fishta's contribution to Albania or Albanians' ingratitude to Fishta?", in *Shkodër, Info*, 08. 10. 2018.
5. Rexhep Qosja, "Gjergj Fishta" in *Writers and Periods*, "Mësonjëtorëja", PressTirana, 2005.

THE MANAGEMNT OF GOVERNANCE ANALYSES AND PERFORMANCE OF SME'S GROUTH IN ALBANIA

Dr Gerti DAJCI

PROF. DR. Alba DUMI

¹Dean of Management Faculty of UFO University of Tirana

²Dean of Management Faculty of TBU University of Tirana

“Management Department, Albania, E-mail: alba.besi12@gmail.com

ABSTRACT

All businesses are facing difficult economic and financial situations, many countries are facing bankruptcy situations of many activities, many economies are failing because they are unprepared for what awaits them. The COVID-19 situation brought the whole world to its knees. SMEs are most affected, as in the game of competition and market they fight for survival. These are the hypotheses that we will analyze in this scientific paper. We want to focus on a worrying issue for small Albanian businesses, and help these entrepreneurs find new ways and solutions to save them from bankruptcy. In this paper, the basic methods of conducting research are the combination of quantitative method and qualitative method. Qualitative research generally includes data in the form of words, descriptions, while quantitative research uses numbers and measures things. The decision to choose between quantitative research, qualitative research, or both depends on a number of factors, but the most important are: the field of research, the problem of research, and the perspective of the researcher.

In the case of this paper, this combination has been realized as the analysis of the literature and the evaluation of the measures by the Albanian government towards university education requires the qualitative method. On the other hand, quantitative methods are needed to measure the effectiveness of these measures. In the analysis of our work we will focus on the concrete situation, as from the research we have seen that many small businesses (about 67% have gone bankrupt) Let us not forget that SMEs are the backbone of a country's national economy, and Albania is in great need of their economic and social impact.

Therefore, we as professors of these disciplines request that through this research to bring in the focus of analysis the emergency situation in our country with the desire to serve entrepreneurs in new ideas of reviving their businesses.

Key words: Management, structure of Small and Middle Enterprises, national economy, Albania economy, Covid 19 and social impact

GENERAL INTRODUCTION

All organizations today exist to fulfill a key mission in their life cycle and a set of specific objectives. If an organization wants to fulfill its mission and objectives, it must first act. When organizations are large and complex, organizational activities are more difficult to define and coordinate. The analysis of this scientific paper that we are presenting, focuses on the role of SMEs in the economy of a country like Albania, its organization and its most important forms, bringing it with a practical case study. SMEs are the pillars of the economy, pose challenges for managers and are very important for those organizations that strive to achieve excellence in today's highly competitive environment and tomorrow's management.

The development of SMEs and their contribution to long-term economic stability depends on their size and structure. This allows them to have the flexibility and ability to adapt to the conditions of fierce competition in the conditions of well-developed markets. Small and medium business management enterprises are considered as the "Moving Force" of modern economies due to their multiple contribution in terms of technological innovations, job creation, export promotion, etc. In Albania, until recently there was no clear definition of micro-enterprises. Moreover, unlike many countries in Central and Eastern Europe which had a steady activity of the private sector, in Albania before the 90s there was no sign of this sector because it was prohibited by law. The birth and development of the private sector in Albania occurs with the collapse of the centralized economy system and the opening of the doors to the market economy. In this period, small and medium enterprises had a special development, which in the 20-year history of economic transition that our country has experienced, have played a crucial role in the economic development of the country. During the transition to a market economy, as for any other country, small and medium business is the backbone of the country's economy. Small businesses act as catalysts in terms of economic growth, as well as for the development of other such areas. such as arts, human resources, manufacturing and the sports sector.

Studies show that SMEs are important because their potential to create new jobs and distribute wealth, which has multiple effects on a country's socio-economic activities, ultimately results in socio-effects. -economic in the development of a country's activities. The development of the private sector is essential in ensuring the continuity of economic growth. Of course, given that the vast majority of the private sector consists of small and medium enterprises, it is understandable that the multidimensional support of their development is at the heart of the development philosophy of this sector. The development of small and medium enterprises is a primary element for creating a sustainable economic development, reducing poverty and alleviating social problems by bringing about a more equal distribution of income and an increase in employment.

Small businesses are often very innovative companies. They can introduce new products, new management styles and new promotional strategies.

A large number of new products are created precisely by small businesses. On the other hand, an increasing number of small businesses make society and the economy more flexible. This can facilitate technological innovations, provide new opportunities or ideas, and enable the development of skills for implementing these ideas. As in many countries of the world and especially in transition countries like Albania, small businesses constitute the main pillar of the economy. Small and medium enterprises in Albania occupy over 98% of enterprises and employ about 80% of the workforce.

The purpose of this paper is to analyze the financing strategies used mostly by small and medium businesses in the city of Tirana, Vlora, Durres, Fier, and to analyze the financing challenges that these businesses face most at a time when economic growth is negative.

More specifically the objectives of this study are:

- a. To present the financing methods which are mostly used by small businesses in the city of Tirana, Vlora, Durres Fier.
- b. To present the level of investments made by small and medium businesses.
- c. To present the challenges and barriers faced by small businesses in the city of Tirana, Vlora, Durres, Fier.
- d. To present the level of loans received by small businesses in the city of Tirana, Vlora, Durres, Fier.
- e. Analyze the impact that the tax burden has on credit to enable the expansion and incentive of businesses.

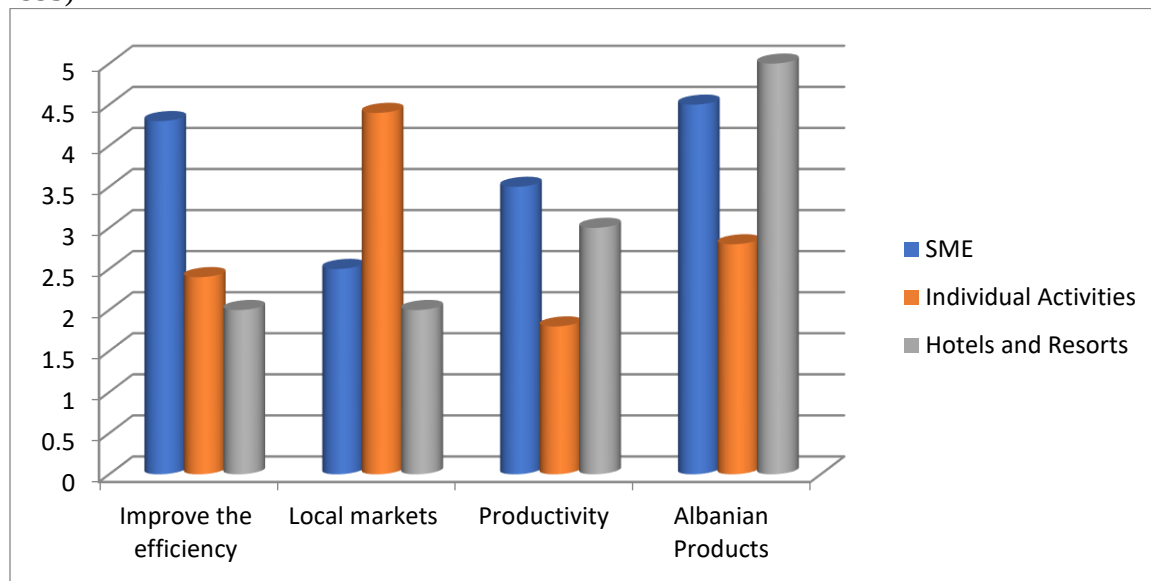
In the study hypothesis we will focus on the research question such as: What strategies do small businesses use in Albania in order to increase profit and attract new customers?

- a. What are the most successful SMEs in Albania and the strategies they use?
- b. What impact is the COVID-19 pandemic having on these businesses?

In order to fulfill the purpose of the study and return an answer to the research question, the hypothesis of this study is set out below:

1. LITERATURE REVIEW ON SMES AND THEIR CHARACTERISTICS

The role of SMEs in developing countries such as Albania is essential for revenue generation and economic growth. The definition of SMEs is important for two reasons. First, researchers need to make sure that the issue they are studying is the same as that of other researchers in the field. Second, small and medium-sized government policy makers need to have a clear and concise definition in order to ensure that all funds spent are properly oriented. For example, if a government policy could be to help small businesses with their health insurance problems, a business with 100 employees would have very different problems compared to a business with no employees, except owner. (Osteryoung & Derek, 1993)

Source: Albanian report, 2022-2023

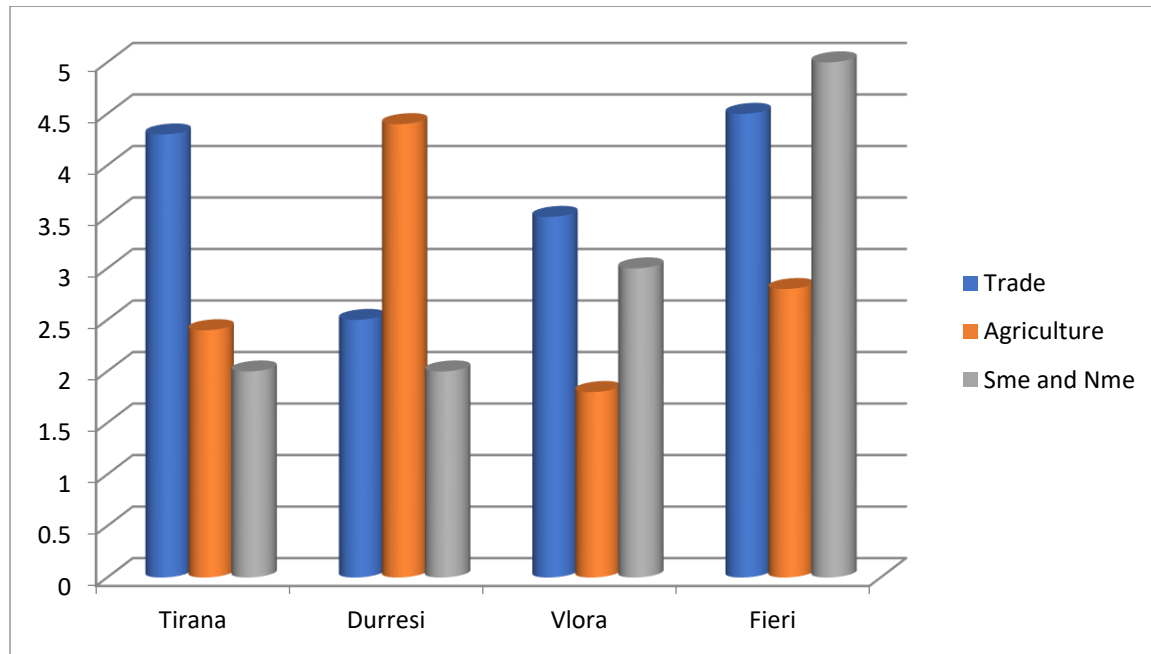
They can be an important factor in fostering competition. and market efficiency. SMEs also improve the efficiency of local markets and productively use limited resources such as capital. Small and medium enterprises are very important for the Albanian economy. They make up about 99% of all companies registered in the country. They contribute to increasing competition and the presence of Albanian product in European markets. SMEs are the leading private enterprises that continuously generate employment and contribute to sectoral restructuring, service development and the production of goods.

2. METHODOLOGY

Research can be considered exploratory or confirmatory. Confirmatory research tests hypotheses. The results of these tests aid in decision making, suggesting a specific course of action. Exploratory research takes different approaches. They may be needed to develop ideas, leading first to the development of research hypotheses.

Some researchers often discover the reactions and activities of respondents using marketing research methods. Marketing research is a systematic process of planning, collecting, analyzing and interpreting data and information related to marketing problems. There are various methods that enable researchers to "enter into the mind of the consumer", through primary data.

A questionnaire consists of a set of questions which are presented to the respondents. Because of its flexibility, the questionnaire is the most common instrument used to collect primary data. Before completing them in the field, researchers develop and test to all small and medium businesses in the city of Fier, Vlora, Tirana, Durresi, them to adjust the questionnaires from uncertainties. The form, wording and sequence of the questions can affect all the answers.

Source: Albanian report, 2022-2023

The closed questions give all the possible answers to be interpreted and organized in tables easily. For this study, a questionnaire structured by me was developed and implemented, with the help of the leading pedagogue, and was addressed to all small and medium businesses in the city of Fier, Vlora, Tirana, Durresi, which include questions in which information was collected based on objectives, questions. research and hypotheses raised in this study.

In this study, due to the nature of the research, structured questionnaires were used in the survey, which were completed through social networks, where the interviewer is not in front of the respondent and thus the respondents are explained in advance in the initial description of the questionnaire which is its purpose and the reason why we chose that citizen. In the case of my paper, the respondents are students as they are affected by this situation.

Secondary data. For the realization of this study a methodology was used that combined primary data with secondary ones. Among the secondary data, an important place is occupied by the contemporary literature on the impact of the pandemic in the world and its impact on businesses, especially SMEs, taking Albania as a concrete case.

Primary data. Special attention was paid to the primary research conducted online which is a novelty for this study. Often times the information needed to solve the problem is not found in the internal or secondary data so we have to rely on the primary data. The research was designed in such a way as to ease the cost of gathering information and at the same time to achieve satisfactory results that would help to draw the most accurate conclusions. Primary data include the questionnaire conducted with the help and advice of the lead lecturer. After structuring it and working on Google Docs, it was possible to provide primary data.

The questionnaire, as explained above, was piloted, so there was no ambiguity regarding the questions posed in the completed questionnaires. It was then built into Google Forms and distributed electronically to applications such as: email, linkedin, facebook, instagram, whatsapp. The disadvantage of this technique was that the owners / managers could not be contacted in shopping malls, supermarkets, markets, streets, houses, workplaces as the situation itself does not allow us to be close to other people and have close contact with them. Maybe this was a limitation to fill out more questionnaires, but the important thing was that his goal was achieved.

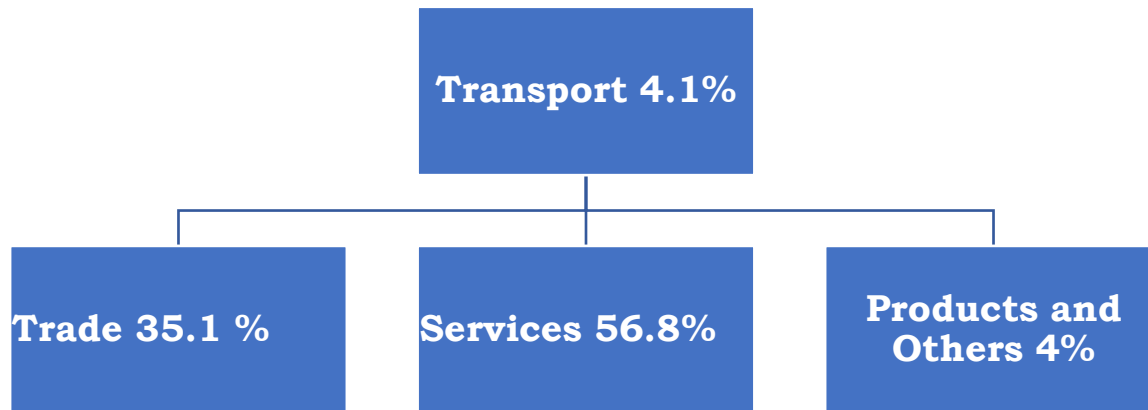
DATA ANALYSIS

This study, by its very nature, has focused on descriptive analysis. The most basic statistical analysis is descriptive analysis. Through this analysis we make the initial transformation of the data, in order to describe the basic characteristics such as: central tendency, distribution and densities. One of the most effective ways of presenting information, especially numerical ones, is to construct and present the data obtained through graphs. This, also because many people are confused by the appearance of numbers.

Below is the data analysis of the distributed questionnaires.

In the first question the respondents were asked what kind of activity their SME takes place. In the following graph we notice that the activity which predominates more in the city of Tirana, Vlora, Durrës, Fier, is the activity of services. Knowing that this city is held for tourism, we can say that the answer was expected.

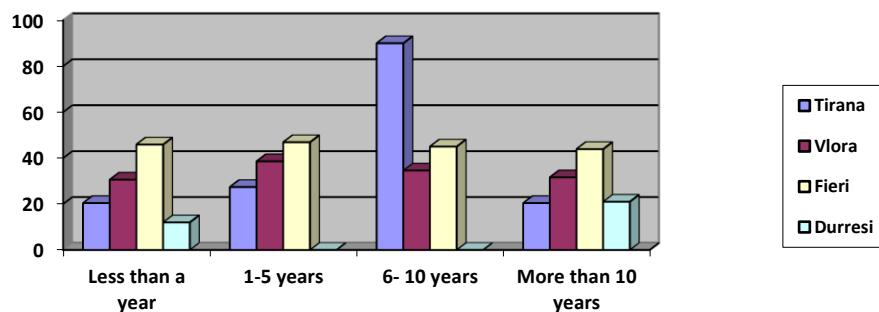
See Tab 1 below:

Tab1: The percentage of activities according to the field of activity of SME perform

In the following question we want to know the contribution that SMEs make in our country. We saw it in the third chapter where SMEs in Albania served as catalysts and regulators of the Albanian economy. Also their indicators were more positive sides and opportunities, than negative sides and threats. Therefore, in the second question of the questionnaire, the respondents were asked how many years they have been operating in the Albanian market. From the graph below we see that the highest percentage is occupied by the period 1-5 years with 51.4%.

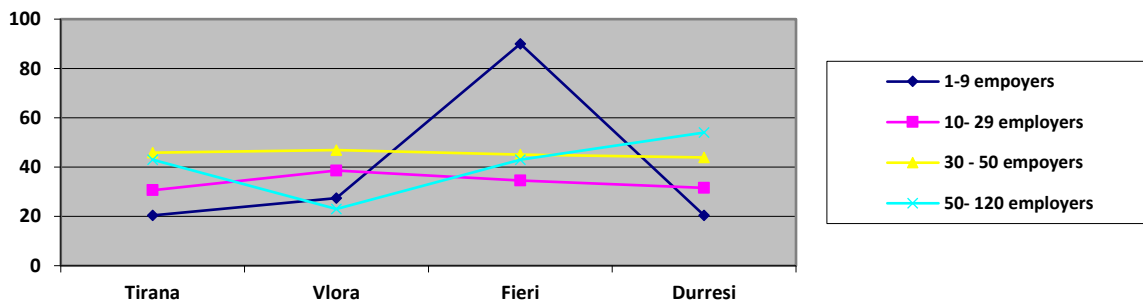
See Graph 1 below.

Graph 1: Separation of group activities according to the time created

In the next question, respondents were asked about the number of employees in their business. What we notice is that the highest percentage is occupied by the group 1-9 employees. We can say that it is an appropriate number and expected response given that the activity exercised were mostly service.

See Graph 2 below.

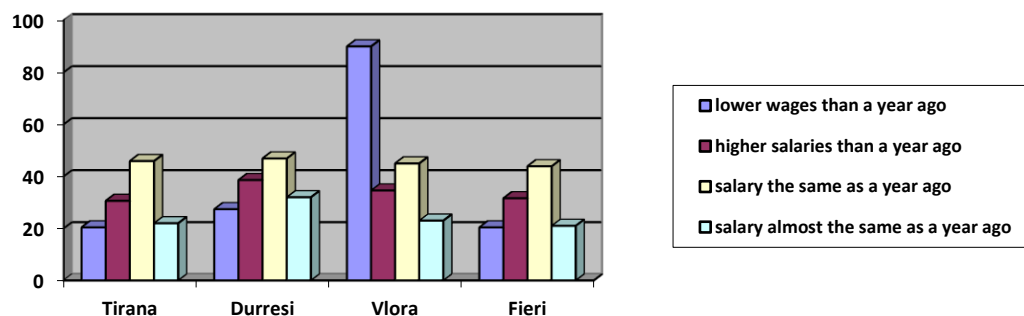

Graph 2 Number of employees in the cities where the study is conducted. Division into categories with maximum density.

The next question belongs to the second section called “Financial Performance of SMEs. The impact of SMEs on the economy is very high so they are a very important link, but what can we say about the financial resources of businesses in Tirana, Vlora, Durres, Fieri? We will see the answers in the next questions.

In the first question of the second section, respondents were asked about their income, compared to the previous year. So how much was their income last year?

See Graph 3 below.

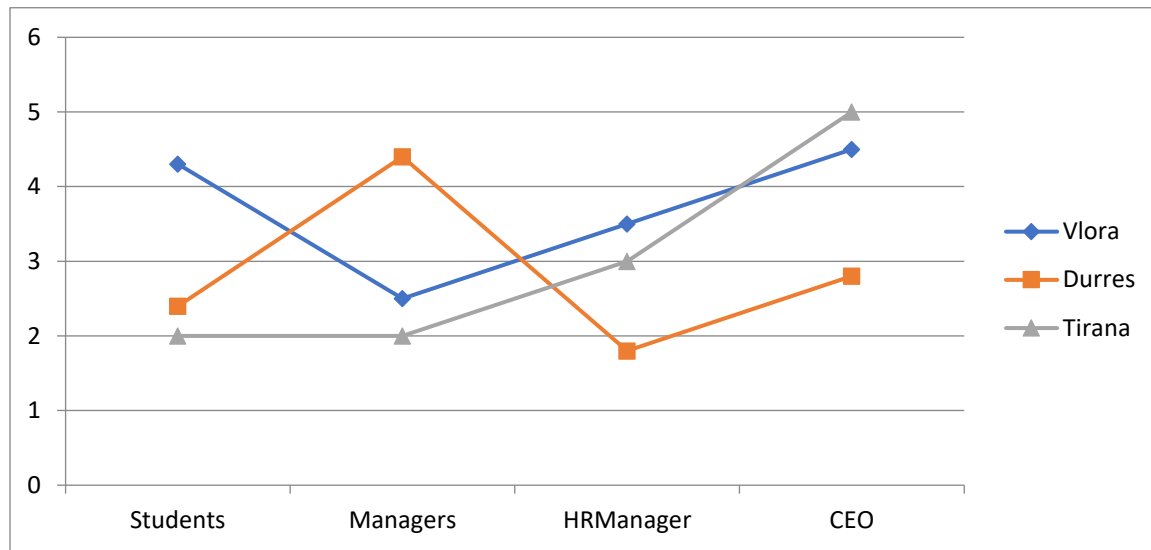

Graph 3 The indicators of wage movement during the covid- 19 situation

While in the following question they are asked about the current year. So how much are their sales this year? These questions are conducted in order to see the importance of SMEs in our country and the support that should be given to them by the government. From the figure below we see that the respondents have high confidence and have expressed that this year, despite the pandemic caused by COVID-19 their sales will increase.

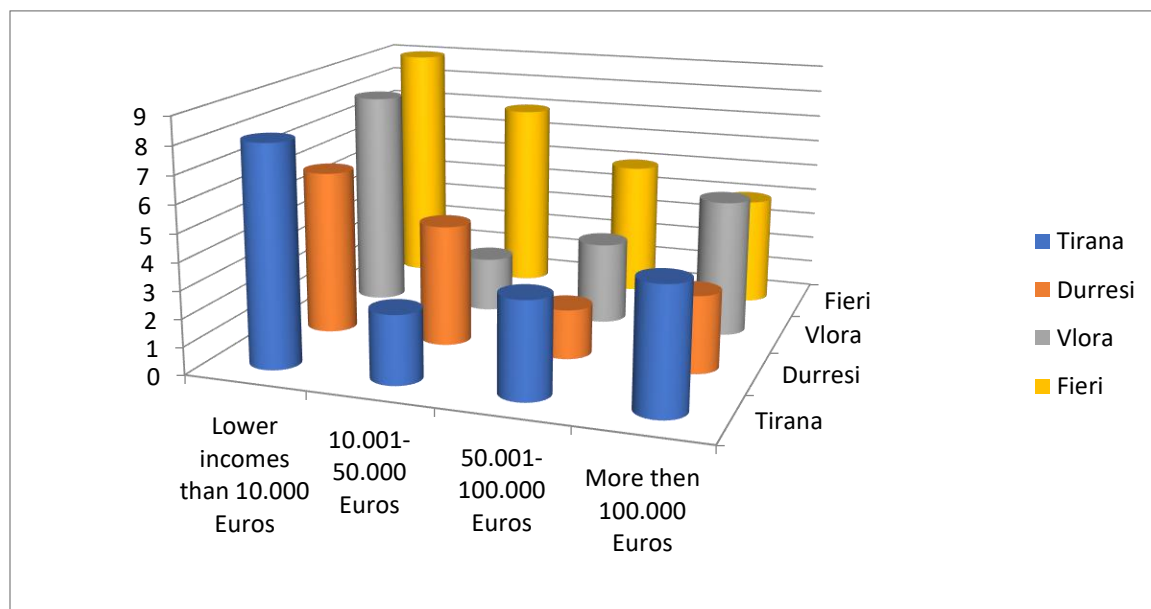
This question therefore relates precisely to this pandemic. Are SMEs in the city of Tirana, Vlora, Durres, Fier affected by the COVID-19 pandemic? Below is a table with the most common answers given by the interviewees.

See the Table 2 below.

Tab2: The Number of respondents interviewed in this study

While in the next question, the respondents were asked about investing in their business after the pandemic. They have been given several alternatives of money in Euro currency, and the highest percentage is occupied by the group "less than 10,000 Euros". See Graph 5 below.

Graph 5the interviewees source of fundings, less than 10.000 euros or more than 100.000 euros

In the next question, the interviewees were asked about the source of funding. What we see is that almost half of them 48.6% use equity, which may come from their SME, or may be savings over the years. What we see is that the Loan and Credit alternatives are close in percentage to each other.

The following question is an open-ended question, so no alternatives are provided where respondents can select. It relates to the tactic of attracting new customers. SMEs in the city of Tirana, Vlora, Durres Fier responded that they used these tactics: See the following table where the respondents are 180 people.

<i>Answers</i>	<i>Density</i>
<i>Marketing</i>	21 answers
<i>Reducing prices</i>	25 answers
<i>Maximum cleanliness conditions</i>	12 answers
<i>Hard work</i>	18 answers
<i>Menu expansion and service quality</i>	4 answers
<i>Communication and courtesy with the client</i>	12 answers
<i>To add products to my store</i>	32 answers
<i>To always be as close as possible to the customer by meeting his requirements for the service he requires, with new and quality goods</i>	54 answers and 2 responses are indifferent

Table 6: The new ideas and tactics of attracting new customers

4. ANALYSIS AND FINDINGS

In many cases with sources of personal financing, borrowed from families or relatives, but in the vast majority of banking and financial institutions of the country. Entrepreneurial activities achieved a significant increase in 2017-2018, but the covid situation found them unprepared. Many enterprises closed down as shown in the analysis of the questionnaires, many others applied dismissals, losing staff or significantly reducing salaries. In our findings, 23.9% of entrepreneurial activities were subjected to the credit system, to use these funds, for non-bankruptcy, for the continuation of staff payments as they did not want to remove qualified staff from work. The departure of staff for these entrepreneurs is considered a greater loss than the pandemic situation.

5. conclusion

SMEs in Albania are classified based on the number of employees and annual turnover and / or annual balance sheet. In terms of the economic importance that small and medium enterprises have, we can say that they have a great weight in the economy of a country. They contribute to growth, job creation and social development which is to be appreciated. They are considered the "locomotive of economic growth". Although the purpose and objectives of the goal have been of a different direction, based on the results and conclusions, we can say that the paper can be a good support base for policy-making on SMEs in this crisis period for all.

In addition, the paper can help both entrepreneurs and policy makers as follows:

Entrepreneurs:

- ✓ to reconceptualize their enterprises and to orient themselves by creating an ambitious environment for increasing the value of their businesses.
- ✓ To evaluate data on current sources of financing, used by small business entrepreneurs and access to credit.
- ✓ To serve as a basis to further give some suggestions for taking the necessary actions for the sustainable development of this sector, as well as to increase the level of welfare.

The future of Albania is promising, not only that the leaders are recovering from this situation of difficulty, but also that this situation will serve for the birth of new innovative ideas. In the practice of fair management, a very motivating expression has been used "After every failure and decline, there is a flourishing situation, after every crisis there is a new economic birth" and so it will happen in SMEs in Albania.

6. REFERENCES

- Albanian reforming and Government Report, Winter 2003-2004 issue of Albanian economical report, pg 147-123-158.
- Andrew & Ross 1980: *Adopt the new philosophy*, The Putnam Publishing Group, ISBN: 039955000-3, p34
- Bass, B.M. (1990). *Handbook of leadership* New York: Free Press.pp 5
- Bowers, D & Seashore S, *Predicting organizational effectiveness with a four-factor theory of leadership*, 11, 238-263. Albanian reforms strategy and Administrative Science Quarterly, year 2020
- Bradler A, & Sediss W, 1989, *Analysis of covariance structures*, The report Company and HMR training, Ontario, Kingston, p 40
- Dhima, Adrian, 2003, *The reform of public sector in Albania*, The Institute for Legal and Public Publications, Albania MOE. p 6
- Dhima, Adrian, 2003, *The reform of public sector in Albania*, The Institute for Legal and Public Publications, Albania MOE. p 16,21
- Dhima, Adrian, 2003, *The reform of public sector in Albania*, The Institute for Legal and Public Publications, Albania MOE. p 23
- Dumi, Alba, 2012, "The role of university in reform of public sector", *AIJS Journal*, vol 2, p 3, 135
- Dumi, Alba, 2016, "The role of university in reform of public sector", *AIJS Journal*, vol 2, p 3, 238-263.
- Dumi A, SME and Albanian Institutions, *JERM Mediteranean Journal* 2019, pp 23
- Dumi A. *Albania and reforming SME Entrepreneurship*, year 2009, pg 14
- Gene Klan Holkers, of the Center for Creative Leadership and innovation pg 12, 23, 28 year 2010
- Gilbertt and Shutler July 2006 column for GovLeaders. org, Ray Blunt, American society INCOMS Public Sector Consortium, Public Sector and economic environment year 2007Glueck, W.F, Jauch, L, 1984, *Business Policy and Strategic Management*, 4th, New York, McGraw-Hill, p 128
- Goffin, Robert, 2001, *Assessment of the affects of certain public and private projects on the environment*", p 140-142, Journal of the Academy of Marketing Science, New York
- UNICEF report 2007, 2009, 2010 Albanian development strategy. Albanian Finance incomes 2009, pg 10
- U. S. Department of State, *Center for Administrative Innovation*, U. S. Embassies GovLeaders. org, author
- Cynthia McCauley, *Methodology* pg, 128 year 2009 USAID internet link.

SUSTAINABLE ENTREPRENEURSHIP: INNOVATION FOR A GREEN FUTURE

Dr. Ylvije (Boriçi) KRAJA,

Department of Business Administration, Faculty of Economy

University “LuigjGurakuqi”, Shkoder, ALBANIA

ylvije.kraja@unishk.edu.al

Dr. Emirjeta BEJLERI

Department of Business Administration, Faculty of Economy

University “LuigjGurakuqi”, Shkoder, ALBANIA

emirjeta.bejleri@unishk.edu.al

Dr. Alba BERBERI

Department of Business Administration, Faculty of Economy

University “LuigjGurakuqi”, Shkoder, ALBANIA

alba.berberi@unishk.edu.al

ABSTRACT

In an era marked by heightened environmental awareness and urgent calls for sustainable development, sustainable entrepreneurship has emerged as a pivotal force driving the transition towards a green economy.

This paper explores the concept of sustainable entrepreneurship, which integrates economic viability with environmental stewardship and social responsibility, distinguishing it from traditional business practices. Through a comprehensive literature review, the historical evolution, key theories, and notable case studies of sustainable entrepreneurship are examined. The research aims to make a substantial contribution to the existing literature on sustainable entrepreneurship by bridging the gap between theoretical concepts and practical implementation. The study identifies critical drivers, and regulatory frameworks that propel entrepreneurs towards sustainable innovation.

Despite the promising opportunities, sustainable entrepreneurs face significant challenges, including financial constraints, market acceptance, operational complexities, and regulatory compliance issues.

The paper further discusses future directions and opportunities in sustainable entrepreneurship, emphasizing emerging trends, the role of education, and the importance of collaborative efforts among various stakeholders. The findings underscore the necessity for supportive strategies, policies, and practices to foster a conducive.

Keywords: Innovation, sustainability, entrepreneurship, green future

Introduction

Sustainable entrepreneurship involves various strategies, including the development of green technologies, the implementation of circular economy principles, and the promotion of social equity through inclusive business models. These approaches contribute to a sustainable economy by fostering innovation that reduces environmental footprints, enhances resource efficiency, and promotes social well-being.

In the face of unprecedented environmental and social challenges, the pursuit of sustainable entrepreneurship has become a pivotal area for all. Sustainable entrepreneurship, which involves creating business ventures that generate economic value while addressing ecological and social concerns, represents a transformative approach to modern business practices.

The global urgency to address environmental degradation and climate change has catalyzed the emergence of sustainable entrepreneurship as a critical field of research and practice. Sustainable entrepreneurship, defined as the pursuit of innovative business opportunities that generate economic value while simultaneously addressing environmental and social challenges, represents a transformative approach to business development.

The study of sustainable entrepreneurship is crucial as it provides insights into how businesses can innovate to support a green future. This research aims to explore the innovative strategies employed by sustainable entrepreneurs, the challenges they face, and the overall impact of their practices on both the environment and society. It explores the multifaceted nature of sustainable entrepreneurship, emphasizing its potential to foster innovation for a green future.

Literature review

Sustainable development, a concept that harmonizes economic growth, environmental stewardship, and social equity, is increasingly recognized as essential for ensuring long-term global prosperity. This paper aims to explore the multifaceted dimensions of sustainable development through a review of seminal and contemporary literature. The concept of sustainable entrepreneurship has gained significant attention in recent years as businesses, scholars, and policymakers seek to address the pressing environmental and social challenges facing the world today. The literature on sustainable entrepreneurship highlights its potential to drive innovation and create a sustainable future. Sustainable entrepreneurship, therefore, represents a conscious departure from business-as-usual, heralding a new era where economic viability coexists with environmental responsibility (Cooperrider & Selian, 2021, Koven, 2021, Makarona & Kavoura, 2019). By integrating the principles of the triple bottom line, leveraging unique resources, and considering the interests of all stakeholders, sustainable entrepreneurs can develop businesses that are economically viable, environmentally responsible, and socially equitable. While challenges remain, the growing awareness of environmental issues, consumer demand for sustainable products, and supportive regulatory frameworks provide a conducive environment for sustainable entrepreneurship to thrive.

The growing environmental consciousness acts as a catalyst for innovation, pushing entrepreneurs to explore sustainable solutions that go beyond mere compliance to foster positive environmental impact (Hoffman, 2021, Xu & Iyengar, 2023, Zevi, 2020).

Future research should continue to explore the evolving dynamics of sustainable entrepreneurship, focusing on overcoming barriers and enhancing its impact on sustainability and innovation. The drivers of environmental change and green entrepreneurship can be divided into three dimensions: compliance-based environmentalism, market-based environmentalism, and value-based environmentalism (Post & Altma, 1994).

Gro Harlem Brundtland's (1987) laid the groundwork for modern sustainable development, emphasizing the interconnectedness of environmental, economic, and social systems.

Methodology

This research paper delves into the concept of sustainable entrepreneurship, emphasizing its role in driving innovation for a green future and exploring its potential to foster a more sustainable global economy. This design involves identifying, analyzing, and synthesizing relevant academic and industry sources to understand the current state of knowledge on sustainable entrepreneurship and green innovation. The selection of sources for this study on "Sustainable Entrepreneurship: Innovation for a Green Future" was based on several rigorous criteria to ensure the inclusion of high-quality, relevant, and up-to-date literature. The selection process included articles that focus on various industries where sustainable entrepreneurship and green innovation are particularly impactful, such as renewable energy, agriculture, manufacturing, and technology. Additionally, studies focusing on different regions were included to provide a comprehensive global perspective and understand regional variations in sustainable entrepreneurship practices. It seeks to provide actionable insights that can guide entrepreneurs in developing sustainable business models, inform policymakers in creating supportive frameworks, and educate investors on the benefits of supporting sustainable ventures. Furthermore, this study aims to inspire a new generation of entrepreneurs who are committed to fostering innovation for a green future.

Sustainable development

The sustainability of strategic entrepreneurship is crucial. (Ejemeyovwi et al., 2019: 6). Sustainable development is a guiding principle that promotes the conservation of nonrenewable and limited resources for future generations (Btool et al., 2022; Shivani et al., 2022). Sustainable development, first defined in the Brundtland Report (1987) as "development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs," has become a guiding framework for global policy. William C. Clark et.al work (2003) on sustainability science highlights the interdisciplinary nature of the field, advocating for integrated approaches to solving complex environmental problems. Peter Newman and Isabella Jennings' "Cities as Sustainable Ecosystems" (2008) explores urban sustainability, emphasizing green infrastructure, renewable energy, and community resilience. While Ellen MacArthur's work on the circular economy (2013) promotes a regenerative system that minimizes waste and makes the most of resources, influencing policy and business models worldwide. Elinor Ostrom's research on collective action and the management of common-pool resources (1990) underscores the importance of local governance and community participation in sustainable resource management.

Innovation and green future

Hall, Daneke, and Lenox (2010) argue that sustainable entrepreneurs are distinguished by their innovative approaches to solving environmental problems. Cleantech innovations, including renewable energy technologies, waste recycling processes, and sustainable agriculture techniques, have been instrumental in driving sustainable entrepreneurship (Dean & McMullen, 2007).

Innovation must actively seek intelligent solutions to address major social challenges, adopt more proactive approaches to anticipate an uncertain future, and pursue strategies to overcome barriers to this smart future (Canton, 2015; Drucker, 1985). Green entrepreneurship is the process of developing new products and technology to address environmental issues. Green entrepreneurship is a new business model that emphasizes environmental stewardship. It combines a strong entrepreneurial spirit with a love of environmental movements and long-term sustainability (Sourav et al., 2023). Green entrepreneurship includes any such activity provides for environmental upgradation and reduction or slowdown of environmental degradation (Navarathinam & Amutha, 2022). The target of green entrepreneurship is to improve the business ecosystems where businesses operate and at the same time promote changes in business practices that have an impact on the natural environment and society (Gast, Gundlof, & Cesinger, 2017). There are also green entrepreneurs aiming for strategic and competitive advantage through sustainable innovation (Nikolaou & Tasopoulou, 2018). As a result, highly green market-focused companies have the ability, to implement practices that enable them to create products that meet customer needs.

green entrepreneurship takes into cognizance that the entrepreneurial risk, innovation, culture, attitude, creativity, and ventures should be green, and environmentally friendly (Delafrouz & Moghaddam, 2017).

Green entrepreneurship should have the footprint of tesla electric cars, eco-friendly dishwashers, green product certification, and green seal in their process of operation (Bergset, 2015; Nieuwenhuis, 2018).

Several factors drive the adoption and growth of sustainable entrepreneurship.

Increasing awareness of green future issues, such as climate change and biodiversity loss, motivates entrepreneurs to develop sustainable solutions. Public awareness of environmental issues, such as climate change, pollution, and resource depletion, has significantly increased over the past few decades. This heightened awareness is largely driven by scientific research, media coverage, and educational initiatives.

As people become more informed about the environmental impact of their actions, there is a growing demand for sustainable products and services. Entrepreneurs are responding to this demand by developing businesses that offer eco-friendly solutions, thereby tapping into a conscious consumer market.

Innovations in technology, such as renewable energy, waste reduction, and sustainable agriculture, provide new opportunities for sustainable entrepreneurship. Technological innovation is a major driver of sustainable entrepreneurship. Advances in renewable energy, waste management, sustainable agriculture, and green building technologies have made it more feasible and cost-effective for entrepreneurs to develop and implement sustainable solutions.

The rise of impact investing and green financing options supports the growth of sustainable businesses by providing the necessary capital.

Many businesses are integrating corporate social responsibility into their core strategies to enhance their reputations and fulfill ethical obligations. This shift encourages sustainable entrepreneurship by aligning business goals with societal and environmental objectives.

Our university is even increasingly emphasizing sustainability in its curricula. Of course, even other universities or research organizations are doing the same. This focus produces a new generation of entrepreneurs who are educated and motivated to pursue sustainable business practices.

Based on our experience, our university has set up a SMART Innovation Hub, with a focus on sustainability providing critical support for start-ups and emerging businesses. It is great to create an ecosystem that offers mentorship, funding, and resources specifically tailored to sustainable ventures.

Collaboration can help to overcome barriers to innovation, promote knowledge sharing, and create new opportunities for sustainable growth (Makki et al., 2020).

It becomes clear that sustainable entrepreneurship is influenced by a complex interplay of factors that together create a conducive environment for sustainable business.

Barriers to innovation in green Entrepreneurship

The current literature highlights that humane entrepreneurship integrates the implementation of efficient human resource management practices (HRMPs) with positive innovation, employee engagement, and growth (Kim,K.C. et.al., 2021). Despite its potential, sustainable entrepreneurship faces numerous challenges. York and Venkataraman (2010) discuss barriers such as high initial costs, technological uncertainties, and market acceptance issues. By addressing barriers through targeted strategies, stakeholders can significantly enhance the innovation capacity of green entrepreneurs, driving the transition towards a sustainable and resilient economy.

Based on the literature review it was revealed that despite its potential, sustainable entrepreneurship faces several challenges:

Sustainable technologies and practices often require significant upfront investments, which can be a barrier for small and medium-sized enterprises. Green technologies often require substantial upfront investment, which can be a significant hurdle for startups with limited capital. Many green entrepreneurs struggle to access cutting-edge technologies due to high costs or proprietary restrictions.

Entrepreneurs may lack the necessary knowledge and expertise to implement sustainable practices effectively. the absence of standardized regulations and certification processes for green products can create confusion and hinder market entry.

Insufficient knowledge about the benefits of green products and sustainable practices can impede adoption and support for green entrepreneurship. One of the significant barriers to innovation in green entrepreneurship is the shortage of skilled labor with expertise in green technologies and sustainable business practices. This shortage can manifest in several ways and have broad implications for the growth and effectiveness of green enterprises. Sustainable business practices often require a blend of skills from various disciplines, including environmental science, business management, and engineering. There is a scarcity of professionals who possess this cross-disciplinary knowledge. This happens in Albania because we have brain-drain, or even emigration for highly qualified people, leave Albania for a better and safer life, for higher happiness, the higher salary, have different qualifications, and have job satisfaction.

Understanding these barriers is crucial for developing strategies to overcome them and foster a more supportive ecosystem for green entrepreneurs. This exploration delves into three key challenges: market acceptance, regulatory constraints, and financial implications (Budhwar, et. al., 2023, Hallema, 2023, Vedula, et. al., 2022).

Strategies to create a supportive ecosystem.

It is crucial to set up supportive strategies for green entrepreneurship. This holistic approach not only helps overcome the barriers to innovation but also drives the transition towards a more sustainable ecosystem and resilient economy. Overcoming the barriers to innovation in green entrepreneurship requires a multi-dimensional approach, addressing financial, regulatory, market, technological, and cultural challenges. A key strategy involves creating green financing options. Establishing specialized financial instruments such as green bonds, eco-loans, and sustainability-linked loans can provide much-needed capital for green startups. Public-private partnerships play a crucial role in this domain by pooling resources and sharing risks. These partnerships can combine the innovation and agility of the private sector with the resources and stability of the public sector, fostering an environment conducive to green innovation. Furthermore, governments can support green entrepreneurs by offering subsidies, grants, and tax incentives, which help mitigate the high initial costs associated with green technologies.

Governments and large organizations can adopt green procurement policies that prioritize purchasing from sustainable businesses, creating a stable market for green products. Cultural and social barriers require targeted educational and community engagement initiatives. Integrating sustainability and green technology education into school curricula, higher education, and vocational training programs can help build a skilled workforce ready to meet the demands of the green economy. The shortage of skilled labor in green technologies and sustainable business practices is a critical barrier that needs addressing.

Conclusion and recommendations

Sustainable entrepreneurship, characterized by the integration of economic, environmental, and social goals, is essential for fostering a green future. The research highlights that sustainable entrepreneurs play a crucial role in addressing global environmental challenges through innovative business practices. These entrepreneurs leverage creativity and innovation to develop products, services, and processes that reduce environmental impact while ensuring economic viability and social equity.

The analysis reveals that the success of sustainable entrepreneurship depends on several key factors, including access to green technologies, supportive policy frameworks,

availability of funding, and market demand for sustainable products. Moreover, sustainable entrepreneurs must navigate complex challenges such as higher initial costs, regulatory hurdles, and the need for consumer education.

The study underscores the importance of a multi-stakeholder approach involving governments, financial institutions, educational bodies, and consumers to create an enabling environment for sustainable entrepreneurship. Collaboration and knowledge sharing among these stakeholders can drive the transition towards a more sustainable economy.

Governments should develop and implement policies that provide incentives for sustainable entrepreneurship. This includes tax breaks, grants, and subsidies for green technologies and sustainable practices.

Financial institutions should create specialized funding programs tailored for sustainable entrepreneurs, such as green bonds and impact investment funds.

Establish platforms and networks that connect sustainable entrepreneurs with potential partners, mentors, and investors to share resources and best practices. Foster partnerships between research institutions, universities, and businesses to drive collaborative innovation in sustainable technologies. Universities do their best to offer training, mentorship, and consultancy to businesses. Offer specialized training programs for aspiring and existing entrepreneurs to enhance their skills in sustainable business practices and innovation.

Addressing environmental concerns requires a concerted effort from governments, businesses, and individuals. By implementing comprehensive strategies to mitigate climate change, reduce pollution, combat deforestation, and preserve biodiversity, we can ensure a sustainable and resilient future.

References

- Bamgbade, J.A.; Kamaruddeen, A.M.; Naw, M.N.M. Towards environmental sustainability adoption in construction firms: An empirical analysis of market orientation and organizational innovativeness impacts. *Sustain. Cities Soc.* 2017, 32, 486–495.
- Bergset, L. (2015). The rationality and irrationality of financing green start-ups. *Adm Sci*, 5(4). 260–285
- Budhwar, P., Chowdhury, S., Wood, G., Aguinis, H., Bamber, G. J., Beltran, J. R., ... & Varma, A. (2023). Human resource management in the age of generative artificial intelligence: Perspectives and research directions on ChatGPT. *Human Resource Management Journal*, 33(3), 606-659.
- Canton, J. (2015). *Future smart: Managing the game-changing trends that will transform your world*. Da Capo Press.
- Cooperrider, D., & Selian, A. (Eds.). (2021). *The business of building a better world: The leadership revolution that is changing everything*. Berrett-Koehler Publishers.
- Dean, T. J., & McMullen, J. S. (2007). Toward a Theory of Sustainable Entrepreneurship: Reducing Environmental Degradation through Entrepreneurial Action. *Journal of Business Venturing* 22(1), 50-76
- Delafrooz, N., & Moghaddam, S. (2017). Green products consumers segmentation using self-organizing maps in Iran. *Int J Agric Manag Dev*, 7(3), 347–356
- Drucker, P. (1985). The discipline of innovation. *Harvard Business Review*, 63(3), 67–72.
- Ejemeyovwi, J. O., Osabuohien, E. S., Bowale, E. K., Abuh, O. O., Adedoyin, J. P., & Ayanda, B. (2019, December). Information and communication technology adoption and innovation for sustainable entrepreneurship. In *Journal of Physics: Conference Series* (Vol. 1378, No. 2, p. 022085). IOP Publishing.
- Gast, J., Gundlof, K., & Cesinger, B. (2017). *Doing business in a green way: a systematic review of the ecological sustainability entrepreneurship literature and future research direction* (Vol. 147). J Clean Prod
- Hall, J. K., Daneke, G. A., & Lenox, M. J. (2010). Sustainable Development and Entrepreneurship: Past Contributions and Future Directions. *Journal of Business Venturing*, 25(5), 439-448
- Hoffman, A. J. (2021). *Management as a calling: Leading business, serving society*. Stanford University Press.

- Kim, K.C.; Hornsby, J.S.; Enriquez, J.L.; Bae, Z.T.; El Tarabishy, A. Humane entrepreneurial framework: A model for effective corporate entrepreneurship. *J. Small Bus. Manag.* 2021, 59, 397–416.
- Makki, A. A., Alidrisi, H., Iqbal, A., & Al-Sasi, B. O. (2020). Barriers to green entrepreneurship: An ISM-based investigation. *Journal of Risk and Financial Management*, 13, 249.
- Navarathinam, K., & Amutha, V. (2022). Green entrepreneurship: a sustainable development initiative with special reference to selected districts. *Journal of Positive School Psychology*, 6(3), 7517–7526.
- Nikolaou, I., & Tasopoulou, K. (2018). *A typology of green entrepreneurs based on institutional and resource based review* (Vol. 27). *J Entrep.*
- Nieuwenhuis, P. (2018). Alternative business models and entrepreneurship: the case of electric vehicles. *Int J EntrepInnov*, 19(1), 33–45
- Mrkajic, B., Murtinu S., & Scalera, V. G. (2019). Is green the new gold? Venture capital and green entrepreneurship. *Small Business Economics*, 52, 929–950.
- Post, J., & Altma, B. (1994). *Managing the Environmental Change Process: Barriers and Opportunities* (Vol. 7). *Journal of Organizational Change Management*.
- Vedula, S., Doblinger, C., Pacheco, D., York, J. G., Bacq, S., Russo, M. V., & Dean, T. J. (2022). Entrepreneurship for the public good: A review, critique, and path forward for social and environmental entrepreneurship research. *Academy of Management Annals*, 16(1), 391–425
- Xu, L. C., & Iyengar, R. (2023). *Climate Change Education: An Earth Institute Sustainability Primer*. Columbia University Press.
- Zevi, A. T. (2020). *The Century of Global Cities: How Urbanization Is Changing the World and Shaping our Future*
- York, J. G., & Venkataraman, S. (2010). The Entrepreneur–Environment Nexus: Uncertainty, Innovation, and Allocation. *Journal of Business Venturing* 25 (5, (5), 449–46